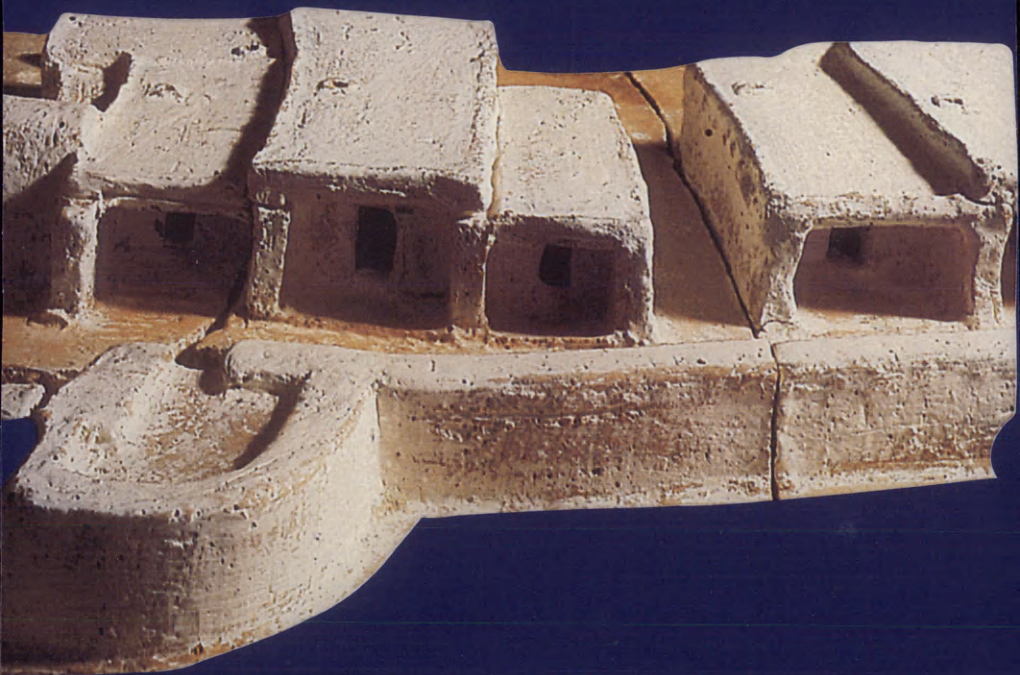

HANS WALTER

Ο ΚΟΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΙΝΑΣ
3000-1000 π.Χ.

ΑΘΗΝΑΙ 2004

**Ο ΚΟΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΙΝΑΣ**

3000-1000 π.Χ.

HANS WALTER

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΙΝΑΣ

3000-1000 π.Χ.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΜΑΡΙΛΕΝΑΣ Ζ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ

ΑΘΗΝΑΙ 2004

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
FAX 210 3644996, τηλ. 210 3625531
archetai@otenet.gr - www.archetai.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-37-6

Εἰκόνα ἐξωφύλλου:

Πήλινη μακέτα τοῦ πέριπτου χωριοῦ μὲ τὸ ὄχυρωματικὸ τεῖχος
τοῦ χωριοῦ καὶ σπίτια. Ἀπὸ ἀνατολικά (βλ. καὶ εἰκ. 49α).

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἑλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Περιεχόμενα

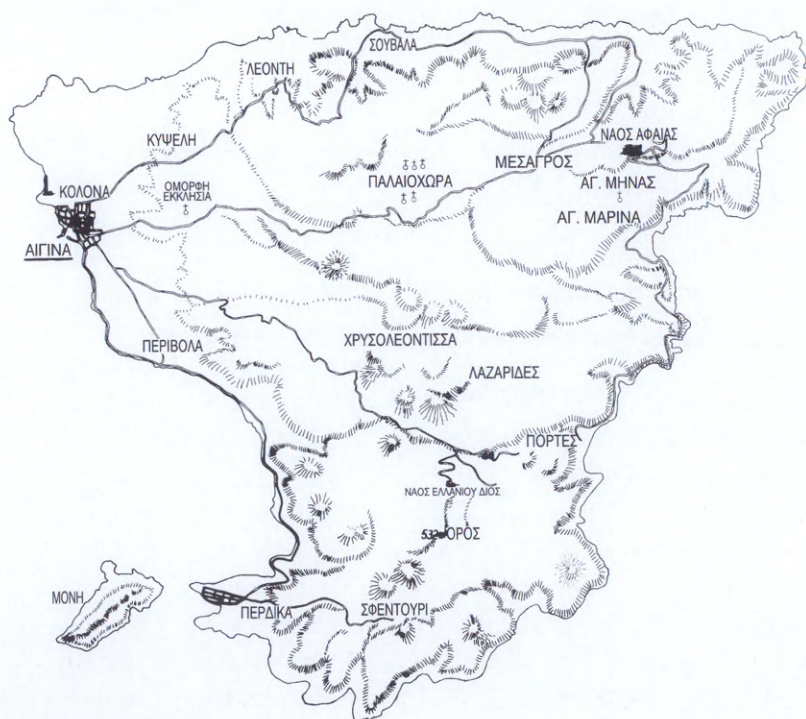
Ἡ Αἴγινα, τὸ νηοὶ στὸν Σαρωνικὸ – ἡ ἱστορία τῆς ἀρχίζει πάνω σ' ἓνα βράχο ποὺ τὸν λένε «Κολόνα» γιατί στέκει ἀκόμα ὀρθία μιὰ κολόνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος – κάτω βρίσκονται τὰ ἔντεκα χωριά τῆς ἀρχαίας Αἴγινας, χτισμένα τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο	11
Στὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γύρω στὸ 3000 π.Χ., ἐγκαθίστανται ἄνθρωποι καὶ χτίζουν ἓνα χωριό – ἡ θέση τοῦ λόφου ἦταν εὐνοϊκὴ: ἀπότομες πλαγιές, εὐφορο ἐσωτερικὸ, νερό, ἡ θάλασσα – τὰ τεῖχη τοῦ χωριοῦ, τὰ σπῖτια, τὰ ἀγγεῖα, τὰ ἐργαλεῖα, ὅλα ἀφηγοῦνται τὴν ἱστορία του	16
Οἱ Αἰγινῆτες χτίζουν μὲ πέτρες ποὺ βρίσκουν στὰ χωράφια, πηλό, ξύλο, βότσαλα καὶ θαλασσινὰ χορτάρια – τὸ κατώφλι εἶναι ἓνα σύνορο – τὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὶς καθημερινὲς δουλειές καὶ τὸ νοικοκυριό – τὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ εἶναι μιὰ προστασία – ἓνα σημάδι ἀνθρώπινης ἐγκατάστασης	23
Τὸ ἀρχαιότερο χωριὸ θεμελιωμένο πάνω στὸν βράχο: τὰ σπῖτια καὶ τὰ νοικοκυριά – χρῆση καὶ στύλ τῶν ἀγγείων – ὁ διάκοσμος καὶ οἱ δυνάμεις ποὺ ἐπιδροῦν – τὰ χέρια ποὺ πλάθουν – ὁ διάκοσμος πάνω στὰ ἀγγεῖα – ἡ πρώτη ἀνθρώπινη γλώσσα	32
Τὸ δεῦτερο χωριό: ἡ ὀρθὴ γωνία στὸ χτίσιμο τοῦ οπιποῦ – ἡ οἰκοσκευὴ – ἀρχίζει ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ καὶ μαζί τῆς ἡ ἐποχὴ τῶν μετάλλων	40
Τὸ τρίτο χωριό: τὸ «Ἄσπρο Σπίτι», ἓνα διώροφο σπίτι μὲ σαμαρωτὴ στέγη καὶ περίβολο σὰν βεράντα – χτισμένο μὲ μέτρο τὸ ἀνθρώπινο πόδι – βοηθᾷ γιὰ καλὴ ὑγεία – τὸ «Σπίτι τοῦ Ἀνθρώπου»	44
Τὸ τέταρτο χωριό: ἓνα χυτήριο χαλκοῦ, ἡ πρώτη ὑψικάμινος – οἱ διαδοχικὲς φάσεις μέσα στὸ χυτήριο – ἡ φωτιά, τὸ δῶρο τοῦ τιτάνα Προμηθεά στοὺς ἀνθρώπους	56

- Τὸ πέμπτο χωριό: τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ μὲ στρογγυλοὺς πύργους – ἡ δόμηση εἶναι συνεχῆς – τὰ σπίτια σχηματίζουν δρόμους – ἡ διάρθρωση τῆς κοινότητος στὸ χωριό – οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους – ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας – ἕνας χῶρος ἐργαστηρίων κοντὰ στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ – ἡ πυρκαγιὰ στὸ τέλος τῆς τρίτης χιλιετίας 60
- Τὸ ἕκτο χωριό: ὁ κόσμος κατοικεῖ πάνω στὸν λόφο – χτίζεται τὸ νέο χωριό – τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ ὀρθώνεται πάνω στὰ παλιὰ θεμέλια σπιτιῶν – πολυγωνικοὶ πύργοι 79
- Τὸ ἕβδομο χωριό: λαβυρινθοειδῆ δρομάκια σὰν πύργοι στὸ ὄχυρό – μεγαλύτερη ἀσφάλεια – ἀμαυρόχρωμη κεραμικὴ 86
- Τὸ ὄγδοο χωριό: ἐνισχύεται ἡ ὀχύρωση – ἔντονη ἐμπορικὴ δραστηριότητα μὲ τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Κρήτη – πυκνὸς διάκοσμος στὰ ἀγγεῖα 91
- Τὸ ἔνατο χωριό: ξαναχτίζεται καὶ ἐπεκτείνεται τὸ τεῖχος τοῦ ὄγδοου χωριοῦ – ὄχυρά, αὐλές, διάδρομοι, τὸ «φυλάκιο», ἡ κρυφὴ ἔξοδος – τὸ προάστιο μὲ ξεχωριστὸ τεῖχος ποὺ εἰσχωρεῖ καὶ μέσα στὸ παλιό – φοῦρνος γιὰ τὰ πῆλινα σκεύη – ἕνας βασιλιὰς χτίζει τὸ χωριὸ ποὺ θυμίζει κάστρο – αὐτὸς ὁ ἴδιος φτιάχνει ἕνα φράγμα ἀπὸ ὀγκόλιθους μέσα στὴ θάλασσα – ἐξασφάλιση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴ μεριά τῆς θάλασσας – τὸ σπίτι τοῦ βασιλιᾶ στὰ δυτικὰ τοῦ λόφου – ἡ ἀνθρώπινη μορφὴ πάνω στὰ ἀγγεῖα – ἐνισχύεται τὸ ἐμπόριο μὲ τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Κρήτη 112
- Ἕνας διάδοχος τοῦ βασιλιᾶ σκοτώνεται στὴ μάχη πρὸ τῶν πυλῶν – θάβεται κοντὰ στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ, πλὴν στὸν νότιο πύργο – τὰ πολύτιμα ὄπλα του θάβονται μαζί του 145
- Τὸ δέκατο χωριό: Συμπληρώσεις καὶ τροποποιήσεις 151
- Τὸ ἐνδέκατο χωριὸ στὰ μέσα τῆς δευτέρης χιλιετίας: ἕνα ὀχυρωματικὸ τεῖχος περιβάλλει τὸ χωριὸ καὶ τὸν λόφο – εἶναι χτισμένο μὲ μεγάλες πέτρες – ἕνα πυκνοκατοικημένο κάστρο – μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων – ἡ κρητικὴ τεχνοτροπία στὰ ἀγγεῖα 152
- Τὸ τέλος τῆς χιλιετίας – οἱ ἄνθρωποι ἐγκαταλείπουν τὸν λόφο – ἐγκαθίστανται σὺς γύρω περιοχές – ὁ παλαιὸς τόπος λατρείας

μένει μόνος του με τὰ ἔθιμα – ἀναδρομὴ στὰ δύο χιλιάδες χρόνια τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας	159
Τὸ χωριὸ μετὰ τὰ ἀμυντικά του τεῖχη μοιάζει με ταῦρο με μεγαλόπρεπο κεφάλι – ἡ προϊστορία δὲν εἶναι ἕνας ξένος, ξεπερασμένος κόσμος – ὁ πρῶτος ἄνθρωπος καὶ ἐμεῖς	160
Πῶς ἔγιναν οἱ ἀνασκαφὲς τῶν χωριῶν; Πῶς ἀναστηλώνονται καὶ συντηροῦνται τὰ εῤρεῖμα;	162

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Χωριὸ I	-2500 π.Χ.	Ὑστερὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ
Χωριὸ II	2500-2400 π.Χ.	Πρώτῃ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ
Χωριὸ III	2400-2300 π.Χ.	
Χωριὸ IV	2300-2200 π.Χ.	
Χωριὸ V	2200-2050 π.Χ.	
Χωριὸ VI	2050-2000 π.Χ.	
Χωριὸ VII	2000-1900 π.Χ.	Μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ
Χωριὸ VIII	1900-1800 π.Χ.	
Χωριὸ IX	1800-1650 π.Χ.	
Χωριὸ X	1650-1600 π.Χ.	
Χωριὸ XI	1600-1050 π.Χ.	Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ

Εικ. 1. Χάρτης της Αἴγινας. 84 μ².

Δὲν μποροῦμε νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν
προϊστορικὸ ἄνθρωπο, ἃν δὲν ἔχουμε
στὸν νοῦ μας τὸν σημερινὸ ἀλλὰ καὶ τὸν αὐριανό.

Teilhard de Chardin

Ἡ Αἴγινα βρίσκεται στὸν Σαρωνικό. Ἐνα τρίγωνο ποὺ πλέει
στὴ θάλασσα (εἰκ. 1). Οἱ βόρειες καὶ νοτιοανατολικές της
ἀκτὲς πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα εἶναι βραχῶδεις καὶ ἀφιλόξε-
νες. Ὁ προπάππος Αἰακὸς λένε ὅτι ἔριξε θεόρατα βράχια στὶς
παραλίες, γιὰ νὰ προστατέψει τὸ νηοὶ ἀπὸ τοὺς πειρατές. Στὰ
βόρεια, οἱ κρύοι βοριάδες δυσκολεύουν τὴ ζωὴ. Στὰ δυτικά,
ὅπου γῆ καὶ θάλασσα ἐνώνονται ἀρμονικά, βρίσκεται ἡ σημε-
ρινὴ πόλη Αἴγινα, χτισμένη πάνω στὴν ἀρχαία. Ἡ πόλη βλέπει
πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὰ κοντινὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου.
Τὰ στενά της δρομάκια κατεβαίνουν ὅλα στὴν παραλία, ὅπου
στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι βρίσκεται καὶ τὸ κέντρο τῆς
ζωῆς. Ἡ ἱστορία τῆς Αἴγινας δὲν ἀρχίζει ἐδῶ, ἀλλὰ σὲ ἕναν κον-
τινό, κάπου 6.400 τετραγωνικὰ μέτρα μεγάλο καὶ ἰσόπεδο
βράχο, ποὺ βουτᾷ μὲ τὴν ἄκρη του στὴ θάλασσα καὶ κόβει τὴν
παραλιακὴ ζώνη μὲ ἕναν ὄρμο στὰ βόρεια (εἰκ. 2). Στὰ νότια
ἐκτείνεται ἐλεύθερα ὡς τὴ θάλασσα μιὰ πεδιάδα ὡς τὸ νότιο
ἄκρο τοῦ νησιοῦ. Στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου τὸ πρᾶνές σχημα-
τίζει ἕνα κοίλωμα, ὅπου ἀργότερα θὰ βρεῖ τὴ θέση του τὸ θέα-
τρο. Πιὸ πίσω ὅμως τὸ τοπίο γίνεται ἀνηφορικὸ γιὰ νὰ κορυ-
φθεῖ στὸ Ὅρος, τὸ ἱερὸ βουνὸ τοῦ Διός.

Εικ. 2. Τὸ ἀκρωτήρι «Κολόνα» καὶ ἡ θάλασσα μὲ τὸ νηοὶ Μονὴ καὶ τὴν Πελοπόννησο. Ὁ βόρειος ὄρμος ἀπὸ τὰ βόρεια.

Σήμερα ὁ λόφος ὀνομάζεται «Κολόνα», γιατί ἔχει ἀπομείνει μόνο μία μοναδικὴ ὄρθια κολόνα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3). Ὁ Ἀπόλλων εἶχε ἐδῶ τὸ ἱερό του, καὶ ὁ λόφος ἦταν ἡ ἀκρόπολη τῆς πόλης. Στὸ τέλος τῆς δεύτερης χιλιετίας, γύρω στὸ 1050 π.Χ., ὑπῆρχε ἕνας τόπος λατρείας μὲ ἕνα μικρὸ κτίσμα, ἕνα πηγάδι, ἕναν βωμὸ ἴσως, ὅπου θὰ μαζευόταν ἡ μικρὴ κοινότητα γιὰ νὰ θυσιάσει καὶ νὰ προσευχηθεῖ. Στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων, ὁ μικρὸς τόπος λατρείας ἔγινε ἕνα μεγάλο ἱερό. Τὸν ἕκτο αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ πέμπτου, ὅταν ἡ Αἴγινα πλούτισε καὶ ἔγινε ἰσχυρὴ ἀνταγωνίστρια τῆς Ἀθήνας στὸν Σαρωνικὸ, οἱ Αἰγινῆτες ἔχτισαν στὸν Ἀπόλλωνα –γύρω στὸ 520 π.Χ.– ἕναν δωρικὸ ναὸ πάνω σὲ ἕνα ψηλὸ κρηπίδωμα ποῦ φαινόταν ἀπὸ μακριὰ μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Καὶ μερικὰ χρόνια ἀργότερα ἔχτισαν στὶς δασωμένες πλαγιὲς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ ἕναν ναὸ γιὰ τὴν θεὰ Ἀφαία. Οἱ ντόπιοι χαλκουργοὶ Σμίλης, Κάλων, Ὀνά-

Εικ. 3. Ὁ λόφος μετὴν κολόνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἡ παραλία καὶ ἡ θάλασσα ἀπὸ τὰ νότια.

τας, Γλαυκίας, Ἀναξαγόρας, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι, συνέβαλαν μετὰ ἔργα τους ὥστε ἡ Αἴγινα νὰ γίνῃ ξακουστὴ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Ἀκόμα βρίσκεται ὄρθια ὡς τὶς μέρες μας –σὰν ὄνειρικὴ εἰκόνα– μιὰ κολόνα, μάρτυρας κι αὐτὴ τοῦ λαμπροῦ ἱεροῦ καὶ σύμβολο τῆς παρακμῆς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ διάφορες περιπέτειες τοῦ νησιοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ ἔσβησε ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἤλθαν ἄνθρωποι καὶ ἔχτισαν μετὰ σύμβολο τὸν σταυρὸ σπίτια καὶ μίᾱ ἐκκλησίᾱ πάνω στὴν «Κολόνα». Γύρω στὰ 900 μ.Χ. τὸ ἀκρωτήρι ἐρημώθηκε τελείως. Τὰ ἐρείπια σκεπάστηκαν ἀπὸ χορτάρια, ὁ ἀέρας κουβαλᾷ χρώματα πάνω στὸν λόφο.

Τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίο δὲν παρουσιάζει τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος μετὰ τὰ κτίσματα καὶ τὴ λατρεία του. Ἀφηγεῖται τὴν ἱστορίᾱ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν χωριῶν τους ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ ἱερό, καὶ ποὺ τὸ πρῶτο τους χωριὸ χτίστηκε πρὶν ἀπὸ πέντε

Είκ. 4. Ὁ λόφος μετὰ τὰ ἑρείπια τῶν χωριῶν. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος.
Ἀεροφωτογραφία 1974, ἀπὸ δυτικά.

χιλιάδες χρόνια πάνω στήν «Κολόνα». Συνομιλεῖ μετὰ τὰ σταμνιά, τὰ νοικοκυριά, τὰ ἐργαλεῖα, τὸν φούρνο τοῦ ψωμοῦ, τὸν φούρνο τῆς κεραμικῆς καὶ τὴν «ὑψικάμινο», τὸν τρόπο ποὺ εἶναι χτισμένα τὰ σπίτια, τὴν πορεία τῶν στενῶν δρόμων, τὸ

Είκ. 5. Ὁ λόφος με τὰ ἐρείπια τῶν χωριῶν καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.
Ἀεροφωτογραφία 1974. Ἀπὸ βορειοδυτικά.

ἐξωτερικὸ τεῖχος, ὡς ἀπτὲς μαρτυρίες τῆς ζωῆς ποὺ ὑπῆρξε κάποτε ἐδῶ. Προσπαθεῖ νὰ διαβάσει τὰ μεγάλα τεῖχη ποὺ ἀγκάλιαζαν προστατευτικὰ τὸ χωριό, ὅπου ἀνοιγόκλειναν δύο πύλες, ὅπου ὀριζόταν ἡ ζωὴ τοῦ χωριοῦ καὶ ἀναχαιτίζονταν οἱ ἐχθρικὲς ἐπιδρομὲς ἀπ' ἐξω. Τὰ τεῖχη δὲν εἶναι βουβὰ καὶ δὲν ἀποτρέπουν, καταγράφουν τὶς μαρτυρίες σὰν γράμματα. Οἱ καιροὶ καὶ τὸ πεπρωμένο ἔθαψαν τὰ ἴχνη τους στὰ τεῖχη αὐτά: εἶναι οἱ πέτρες μετὰ τοὺς χρωματισμοὺς τους, οἱ ρωγμές, τὰ μπαλώματα στοὺς χτυπημένους τοίχους ἀπ' ὅπου ἔπεσαν οἱ πέτρες ὅταν ἔφυγε τὸ ἐπὶ χρίσμα τῆς λάσπης, ἢ ὅταν ἔπρεπε νὰ ὑποχωρήσουν στὴν ὀργὴ τοῦ πολιορκητικοῦ κριοῦ, οἱ συμπληρώσεις μετὰ νέα τεῖχη, ὅταν τὰ παλιὰ δὲν ἦταν πᾶς ἀρκετὰ ἰσχυρά.

Ἡ Κολόνα εἶναι ἓνα βραχῶδες ὕψωμα, πρὸς τὸ ὁποῖο ἀνεβαίνουν ἀπὸ τὴ θάλασσα ἀπόκρημνες πλαγιές (εἰκ. 4). Ἀπὸ τὰ βόρεια τὸ ἀνέβασμα εἶναι πᾶς ἀπτόμο. Καὶ ἐπάνω, ἓνα χάος ἀπὸ χωμάτινα, πέτρινα καὶ ἀσβεστολιθικὰ τεῖχη (εἰκ. 5). Τοῖχοι

ὄρθιοι ἢ πεσμένοι, ἴσοι καὶ καμπύλοι, ἀδύναμοι καὶ ἰσχυρότεροι, χτισμένοι μὲ μικρὰ λιθάρια: εἶναι ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ προϊστορικὰ ἐρείπια διαφορετικῆς ὑφῆς καὶ ἐποχῆς καὶ ἀνάμεσά τους στενὰ σοκάκια. Μαρτυροῦν ἔντεκα χωριὰ τῆς τρίτης καὶ δεύτερης χιλιετίας π.Χ.

Πότε ἔφτασαν οἱ πρῶτοι Αἰγινῆτες στὸ νηοὶ καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν «Κολόνα»; Στὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γύρω στὸ 3000 π.Χ., μᾶς ἀπαντοῦν τὰ σπασμένα σταμνιά. Οἱ ἔποικοι πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμα νομάδες, χωρὶς σταθερὸ τόπο κατοικίας, ποὺ πορεύονταν πρὸς ἓνα εὐφορο καὶ ἀσφαλὲς κομμάτι γῆς, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ ζήσουν καὶ νὰ χτίσουν.

Δὲν ἦταν ἡ ὁμορφιὰ τοῦ τοπίου, ἡ θέα πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὴν κοντινὴ Πελοπόννησο, τὸ κίνητρο γιὰ νὰ μείνουν στὸν βραχότοπο αὐτόν. Γιατί εἰδικὰ ἐδῶ; Ὑπῆρχαν λόγοι συνυφασμένοι μὲ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ. Τὸ μέρος φαινόταν εὐνοϊκό: οἱ ἀπόκριμνες πλαγιές του ἦταν φυσικὲς ὀχυρώσεις. Στὰ βόρεια, στὸ ἐπικίνδυνο σημεῖο, πέφτει ἀπότομα στὴν ἀκροθαλασσιὰ, ἀπότομα καὶ στὰ νότια. Ἀπὸ τὴ θάλασσα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν κατακτήσει (εἰκ. 2, 3). Ὁ βράχος ἦταν ἓνα γερὸ θεμέλιο γιὰ νὰ ὑποδεχτεῖ τείχη. Ἡ ἐνδοχώρα ἦταν εὐφορη. Ἀκόμα καὶ νερὸ πρόσφερε πλουσιοπάροχα ὁ λόφος: τὰ φωτεινὰ καστανόχρωμα στρώματα τῆς γῆς ἀνάμεσα στὶς ὀριζόντιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες καὶ σὲ ἄλλα ποικίλα πετρώματα, λειτουργοῦν σὰν ἀρτηρίες ποὺ συγκεντρώνουν καὶ καθαρίζουν τὸ βρόχινο νερό (εἰκ. 6). Ἡ κλίση τοῦ βράχου ὁδηγεῖ τὸ νερὸ πέρα, ὥς τὶς ἄκρες, πρὸς Νότο, ὅπου μπορούσε νὰ συγκεντρωθεῖ μέσα σὲ κοιλώματα τοῦ βράχου ἢ σὲ πέτρινες λεκάνες. Σὲ ἓναν ὄρμο κοντὰ στὸν λόφο, ἀπάνεμο ἀπὸ βοριάδες (εἰκ. 3), μπορούσαν εὐκόλα καὶ μὲ ἀσφάλεια νὰ τραβήξουν τὰ πλοῖα τους στὴν ἀμμουδιά. Ὅλα αὐτὰ μπορούσε νὰ τοὺς προσφέρει ὁ βράχος τῆς «Κολόνας». Καὶ κάτι ἀκόμα. Ἀπὸ τὸν λόφο εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθοῦν καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νηιοῦ, καὶ τοὺς θαλάσσιους χώρους. Ἦταν στὴ διάθεσή τους ὁ πλοῦτος τῆς θάλασσας, ἡ ναυσιπλοῖα καὶ τὸ ἐμπόριο. Καὶ ἡ θάλασσα, φυσικά, τοὺς ἔμαθε νὰ εἶναι ἄξιοι ναυτικοὶ καὶ τοὺς ἔνωσε μὲ τὸν κόσμο.

Εικ. 6. Τὸ ἀκρωτήρι ἀπὸ τὰ δυτικά. Ἀεροφωτογραφία 1974.

Ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόφοι στὶς παραλίες τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ κανένας μὲ τὰ πλεονεκτήματα τῆς «Κολόνας». Νὰ τοὺς ὀδήγησαν ἄραγε μόνο πρακτικὰ πλεονεκτήματα στὴν ἐπιλογὴ τοῦ τόπου; Μπορεῖ νὰ εἶχε ἔλθει νὰ μείνει στὸ ἀκρωτήρι κάποιο ζῶο, μία ἀγελάδα, καὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶδαν ἓνα μαγικὸ σημάδι γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν κι αὐτοὶ ἐκεῖ. Καὶ ἔτσι ἔμειναν, ἐγκαταστάθηκαν κι ἔχτισαν σπίτια – ἡ πρώτη πράξη ποὺ ἐγκαινιάζει τὸν κόσμο τους. Δημιουργήθηκε ἓνα χωριό. Ἦταν μιὰ ἀπόφαση ποὺ διήρκεσε δύο χιλιάδες χρόνια.

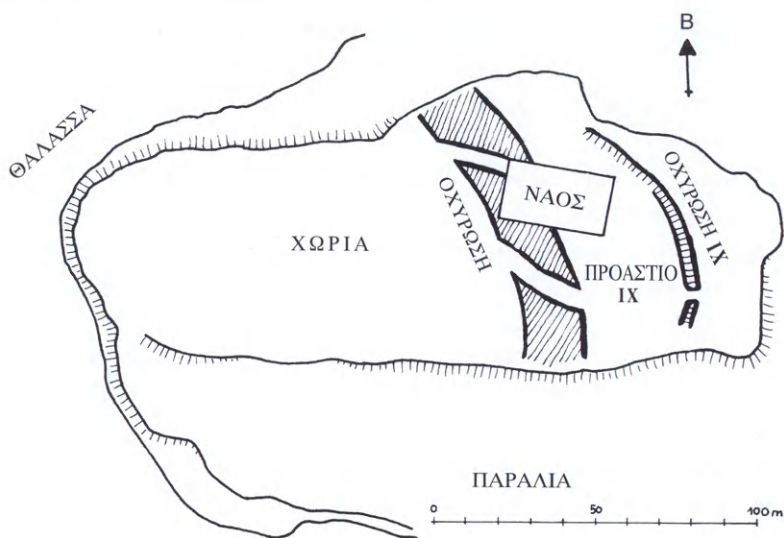
Ὁ λόφος τῆς «Κολόνας» μοιάζει μὲ φυσικὸ ὄχυρό (εἰκ. 2, 4). Δέκα μὲ δώδεκα μέτρα πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, δὲν εἶναι οὔτε πολὺ ψηλός, οὔτε πολὺ χαμηλός καὶ ἔχει τὸ σωστὸ ὕψος γιὰ ὅλες τὶς ἀνάγκες. Καὶ δὲν βρίσκεται ἀπροσάλευτο τὸ ἀκρωτήρι στὸ παραλιακὸ τοπίο: Ἡ βορειοδυτικὴ ἄκρη τοῦ νησιοῦ μπαίνει ἀρκετὰ βαθιὰ μέσα στὴ θάλασσα καὶ καλύπτει τὸν λόφο ἀπὸ τὴν ἐπιβουλὴ ἐκείνων ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὰ βόρεια. Ὅταν ὅμως φανεῖ ξαφνικὰ ὁ λόφος, λειτουργεῖ ἀπειλητικὰ γι' αὐτοὺς ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο φαίνεται χαμηλός καὶ ἀσήμαντος ἐπειδὴ τὸ περίγραμμά του μαλακώνει καὶ χάνεται στὸ βάθος τοῦ λοφώδους τοπίου. Ὅποιος πλησιάζει ὅμως

κοντὰ στὸ ἀκρωτήρι, πέφτει ἀπροετοίμαστα πάνω στὸ αἰχμηρό του ἄκρο καὶ εἶναι σὰν νὰ δέχεται ἓνα πληγμα ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα. Ἀρχικὰ τὸ ἀκρωτήρι ἔμπαινε βαθύτερα στὴ θάλασσα ἀπὸ σήμερα. Τὰ κύματα ποὺ ξεποθοῦν συνέχεια πάνω στοὺς βράχους, ἔσκαψαν τὸ ἄκρο καὶ προκάλεσαν τὸν καταποντισμὸ ὀγκολίθων (εἰκ. 6).

Οἱ οἰκισμοὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βρίσκονται πάνω σὲ ὑψώματα, σὲ ἀκροποταμιές, ἀλλὰ καὶ σὲ πεδιάδες, στὰ μεσόγεια. Τὸ Λευκαντὶ στὴν Εὐβοία εἶναι χτισμένο πάνω σὲ ἓναν λόφο ποὺ ξεπροβάλλει ἀπότομα μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἡ ἀρχαία Σάμος πάνω σ' ἓναν βράχο δεκατρία μέτρα πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἡραίου, μιὰ ὥρα μὲ τὰ πόδια ἀπὸ τὴν πόλη, ἀπλώθηκε στὸ κάτω μέρος τοῦ ποταμοῦ Ἴμβρασου. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Κέα ἐγκαταστάθηκαν πάνω σὲ μιὰ χαμηλὴ χερσόνησο, μέσα σ' ἓναν κόλπο ποὺ γύρω γύρω τὴν περιέβαλλαν ὑψώματα, ἔτσι ποὺ νὰ μοιάζει περισσότερο σὰν λίμνη μὲ διέξοδο στὴ θάλασσα. Στὴν Πελοπόννησο ἡ Λέρνα βρίσκεται σὲ μιὰ πεδιάδα κοντὰ σιτὸν ποταμὸ Ἀρυμώνη, τὸ Μπερμπάτι, στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς περιοχῆς, σὲ μιὰ πλαγιά.

Ὅσο διαφορετικὲς καὶ νὰ ἦταν οἱ τοποθεσίες, τρεῖς ἦταν οἱ προϋποθέσεις κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι θὰ αἰσθάνονταν ἀσφαλεῖς: καρποφόρες γύρω περιοχὲς καὶ καλὰ καὶ ἄφθονα νερά. Ὅλα τὰ χωριά μοιάζουν μεταξύ τους, ἀλλὰ κάθε χωριὸ ἔχει καὶ τὴν ἰδιομορφία του, καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τίς χαρὲς καὶ τοὺς καημοὺς τους: ἔτσι καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Αἰγίνας.

Ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τὸ ἀκρωτήριο ἀπειλεῖται περισσότερο ἀπὸ παντοῦ, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ἀπότομη πλαγιά καὶ ὁ λόφος μπαίνει μαλακὰ στὴν ἐνδοχώρα. Ἐκεῖ χτίστηκε τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ μὲ τίς δύο κεντρικὲς πύλες (εἰκ. 7). Μόνο ἰσχυρὰ τεῖχη θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ χωριό. Ἡ τεράστια μάζα τοῦ τεῖχους αὐτοῦ, ποὺ στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων γινόταν ὅλο καὶ ἰσχυρότερο, εἰσβάλλει σὰν τὸ κεφάλι τοῦ χωριοῦ πρὸς τὰ ἀνατολικά, πρὸς τὴ στεριά: Εἶναι οἱ μεγάλες σειρὲς ἀπὸ τεῖχη κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 148), ποὺ διασχί-

Είκ. 7. 'Ο λόφος με σχηματική παράσταση τών χωριών.

ζουν τὸν λόφο καὶ κλείνουν σχηματίζοντας μιὰ ἐνότητα, στὴν πραγματικότητα ὅμως εἶναι τείχη ἀπὸ διαφορετικὲς περιόδους. Σὲ καμιά φωτογραφία τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἐμφανίζεται ἓνα χωριό, ἓνα τεῖχος, ἓνα σπίτι μόνο του, αὐτόνομα· σὲ κάθε λήψη ἀνακατεύονται ἀμυντικὰ τεῖχη, πύργοι, εἴσοδοι, δρομάκια ποὺ ὁδηγοῦν ἀπὸ τὴν πύλη στὸ ἐσωτερικόν, σπίτια διαφορετικῶν οἰκιστικῶν φάσεων καὶ αἰώνων. Μὲ τὴ βοήθεια σχεδίων, ἀξονομετρικῶν ἀναπαραστάσεων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μοντέλων, μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὰ ἐρεῖπια εὐκολότερα.

Ἡ ἀρχαία Αἶγινα δὲν εἶναι οἰκισμός, οἱ κάτοικοί τῆς δὲν εἶναι οἰκιστές, καὶ βέβαια δὲν ἔχει κατὰ κανένα τρόπο ἀσπικὸ χαρακτήρα. Πρόκειται γιὰ ἓνα χωριὸ καὶ οἱ κάτοικοι ἦταν χωρικοί. Μὲ τὴν ἔννοια «χωριό» συνδέεται μιὰ κοινότητα ἀνθρώπων δεμένων μεταξὺ τους, καὶ τὸ χωριὸ εἶναι ἓνας ζωντανὸς ὀργανισμός, ποὺ προσδιορίζουν οἱ ἄνθρωποι. Πρῶτα ἦταν οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ σπίτια καὶ μετὰ τὰ στενὰ δρομάκια. Ἡ θέσι τῶν σπιτιῶν προσδιόριζε τὸ πλάτος καὶ τὴν κατεύθυνση αὐτῶν

των δρόμων, καὶ ὄχι ἀντίστροφα. Τὰ δρομάκια ἦταν στενά, οὔτε ἐνάμιοι μέτρο πλάτος. Ζῶα δὲν ὑπῆρχαν στὸ χωριό, ἢ θέση τους ἦταν ἔξω ἀπὸ τὶς πύλες στὰ ἀνατολικά, πιθανὸν νὰ ὑπῆρχαν ἐκεῖ στάνες.

Ἕνα χωριὸ μεγαλώνει ἀπὸ μέσα πρὸς τὰ ἔξω. Συνήθως, ὅπως ξέρουμε κι ἀπὸ ἄλλα μέρη, οἱ κάτοικοι μετέθεταν τὰ θεμέλια κάθε καινούργιου τείχους ὅσο γινόταν πρὸ ἔξω, γιὰ νὰ κερδίσουν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο χῶρο γιὰ περισσότερα οἷκια. Οἱ Αἰγινῆτες θὰ ἔπρεπε νὰ θεμελιώνουν κάθε φορὰ τὸ τεῖχος τους πρὸ ἀνατολικά, χῶρος ἀρκετὸς ὑπῆρχε (εἰκ. 7), ἀλλὰ δὲν τὸ ἔκαναν. Ἡ τοποθεσία, ἐκεῖ, στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ λόφου, τοὺς φάνηκε προφανῶς εὐνοϊκή. Ἐχτιζαν κάθε νέο χωριὸ πάνω στὸ παλιὸ καὶ δὲν χρειάστηκε νὰ ἐπεκταθοῦν γιὰ αἰῶνες. Ἀνακαίνιζαν βέβαια κάθε τόσο τὰ ἀμυντικά τους τεῖχη, χωρὶς ὅμως νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν παλιά τους θέση, δὲν γκρέμιζαν τὰ παλιὰ τεῖχη, παρὰ ἔχτιζαν μπρὸς καὶ πίσω τους καινούργια, καὶ συνέχιζαν νὰ χτίζουν πάνω στὰ παλιά. Σπάνια ἀφαιροῦσαν ἓνα τεῖχος, δὲν τὸ ἔκαναν παρὰ μόνο ἂν ἐμπόδιζε τὰ νέα τεῖχη, ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀφαιροῦσαν μόνο τόσες πέτρες, ὅσες ἦταν ἀναγκαῖο. Ἔτσι τὰ νέα τεῖχη βρέθηκαν πάντα συνδυασμένα μὲ τὰ παλιά. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ συνεχὴ ἐξέλιξη καὶ σὲ ἓνα περίπλοκο ὀχυρωματικὸ σύστημα. Αὐτὸς ποὺ γνωρίζει καλὰ τὴ φυσικὴ βραχώδη διαμόρφωση τῆς περιοχῆς, καὶ ξεχωρίζει κάθε ὕψωμα καὶ χαμήλωμα, κάθε προεξοχή καὶ κοιλότητα τοῦ βράχου καὶ τῆς κλίσης του, αὐτὸς καταλαβαίνει γιὰτὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς «Κολόνας» ἐπέμεναν νὰ χτίζουν τὸ τεῖχος πάντα στὸ ἴδιο μέρος, ἀλλὰ πάντα προσαρμοσμένο πρὸς τὸν βράχο.

Ἐντεκα χωριὰ ἔχτισαν οἱ ἄνθρωποι τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο στὴ διάρκεια δύο χιλιάδων χρόνων. Γύρω στὸ 1800 π.Χ. χτίστηκε μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὄγδοο χωριὸ ἓνα «προάστιο», καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ ἑνατο χωριὸ (εἰκ. 7, 106).

Τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ, πρὶν ἐγκατασταθεῖ ὁ ἄνθρωπος μόνιμα σὲ μία περιοχὴ, ζοῦσε ὡς νομάδας, χωρὶς μόνιμη κατοικία, καὶ τρεφόταν ἀπὸ τὰ ζῶα καὶ τὸ περίσσευμα τῆς ἄγριας

βλάστησης. Ὁ ἄνθρωπος ἀκολουθοῦσε σὲ μικρὲς ομάδες τὰ κοπάδια τῶν ζώων ποὺ εἶχαν σίγουρο ἔνστικτο γιὰ τὰ βοσκοτόπια καὶ τὰ μέρη μὲ καλὸ κλίμα. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κατοίκους τῆς «Κολόνας», πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε πίσω, στὸ βαθὺ σκοτάδι τοῦ χρόνου. Ὅταν ἔφτασαν στὴν «Κολόνα» εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἡ ἐποχὴ τῆς γεωργίας (6000-3000 π.Χ.), μίᾳ ἀπὸ τὶς μεγάλες τομὲς στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ὅταν ὁ ἄνθρωπος φύτευε, ἔσπερνε σιτηρὰ καὶ τὰ καλλιεργοῦσε, ἔπαιρνε τὰ ἄγρια ζῶα καὶ τὰ ἐξημέρωνε. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐγκαθίσταται μόνιμα σὲ μιὰ περιοχὴ καὶ ἀσχολεῖται μὲ γεωργία καὶ κτηνοτροφία, ἀλλάζει γι' αὐτὸν ὁ κόσμος. «Ἡ πραγματικότητα εἶναι τώρα τὸ χωριό, τὸ σπίτι καὶ τὸ καλλιεργημένο χωράφι» (Μιρτσέα Ἐλιάντε). Ὁ ρυθμὸς τῆς φύσης: οἱ ἐποχές, οἱ φάσεις τῆς σελήνης, ἡ σπορὰ καὶ ὁ θερισμὸς καθορίζουν πᾶν τὴ ζωὴ τοῦ γεωργοῦ. Πρέπει νὰ προσαρμοστεῖ στοὺς χρόνους ποὺ προδιαγράφει ἡ ἴδια ἡ φύση. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ φροντίζει τὰ κατοικίδια, πρέπει νὰ προβλέπει καὶ νὰ φροντίζει γιὰ τὴν παραγωγικότητα τῶν κοπαδιῶν, μιὰ καὶ τὰ ζωντανὰ δὲν εἶναι μόνο γιὰ τὶς καθημερινὲς δουλειὲς καὶ τὴν τροφὴ τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει καὶ νὰ πολλαπλασιαστούν. Ὁ μόνιμα ἐγκατεστημένος ἄνθρωπος καλλιεργεῖ χωράφια καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν κτηνοτροφία, καὶ δὲν ζεῖ πᾶν ἀπὸ τὸ ἀνεξάντλητο πλεόνασμα ποὺ χάριζε ἡ ἄγρια φύση τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχή. Ἡ γυναίκα, πέρα ἀπὸ τὶς δουλειὲς τοῦ σπιτιοῦ, ἀναλαμβάνει καὶ δουλειὲς τοῦ χωραφιοῦ.

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐγκατέλειψε τὴ νομαδικὴ ζωὴ καὶ ἀποφάσισε νὰ ἐγκατασταθεῖ κάπου μόνιμα, κατάλαβε πολὺ καλύτερα ἀπὸ παλιά, ὅτι καὶ ὅλες οἱ ζωτικὲς λειτουργίες, ἀπὸ τὴ γέννηση ὡς τὸν θάνατο καὶ τὴν ἐπιστροφή εἶναι συνδεδεμένες μὲ τὸν κύκλο τῆς περιοδικῆς ἀναγέννησης τῆς φύσης. Στὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια, ποὺ οἱ ρίζες τους χάνονται στὰ βάθη τῶν αἰώνων τῆς προϊστορίας, μέσα ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς ἐξαφάνισης καὶ ἐπιστροφῆς τῆς κόρης τῆς Δήμητρας Περσεφόνης, γιορταζόταν καὶ ὁ κύκλος τῶν ἐποχῶν.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχισε νὰ καλλιεργεῖται ἡ γῆ δημιουργήθηκε τὸ χωριό. Πιθανὸν νὰ σχηματίστηκε τότε ἡ οἰκογένεια ὡς ἡ

μικρότερη ένότητα στη μεγαλύτερη κοινότητα του χωριού. Ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους ὑπῆρχαν πολλοὶ δεσμοί: ὁ τόπος, ἡ γλῶσσα, ὁ τρόπος ζωῆς, τὰ καλλιεργημένα χωράφια, ἡ φροντίδα γιὰ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες· ἡ ἐπίγνωση ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τους ὡς πλάσματα τῆς φύσης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς πρωταρχικὲς δυνάμεις: τὶς καλές, ποὺ φέρνουν βλάστηση καὶ γονιμότητα, τὶς κακές, ποὺ δὲν ἀφήνουν τὴ σπορὰ νὰ βλαστήσει. Ὁ τόπος ποὺ συνενώνει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους μὲ ἰσχυρὰ δεσμὰ εἶναι ὁ τόπος λατρείας: θὰ ἦταν μάλλον ἓνας ἀπλὸς χώρος θυσίας μὲ μιὰ λεκάνη γιὰ νερὸ καὶ τὰ ἀναγκαῖα κανάτια καὶ σκεύη γιὰ τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ χωριὸ χωρὶς τὸ *numen* (πνεῦμα). Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγήσει κανεὶς τι εἶναι τὸ *numen*. Ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ μιλήσει μὲ λέξεις γι' αὐτὴ τὴ θεϊκὴ δύναμη, ποὺ μόνο τὴν νιώθει, τὴν διαισθάνεται κανεὶς! Τὸ *numen* εἶναι ὁ θεϊκὸς ἀχὸς ποὺ δὲν κινεῖται, μόνο εἶναι δεμένος μὲ ἓνα πράγμα: μιὰ πέτρα, μιὰ πηγὴ, ἓνα δέντρο, μία ρωγμὴ μέσα στὴ γῆ. Ὁ προϊστορικὸς ἄνθρωπος, εὐαίσθητος σεισμογράφος καὶ τῆς παραμικρῆς κίνησης, διαισθανόταν στὸν χώρο αὐτὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ *numen*. Στὸν χώρο αὐτὸ ἔπαιρναν οἱ ἄνθρωποι δύναμη καὶ ἐντολές. Ὅποιοιδήποτε συμβάν, ἃς ἦταν τὸ χύσιμο ἑνὸς σπιτιοῦ ἢ τείχους, ἡ σπορὰ ἢ ἡ σοδειά, κάθε γεγονός στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, γέννηση ἢ θάνατος, ξεκινοῦσε σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο, καὶ μυριάδες εὐχὲς συνόδευαν τὸν συνάνθρωπο στὴν πορεία του.

Οἱ ἄνθρωποι δημιούργησαν ἓνα χωριὸ καὶ τὸ περιέβαλαν μὲ ἓνα ἀμυντικὸ τεῖχος: θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα ἀνυψωμένο πρόχωμα, μία τάφος, ἓνας φράχτης ἀπὸ βάτους ἢ ξύλα, ἢ μία κανονικὴ μάντρα ἀπὸ πέτρες, πῆλινα τοῦβλα καὶ λάσπη. Ἐπρεπε νὰ προστατευτοῦν ἀπὸ ληστρικὲς ἐπιδρομὲς πλανόδιων νομάδων καὶ τὴ νύχτα νὰ εἶναι ἤσυχοι ἀπὸ ἄγρια ζῶα ποὺ ἀναζητοῦν τὴν τροφή τους. Ἀμυντικὸ τεῖχος μιᾶς ζωῆς σὲ διαρκὴ κίνδυνο! Δὲν ἦταν ὅμως μόνο λόγοι προστασίας ποὺ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ περτεϊχίσουν τὸ χωριό. Οἱ πλατιὲς ἐκτάσεις γύρω ἀπὸ τὸ χωριὸ ἦταν γιὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο χωρὶς ὅρια καὶ τοῦ ἦταν ἄγνωστες. Τὴ στιγμὴ ποὺ περιόρισε ἓνα κομμάτι γῆς, κέρδισε

για τὸν ἑαυτὸ του ἕνα σταθερὸ τόπο. Τὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς γῆς μπορούσε νὰ τὸ ἐποπτεύει· εἶχε γίνεи τὸ χωριό του, ὁ κόσμος του, ποὺ τοῦ ἔδινε προσανατολισμό. Ἐξω ἀπὸ τὸ περιβάλλον αὐτὸ βρίσκεται ἡ ξένη χώρα. Τακτοποιημένο εἶναι καὶ τὸ χωράφι του, κι ἂς εἶναι μόνο τὸ αὐλάκι ἀπὸ τὸ ὑνί του ποὺ χαράζει τὸ χῶμα καὶ τὸ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἄτακτη ἄγρια βλάστηση· ἔτσι γίνονταν τὸ χωράφι ἕνα κομμάτι τοῦ χωριοῦ.

Πέρα ὅμως ἀπὸ κάθε ἀνάγκη γιὰ ἀσφάλεια, μιὰ περίφραξη εἶναι τὸ ἐξωτερικὸ γνῶρισμα τῆς μόνιμης ἐγκατάστασης τοῦ ἀνθρώπου. Περίφραξη σημαίνει ταυτόχρονα κατοχὴ μιᾶς περιοχῆς. Μιὰ σημαντικὴ τομὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ταυτόχρονα ὅμως εἶναι «τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἀνισότητα ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους» (Ζὰν-Ζὰκ Ρουσώ). Ἐδῶ ἐντοπίζεται ἡ ρίζα γιὰ τὸν φθόνου τοῦ ἄκληρου πρὸς τὸν ἰδιοκτήτη, τοῦ νομάδα πρὸς τὸν μόνιμα ἐγκατεστημένο, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ εἶναι ἀφορμὴ γιὰ διενέξεις καὶ μάχες, πού, ὅπως διδάσκει ἡ ἱστορία, γίνονται πράγματι γιὰ τέτοιους λόγους.

Στὰ προϊστορικὰ χρόνια, τὰ ὑλικά δόμησης δὲν ἄλλαξαν. Οἱ ἄνθρωποι ἔχτιζαν τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ καὶ τὰ ἰσόγεια τῶν σπιτιῶν μὲ λιθάρια ποὺ ἔφερναν ἀπὸ τοὺς ἀγρούς, πέτρες ἀπὸ τὴ λάβα ἡφαιστειῶν καὶ βότσαλα ποὺ ἔβρισκαν στὴν παραλία, ἀργότερα μὲ ἀκανόνιστες λαξευτὲς πέτρες. Οἱ τοῖχοι ὀρθώνονταν ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους. Ἐνα ἐπίχρισμα ἀπὸ μίγμα λάσπης συνέδεε πέτρες καὶ πλίνθους. Στὶς πλίνθους καὶ στὴ λάσπη προσέθειταν καὶ ψιλοκομμένα ξυλαράκια γιὰ νὰ τὶς κάνουν πὺ ἀνθεκτικές. Κάθε χτίσμα ἀπὸ πέτρα ἢ πηλὸ ἦταν πρόσθετα περασμένο ἐξωτερικὰ μ' ἕνα στρώμα λάσπης ποὺ θὰ τὸ προστάτευε ἀπὸ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθηκὲς καὶ ποὺ θὰ ἐμπόδιζε τὴ βροχὴ νὰ παρασύρει τὸ σουβὰ ἀπὸ τοὺς τοίχους. Πραγματικὰ ἀδιάβροχο ὅμως γινόταν τὸ χτίσμα μόνο ἂν ἦταν ἀσπρισμένο μὲ ἐπίχρισμα. Εἶναι ἀδιανόητο ἕνα σπίτι λουσιμένο μέσα στὸ φῶς τοῦ Νότου, νὰ μὴν εἶναι ἀσπρισμένο. Καὶ σχέδια θὰ εἶχε ἴσως πάνω στοὺς τοίχους.

Ἀκόμα κι ἂν δὲν στέκει σήμερα πὰ κανένα σπίτι ὄρθιο ὡς τὴ στέγη, ἔχει διασωθεῖ ὅμως ἡ λίθινη κρηπίδα τους καὶ συχνὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους στρωμένες ἀπὸ πάνω καὶ πολλὲς φορές

τὰ συντρίμμια ἐνὸς ἐρεπίου δίνουν ἀπάντηση γιὰ τὴν ἀνωδομὴ καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῆς στέγης. Ἐνα αἰγινήτικο σπίτι ἦταν κατὰ τὰ τρία τέταρτα χτισμένο μὲ ὠμὲς πλίνθους, μόνο τὸ κάτω μέρος, ἡ βάση-κρηπίδα, ἦταν θεμελιωμένο μὲ πέτρα. Ἄν ἓνα σπίτι εἶχε ἐπίπεδη στέγη, πράγμα ὃχι σπάνιο, τότε ἔστρωναν κλαδιά, φύκια καὶ βοῦρλα καὶ ἔβαζαν πάνω σὲ ὅλ' αὐτὰ ἓνα παχὺ στρώμα λάσπης καὶ πέτρινες πλάκες ποὺ πάνω τους ἔχυναν νερό, ὅταν τὸ στρώμα τῆς λάσπης ξεραίνόταν πολὺ καὶ ἔσκαγε.

Οἱ ἄνθρωποι ἤξεραν ὅτι κάθε ὑλικὸ ἔχει τὶς ιδιότητές του, ἡ πέτρα καὶ τὸ ξύλο, ἡ λάσπη καὶ τὰ χορτάρια τῆς θάλασσας. Ἔχτιζαν τὸ σπίτι μὲ ὑλικά ποὺ προστάτευαν τὴν υἰεΐα τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι προτιμοῦσαν τὸν πατημένο πηλὸ γιὰτὶ δὲν ἀφήνει νὰ περάσουν ὑγρασίες. Οἱ ὠμὲς πλίνθοι προσαρμόζονται σὲ ὅλες τὶς καιρικὲς συνθήκες. Τὶς πρὸ πολλὰς φορὲς ὑπῆρχε στὴ γωνιὰ ἐνὸς δωματίου ἡ ἀνοιχτὴ ἐστία, μιὰ μικρὴ στρογγυλὴ λιθόκτιστη ἐπιφάνεια, ὅπου ἀναβαν τὴ φωτιὰ μὲ ξύλα γιὰ νὰ μαγειρέψουν καὶ νὰ ζεσταθοῦν τὸν χειμῶνα. Ὁ καπνὸς τραβοῦσε παράλληλα μὲ τὰ δοκάρια τοῦ ταβανιοῦ καὶ ἔφευγε μέσ' ἀπὸ τὴ στέγη καὶ τοὺς φεγγίτες τῶν τοίχων.

Ἡ εἴσοδος ἦ τὸ κατώφλι μιᾶς πόρτας εἶναι ἀρχικὰ μιὰ ἐπιμήκης πελεκημένη πέτρα, σφηνωμένη ἀνάμεσα σὲ δύο πέτρινους ἀρμούς ἢ δύο τοίχους σπιτιῶν (εἰκ. 8, 68). Τὸ πέτρινο κατώφλι εἶναι τὸ ὀριακὸ σημεῖο ἀνάμεσα στὸν ἐσωτερικὸ καὶ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον. Οἱ πύλες ἦταν χαμηλές, ὁ ἄνθρωπος ὀφείλε νὰ σκύβει. Δὲν ἔχτιζε πύλες μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες νὰ μπορεῖ νὰ

Εἰκ. 8. Τὸ κατώφλι (εἰκ. 68).

περνᾶ ὄρθιος, ἣ ἦταν ψηλότερες ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιο. Εἶναι πιθανὸν νὰ διάβαιναν τὸ κατώφλι μὲ κάποιο τελετουργικό. Ἐνα κατώφλι μπορεῖ νὰ λογαριάζεται γιὰ ἓνα σπίτι, ἓνα κατώφλι τῆς πύλης ὅμως μετράει γιὰ ὁλόκληρο τὸ χωριό. Λίθινος οὐδὸς (πέτρινο κατώφλι) ὀνομαζόταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους ναοὺς τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς. Μέσα στὴν κοιλότητα μιᾶς σκληρῆς πέτρας περιστρεφόταν ὁ ξύλινος πάσσαλος μὲ τὸ πορτόφυλλο. Δὲν εἶναι τυχαῖο οὔτε χωρὶς σημασία τὸ ὅτι τὰ δύο βαθουλώματα σὲ ἓναν τέτοιο πέτρινο ἄξονα εἶναι δύο μάτια (εἰκ. 9). Εἶναι μαγικὰ σημεῖα: θὰ ἀπωθοῦσαν τοὺς ξένους καὶ τοὺς κακοὺς δαίμονες ἀπὸ τὸ χωριό. Πόσο σπουδαῖο γιὰ τὴν ἄμυνα ἦταν τὸ κατώφλι! Ὁ ἐχθρὸς ποὺ θὰ τὸ διαβεῖ, ἔχει τὸ χωριὸ στὸ χέρι του.

Σὲ ἓνα χωριὸ ὅλα εἶναι σημαντικά. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔφτιαξε ἀγγεῖα, ἐργαλεῖα καὶ σκεύη, βρῆκε στὰ στρώματα τῆς γῆς καὶ στὰ χωράφια, στὸ δάσος καὶ στὴν παραλία τὶς πρῶτες ὕλες: χῶμα γιὰ πηλὸ, λάσπη, πέτρες, ξύλο, βότσαλα, κόκαλα. Ὁ ἀγγειοπλάστης τῆς Αἰγίνας χρησιμοποιοῦσε στὴ δουλειά του τὸν ντόπιο, πράσινο πηλὸ ποὺ ἀφήνει νὰ τὸν διαπερνᾶ τὸ νερό, καὶ ποὺ μὲ τὴν ἐξάτμιση πάνω στὰ τοιχώματα τῶν ἀγγείων δροσίζει τὸ ὑγρὸ περιεχόμενό τους ἀκόμα καὶ τὸ καλοκαίρι. Τὸ βαρὺ σφαι-

Εἰκ. 9. Ὁ πέτρινος ἄρμος μὲ δύο μάτια γιὰ τὸ περιστρεφόμενο δοκάρι.

Εικ. 10. Σφαιρικό σφυρί από σκληρό πέτρωμα.

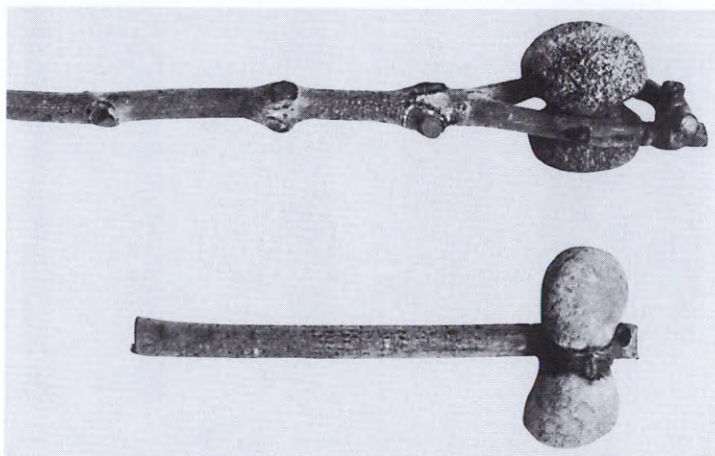

Εικ. 11. Λίθινη σφήνα.

Εικ. 12. Λίθινο τσεκούρι.

ρικό σφυρί (εικ. 10) με τὰ δύο βαθουλώματα γιὰ λαβή, χρησίμευε γιὰ τὸ σπάσιμο τῆς πέτρας, ἢ γιὰ νὰ χώνουν ξύλα στὸ ἔδαφος. Ἡ πέτρινη σφήνα (εικ. 11) εἶχε πολλαπλὲς χρήσεις. Τὸ τσεκούρι ἀπὸ μαλακὸ ἀσβεστόλιθο ἦταν κατάλληλο γιὰ νὰ κόβουν κρέας καὶ κόκαλα (εικ. 12). Μικρὰ στρογγυλεμένα πέτρινα κεφάλια (εικ. 13), τὰ ἔδεναν σ' ἓνα ξύλινο χερούλι, ἢ τὰ σφήνωναν

Είκ. 13. Δύο λίθινα σφυριά. Ύψος 6.5 και 8.5 εκ.

Είκ. 14. Λιθίνο βαρίδι άργαλειού, τρία σφονδύλια, τέσσερα γουδοχέρια από χρωματιστή πέτρα. Ύψος 4 εκ. περ.

Εικ. 15. Όψιανος καὶ λάμες ἀπὸ ὀψιανό. Εἰκ. 16. Κοκάλινες σαΐτες.

σὲ μιὰ ξύλινη διχάλα καὶ ἔδεναν τὶς ἄκρες μεταξύ τους. Τὰ πολὺ-
χρῶμα «καρούλια» μὲ τὰ λειασμένα ἄκρα (εἰκ. 14), ἦταν μάλλον
σφυράκια μὲ ἢ χωρὶς λαβή, ἢ καρούλια γιὰ κλωστή. Οἱ ἄνθρωποι
μας παράγγελναν ἀπὸ τὴ Μῆλο λαμπερὸ καὶ μαῦρο ὀψιανὸ σὲ
ἀκατέργαστη μορφή (εἰκ. 15) καὶ κατασκεύαζαν ἀπὸ αὐτὸν κο-
φτερὰ μαχαираκια ποὺ ἔμπηγαν σὲ κοκάλινες ἢ ξύλινες λαβές.

Ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια χρησιμοποιοῦσαν οἱ γυναῖκες
ρόκες γιὰ τὸ γνέσιμο, ποὺ δὲν ἔχουν ἀλλάξει ἀπὸ τότε παρὰ
ἐλάχιστα: εἶναι τὸ ἀδράχτι μ' ἓνα ξύλινο ραβδάκι κι ἓνα σφον-
δύλι στὸ κάτω ἄκρο. Τὰ σφονδύλια ἦταν ἀπὸ πηλὸ ἢ πέτρα
καὶ εἶχαν ὠραῖο κωνικὸ σχῆμα μὲ χαραγμένη διακόσμηση (εἰκ.
14). Ἀπὸ μιὰ τουλούπα μαλλὶ ποὺ κρατοῦσε ἡ γυναῖκα μὲ τὸ
ἀριστερό της χέρι, τραβοῦσε λεπτὲς ἴνες, τὶς ἔδενε στὸ ἀδράχτι
καὶ τὸ ἔστριβε μὲ μιὰ γρήγορη κίνηση. Μόλις ἡ κλωστή ἀπο-
κτοῦσε ἓνα συγκεκριμένο μῆκος, τὴν τύλιγε πάνω στὸ ἀδράχτι.
Ἡ ὕφανση εἶναι μία ἄλλη διαδικασία. Οἱ κλωστής –τὰ στημό-
νια– στερεώνονταν πάνω σ' ἓνα ξύλινο πλαίσιο καὶ στὶς ἄκρες
τους δένονταν βαρίδια γιὰ νὰ εἶναι τεντωμένες. Τὰ βαρίδια
εἶχαν διάφορα σχήματα, τὸ ἀπλούστερο, ἓνας πῆλινος δίσκος
(εἰκ. 14). Μὲ μιὰ κοκάλινη, ξύλινη ἢ μεταλλικὴ σαΐτα (εἰκ. 16)

Είκ. 17. Γουδί. Ύψος 10 εκ.

Είκ. 18. Μυλόπετρες για δημητριακά. Ύψος 25 εκ.

περνούσε ή ύφάντρα τὰ νήματα ανάμεσα στὰ στημόνια. Δὲν εἶχαν ὅλα τὰ ύφάσματα τὸ φυσικὸ χρῶμα τῶν νημάτων: ἀσφαλῶς θὰ τὰ ἔβαφαν καὶ θὰ ὕφαιναν σχέδια, παρόμοια μὲ ἐκεῖνα ποὺ διακοσμοῦσαν ἀγγεῖα.

Γιὰ τὸ νοικοκυριὸ χρειάζονταν ἐκτὸς ἀπὸ ἀγγεῖα καὶ κάθε εἶδους σκεύη. Μέσα σὲ ἓνα γουδι οἱ γυναῖκες κοπανοῦσαν σπόρους καὶ καρποὺς μὲ ἓνα γουδόχρο (εἰκ. 17). Ἡ πέτρα ἦταν στρογγυλή, τὸ γουδόχρο εἶχε στὸ ἄκρο μιὰ ἐγκοπὴ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ πάνεται καλύτερα. Τὰ στηρὰ γιὰ τὸ ψωμὶ τὰ ἔτριβαν ανάμεσα σὲ δύο ἐπιμήκεις πέτρες (εἰκ. 18). Ἡ κάτω πέτρα,

Εἰκ. 19. Πήλινοι γάντζοι γιὰ καπνιστὸ κρέας. Ὑψος 8 ἐκ. περ.

Εἰκ. 20. Πήλινα στηρίγματα γιὰ τὸν φοῦρνο κεραμικῆς. Μῆκος 15 ἐκ.

μ' ένα ρηχὸ βαθούλωμα, προοριζόταν γιὰ τοὺς σπόρους, μὲ τὴν ἐπάνω τοὺς ἔτριβαν ὥσπου νὰ γίνουν ἀλεύρι, ποὺ ἔπεφτε μέσα σ' ἓνα πανὶ ποὺ εἶχαν ἀπλώσει ἀπὸ κάτω. Γιὰ τέτοια σκεύη καὶ ἐργαλεῖα, κρίθηκε κατάλληλη μιὰ γκριζογάλαζη ἢ καφεκόκκινη χοντρόκοκκη σκληρὴ πέτρα, ποὺ οἱ ὀρυκτολόγοι ὀνομάζουν ἀνδεσίτη καὶ ποὺ ἀνήκει στὰ ἡφαιστειογενῆ πετρώματα. Κάποια πῆλινα ἀντικείμενα (εἰκ. 19) ἔχουν ὀνομαστῆ εἰδῶλια, ἄγκυρες ἢ ἀγκίστρια γιὰ τὸ ψάρεμα. Ὅμως δὲν εἶναι τέτοια· εἶναι ἀπλὰ σκεύη τῆς κουζίνας –γάντζοι– γιὰ νὰ κρεμοῦν τὸ κρέας ἀπ' τὸ δοκάρι τῆς στέγης γιὰ νὰ καπνιστεῖ πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά.

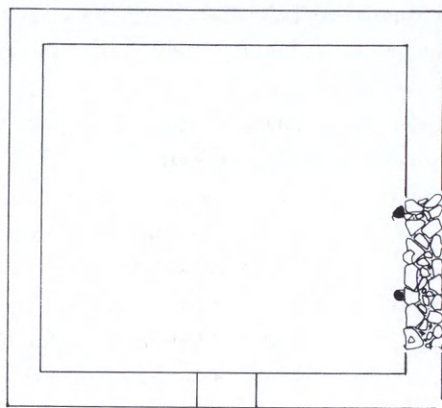
Στὸν φοῦρνο κεραμικῆς ἀνήκουν τὰ πῆλινα στηρίγματα μὲ χερουλί στη ράχη (εἰκ. 20). Εἶναι κατάμαυρα ἀπὸ τὸν φοῦρνο, ἐνῶ ὁ καπνὸς διέφευγε μέσα ἀπὸ τὶς κοιλότητες. Τὰ στηρίγματα αὐτὰ ἐξυπηρετοῦσαν στὸ ψήσιμο τῶν κεραμικῶν μέσα στὸν φοῦρνο. Γιὰ νὰ στηρίζονται οἱ χύτρες τὴν ὥρα ποὺ μαγεύρουν πάνω στὴ φωτιά χρησιμοποιοῦσαν μικρὰ πῆλινα στηρίγματα, ὅταν ὑπῆρχε ἀνάγκη.

Λέγεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ χρησιμοποιοῦν ἐργαλεῖα ἀπὸ πηλὸ καὶ πέτρα εἶναι πρωτόγονοι καὶ ὁ πολιτισμὸς τοὺς εἶναι ἓνας πρωτόγονος πολιτισμὸς. «Δὲν ὑπάρχουν πρωτόγονοι ἄνθρωποι, ὑπάρχουν μόνο πρωτόγονα ἐργαλεῖα» (Le Corbusier). Μὰ οὔτε τὰ ἐργαλεῖα εἶναι πρωτόγονα: ἦταν ἀπλά, ἔκαναν ὅμως τὴ δουλειά τους. Καὶ ἔχουν καὶ ὠραῖα σχήματα. Ἐγινε λόγος γιὰ ἐργαλεῖα. Εἶναι ὅμως κιόλας ἓνα ἐργαλεῖο ἢ πέτρα, τὸ ξύλο ποὺ μάζεψαν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ χάμω; Ἡ πέτρα καὶ τὸ ξύλο εἶναι ἓνα μέσο, καὶ ὄχι ἀμέσως ἐργαλεῖο. «Τὸ ἐργαλεῖο δὲν προϋποθέτει μόνο τὴ χρήση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπεξεργασία» (E. Jünger). Τὴ στιγμὴ ποὺ ἓνα κομμάτι ξύλο –ἓνα κλαράκι– θὰ ἐνθωεῖ μὲ μιὰ πέτρα, τότε μόνο δημιουργεῖται ἓνα ἐργαλεῖο (εἰκ. 13). Τὸ κλαράκι καὶ ἡ πέτρα θυμίζουν τὸ ἀνθρώπινο χέρι μὲ τὴ σφιγμένη γροθιά. Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ κομμάτι τοῦ ξύλου καὶ ἡ πέτρα δὲν εἶναι ἡ προέκταση τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἓνα ἐργαλεῖο ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὸ χέρι καὶ τὴ γροθιά τοῦ ἀνθρώπου. Στὴ θέση τῆς κυρτωμένης χούφτας καὶ τῆς ἀχιβάδας ποὺ εἶναι τὸ φυσικὸ «σκεῦος» γιὰ νὰ πίνει κανεὶς

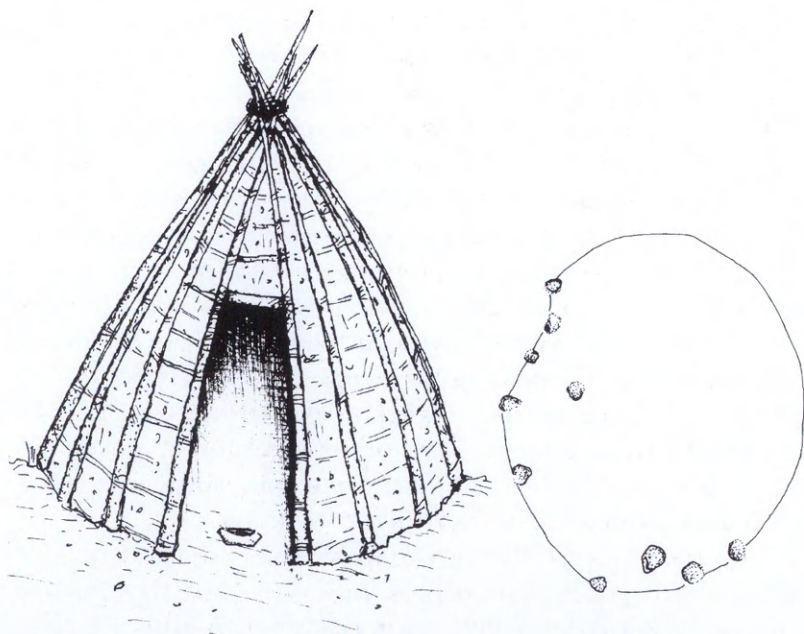
νερό, ἔρχεται τώρα τὸ πῆλινο σκευός. Κι ἐδῶ, στὴν Αἴγινα, ἀνέτειλε ἡ ἐποχὴ τῶν ἐργαλείων.

Τὰ ἐρείπια βρίσκονται ἀκριβῶς μπροστὰ μας (εἰκ. 106): τὰ τεῖχη καὶ οἱ πύργοι, τὰ σπίτια, οἱ πύλες μὲ τοὺς πέτρινους ἀρμούς. Στους χώρους τῶν ἐργαστηρίων βρίσκονται ἀκόμα οἱ φοῦρνοι ὅπου ἔψηναν ἀγγεῖα καὶ ἔλιωναν μέταλλο. Σταμνιά, ἐργαλεῖα καὶ σκευὴ βρέθηκαν πάνω στὸ δάπεδο τῶν σπιτιῶν ἢ ἦταν σπασμένα καὶ σκορπισμένα στὶς ἐπιχωματώσεις ὅταν ἔγιναν οἱ ἀνασκαφές. Περνοῦμε μέσα ἀπὸ τὶς πύλες, προχωροῦμε στὰ στενὰ σοκάκια καὶ πλάι στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν· ἡ ζωὴ ποὺ γιὰ χάρις τῆς εἶχαν γίνει ὅλ' αὐτά, δὲν ὑπάρχει πιά. Ὅποιος ὁμως δὲν ὑποτιμᾷ τὸ λιθάρι τοῦ ἀγροῦ, τὴ μαύρη ἡφαιστειογενὴ πέτρα, τὸ βότσαλο ποὺ λείαναν τὰ κύματα τῆς θάλασσας, γιὰ ἐκεῖνον ποὺ λάσπη καὶ χῶμα δὲν εἶναι κατώτερα ὑλικά γιὰ οἰκοδομὴ, ὅποιος μάλιστα ἀναγνωρίζει στὴν τοιχοδομίᾳ ἓνα ὀρθολογικὰ δομημένο ὑλικό, γι' αὐτὸν τὰ ἀπλὰ αὐτὰ ὑλικά εἶναι ζωντανοὶ μάρτυρες τῶν πρώτων τεχνιτῶν.

Σὲ βάθος ἑπτὰ μέτρων κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ καὶ δέκα μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, βρίσκεται τὸ ἀρχαιότερο χωριὸ τοῦ τέλους τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς (πρῶτο χωριό: ἀρχὲς τρίτης χιλιετίας π.Χ., εἰκ. 21, 22), θεμελιωμένο πάνω στὸν βράχο. Χτίστηκαν ὀρθογώνια, μεγάλα σπίτια (εἰκ. 21). Ξύλινοι πάσσαλοι πάνω σὲ μιὰ πέτρα στήριζαν τοὺς τοίχους ἀπὸ ὦμες πλίνθους καὶ τὴν ἐπίπεδη στέγη. Ὑπῆρχαν ἀκόμα καὶ ἄλλοι τύποι κατοικίας μὲ ἐλλειψοειδῆ ἢ κυκλικὴ κάτοψη. Βρέθηκε ἓνα σπίτι χτισμένο πάνω στὸν βράχο μὲ ξύλα καὶ λάσπη, χωρὶς πέτρες καὶ τοῦβλα, τὸ «Σπίτι τῶν Πασσάλων» (εἰκ. 22). Ὅ,τι ἦταν φθαρτὸ χάθηκε: τὰ ξύλα, ἡ λάσπη, τὸ ἐπίχρισμα, οἱ τρύπες ὁμως πάνω στὸν βράχο καὶ ὁ πέτρινος ἀρμὸς τῆς πόρτας μαρτυροῦν τὸν τύπο καὶ τὸ μέγεθος τῆς κατοικίας (εἰκ. 27). Μέσα σ' αὐτὲς τὶς τρύπες στὸν βράχο στηριζόταν παλιὰ ὁ σκελετὸς τοῦ σπιτιοῦ μὲ τοὺς πασσάλους ποὺ θὰ συνέκλιναν καὶ θὰ ἦταν δεμένοι μεταξὺ τους μὲ εὐλύγιστα κλαδιὰ λυγαριᾶς, ἴσως πάνω σὲ κάποιο κάθετο κεντρικὸ πάσσαλο ὡς

Εικ. 21. Σπίτι μέ «στηρίγματα», πρώτο χωριό, πριν από τὸ 2500 π.Χ.

Εικ. 22. Τό «Σπίτι τῶν Πασσάλων». Πρώτο χωριό. Ἀναπαράσταση καὶ κάτοψη. Διάμετρος 4.50 μ. περ.

ἀναφορὰ ἢ σύμβολο τῆς γῆς. Οἱ τοῖχοι ἦταν πλεγμένα κλαδιὰ καὶ πάνω τους θὰ εἶχαν ἀλείφει μέσα καὶ ἔξω λάσπη καὶ ἴσως νὰ τοὺς εἶχαν ζωγραφίσει κιόλας. Ἐνα λεπτὸ ἐπίχρισμα ἀπὸ λάσπη καὶ ἀσβέστη ἀποτελοῦσε τὸ πραγματικὰ προστατευτικὸ στρώμα. Τό «Σπίτι τῶν Πασσάλων» θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ φροντισμένο, ἀπλό, κι ὥς ἦταν μόνο μιὰ καλύβα, προορισμένη νὰ ζήσει μόνο γιὰ λίγο. Τὸ παλαιολιθικὸ χωριὸ βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά δὲν ἐκτείνεται στὸν χώρο τοῦ μετέπειτα τείχους τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 7), κατελάμβανε ὅμως ὅλο τὸ πλάτος τοῦ λόφου. Τὰ δύο οἷα (εἰκ. 21, 22), ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα στὴ νότια ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, ἔχουν διατηρηθεῖ. Γιατί εἰδικὰ ἐδῶ; Ὁ λόγος ἐντοπίζεται στὴν κλίση τοῦ βράχου, ποὺ στὰ νότια βαθαίνει περισσότερο ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ ἔτσι ἦταν περισσότερο προστατευμένα ἀπὸ ἐπιχωματώσεις.

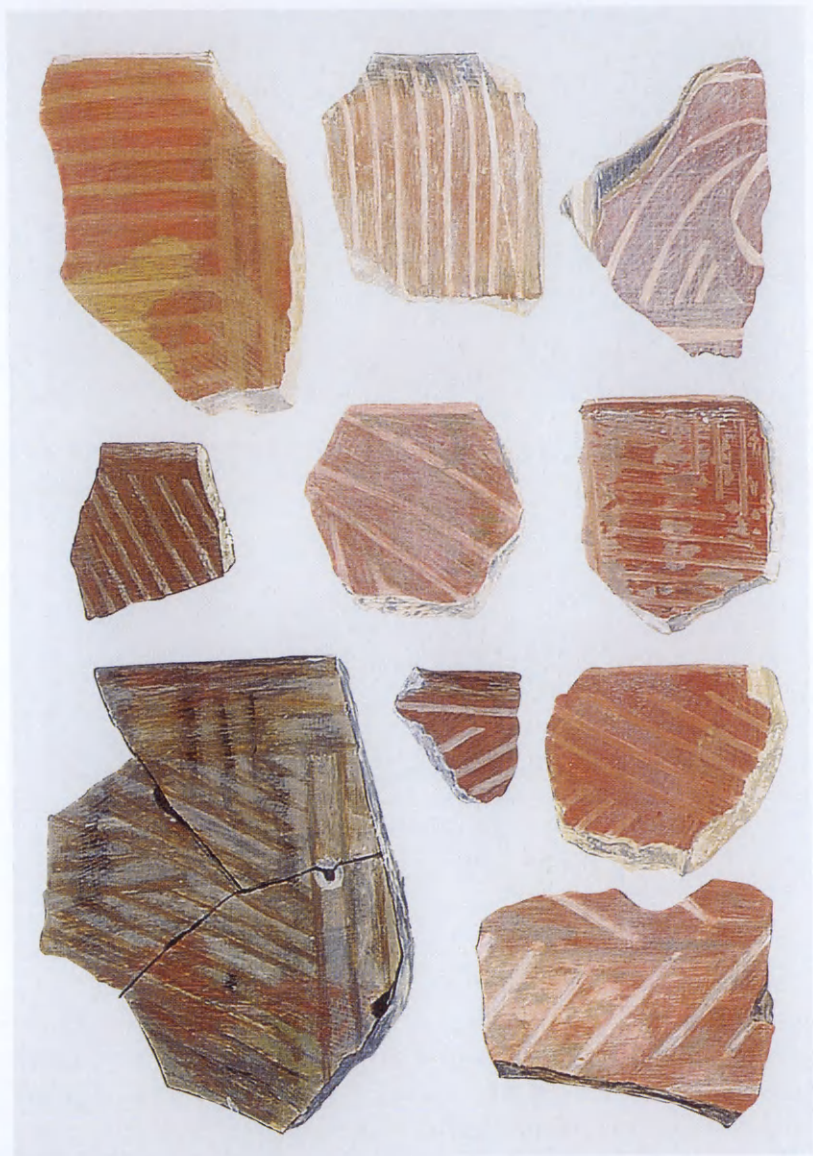
Ἡ ἀρχὴ τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καὶ τῆς κτηνοτροφίας, ποὺ διαδόθηκαν μὲ βραδύ ρυθμὸ στὴ διάρκεια τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς (περίπου ἀπὸ τὸ 6000 π.Χ.), προκάλεσε τὴ μεγάλη ἀλλαγὴ στὴ φύση καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὸν διάκοσμό τους. Εἶναι οἱ βαθιὲς κοῦπες καὶ τὰ κύπελλα, οἱ γαβάθες μὲ τὰ τοιχώματα ποὺ στενεύουν ἀπότομα, ὅλα ἀγγεῖα ποὺ μοιάζουν μὲ μαλακὲς κοιλότητες, ποὺ θυμίζουν περισσότερο τὴ χούφτα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κοιλότητα τοῦ κοχυλιοῦ, παρὰ προϊόντα τῆς ἀγγειοπλαστικῆς (εἰκ. 23). Μικρὰ καὶ ἀφανῆ τὰ χερούλια, εἶναι συχνὰ ἀπλὰ ἐξογκώματα τοῦ πηλοῦ. Ταινίες, ἔλικες, κοχλίες, ζατρίκια, γραμμώσεις, ἀγκαλιάζουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου μὲ ἕναν χρωματικὸ πλοῦτο. Τὰ ὠραιότερα δείγματα κατάγονται ἀπὸ τὸν θεσσαλικὸ κάμπο (εἰκ. 23). Οἱ ἀγγειοπλάστες τῆς ἐποχῆς δὲν ἀγαποῦν τὴν ὀρθὴ γωνία. Τὸ στενὸ δίκτυο τῶν ταινιῶν δὲν εἶναι μαϊάνδρος. Ὁ μαϊάνδρος εἶναι ἕνα γεωμετρικὸ σχέδιο τῆς πρώτης χλιετίας π.Χ.

Τὰ αἰγινῆτικα ἀγγεῖα τῆς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς, παρόλο ποὺ τὰ γνωρίζουμε κυρίως ἀπὸ ὄστρακα (εἰκ. 24, 25), ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγνώριση τῆς μορφῆς τοῦ ἀγγείου. Οἱ Αἰγινῆτες ἀγαποῦσαν, ὅπως καὶ παλαιότερα στὴ Θεσσαλία, τὲς σφαιρικὲς καὶ βαθιὲς κοῦπες καὶ τὲς γαβάθες μὲ τὴν ἔντονη

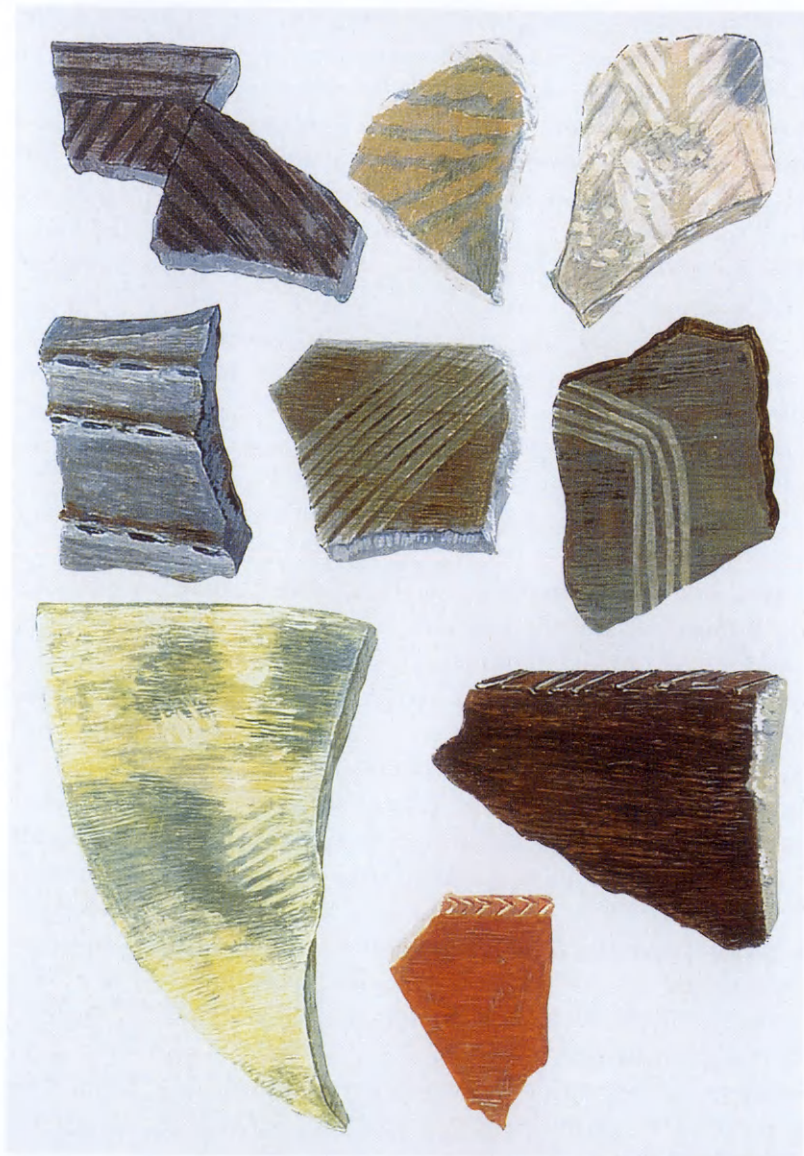

Εικ. 23. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Διμήνι (Θεσσαλία). Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βόλου. Ὑψὸς 10.5 ἐκ. Ὑστέρη λίθινη ἐποχὴ. 4500-3200 π.Χ.

κλίση τῶν τοιχωμάτων. Ὅλα τοὺς εἶναι καμωμένα στὸ χέρι, ὁ περιστρεφόμενος κεραμικὸς τροχὸς δὲν εἶχε ἐφευρεθεῖ ἀκόμα. «Καμωμένο μὲ τὸ χέρι» ὑποδηλώνει τὸ ἀνθρώπινο σῶμα. Ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ ἀγγειοπλάστης δημιουργεῖ «περίτεχνες» μορφές, τὰ χέρια τοῦ δὲν ἀφαιροῦν ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τὴ γήινὴ τοὺς προέλευση. Ποιὸς ὅμως εἶναι σὲ θέσιν νὰ προσδιορίσει τοὺς ἀπειρους λόγους ποὺ δίνουν σ' ἓνα πῆλινο ἔργο τὴ μορφὴ τοῦ; Τὸ στυλ, ἡ λειτουργικότητα καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἀγγείου εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Ἀκόμα καὶ ὁ τρόπος ποὺ θὰ ἔπαινε τὸ ἀγγεῖο

Εικ. 24. Πήλινα άγγεία. Ύστερη λίθινη έποχή. Άρχές τρίτης χιλιετίας π.Χ.
Ύδατογραφία, κλίμακα 1: 1.7 έκ. περ.

Εικ. 25. Πήλινα αγγεία. Ύστερη λίθινη εποχή. Ἀρχές τρίτης χιλιετίας π.Χ.
Ὑδατογραφία, κλίμακα 1: 1.7 ἐκ. περ.

ὁ ἄνθρωπος, ὁ τρόπος ποὺ θὰ ἀκουμποῦσε στὸ χέρι του, τὸ πῶς θὰ ἔχυνε σ' αὐτὸ κάποιο ὑγρὸ, ἢ τὸ πῶς τὸ γέμιζε μὲ γάλα ἀπὸ τὸ ἄρμεγμα ἢ ἀγρότισσα, ὅλ' αὐτὰ καθορίζουν τὴ μορφή. Καὶ τέλος τὸ ψήσιμο στὸν φοῦρνο ποὺ ἐπεμβαίνει ἀποφασιστικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς ὕλης: κάθε πῆλινο δημιούργημα ὑποβάλλεται μέσα στὸν φοῦρνο στὴ δοκιμασία τῆς φωτιάς, ποὺ ὅμως εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐπιδεξιότητα καὶ βούληση τοῦ ἀγγειοπλάστη. Εἶναι ἡ γήινη ὕλη ποὺ μέσα ἀπὸ τὴ φωτιὰ καθαρίζεται καὶ ἐξαγνίζεται.

Ἐνα ἀγγεῖο ὑπηρετεῖ κάποιον σκοπὸ. Ἐντούτοις δὲν ἔχει γίνεαι μόνο γιὰ τὴ διαφύλαξη ὑγρῶν ἢ στερεῶν. Ὁ ἀγγειοπλάστης παίρνει τὸν πηλὸ, τὸν πλάθει καὶ τοῦ δίνει σχῆμα, δημιουργεῖ ἔτσι ἀπὸ τὸ ἄμορφο μία μορφή. Ἡ τάση τοῦ ἀνθρώπου νὰ δίνει μορφὲς εἶναι ἀναγνώρισιμη στὰ ἀγγεῖα.

Ἀνοιχτὸ καὶ σκοῦρο κόκκινο, κίτρινο καὶ καφέ, μαῦρο καὶ γκρίζο εἶναι τὰ χρώματα πάνω στὸ ἀγγεῖο σὰν φωτεινὲς καὶ σκοτεινὲς ταινίες γυαλισμένες μὲ ἓνα ξυλαράκι. Εὐθεῖες γραμμές, σὲ δέσμες ἢ λοξές, καὶ τόξα εἶναι τὰ ἐπικρατέστερα μοτίβα. Τὰ μοτίβα αὐτὰ ἔχουν μιὰ οὐσιαστικὴ ἰδιομορφία: δὲν εἶναι οὔτε ἀνεξάρτητα οὔτε ἐπιχειροῦν νὰ συσχετίζονται μεταξὺ τους: ὑπάρχουν μόνο ὡς συνολικὸ πλέγμα. Ἄν τὰ ἀγγεῖα εἶναι καφεκόκκινα, κιτρινωπά, μαῦρα, γυαλιστερά δὲν χρειάζονται σχέδια. Τί μαρτυροῦν ὅμως τελικὰ τὰ σχέδια τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς; Δείχνουν καταρχὴν στὴ γλώσσα τοῦ ἀγγειοπλάστη ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀνήκουν σὲ μιὰ κοινότητα. Αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα μολοντί εἶναι τόσο χειροπιαστά, ἔχουν ὥστόσο καὶ κάτι τὸ ἄπιαστο. Γι' αὐτὸ εἶναι εὐκολότερο νὰ ποῦμε τι δὲν εἶναι: δὲν εἶναι αἰσθητικὰ δημιουργήματα καὶ τὰ σχέδια πάνω τους δὲν εἶναι σύμβολα, δὲν εἶναι κοσμήματα, ἀλλὰ εἶναι ἡ πραγματικότητα. Τί εἶναι ὅμως ἡ πραγματικότητα σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὸ ὑπερκόσμιο εἶναι τόσο πραγματικὸ ὅσο καὶ τὸ ἐγκόσμιο, καὶ τὸ μυστηριακὸ ὅσο καὶ τὸ φανερό; Πνευματικὰ σημεῖα; Μάλλον εἰκόνες τῆς ζωῆς. Τὸ ἀγγεῖο προσδιορίζει ἓναν χῶρο (κατοπινὲς ἀντιλήψεις περὶ χώρου πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχή), ἀνάλογο μὲ ἓνα πλίνθινο κτίσμα καὶ μέσα του βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος. Αὐτὸ ποὺ

Εικ. 26. Λίθινο γυναικείο ειδώλιο. Ύψος 10.6 εκ. Τρίτη χιλιετία π.Χ.

τὸν περιβάλλει εἶναι οἱ τοῖχοι μὲ τὰ σχέδια ἢ μόνο τὸ χρωματισμένο ἐπίχρισμα: εἶναι παρουσίες τῆς φύσης, κοσμικὲς δυνάμεις ποὺ βιώνει σὲ ὅλο τους τὸ μεγαλεῖο. Τὰ σχέδια εἶναι ἡ πρωταρχικὴ γλώσσα τοῦ ἀνθρώπου μὲ μιὰ δύναμη ποὺ σημαίνει κάτι διαφορετικό. Ποιὸς ὅμως μπορεῖ νὰ τὰ διαβάσει;

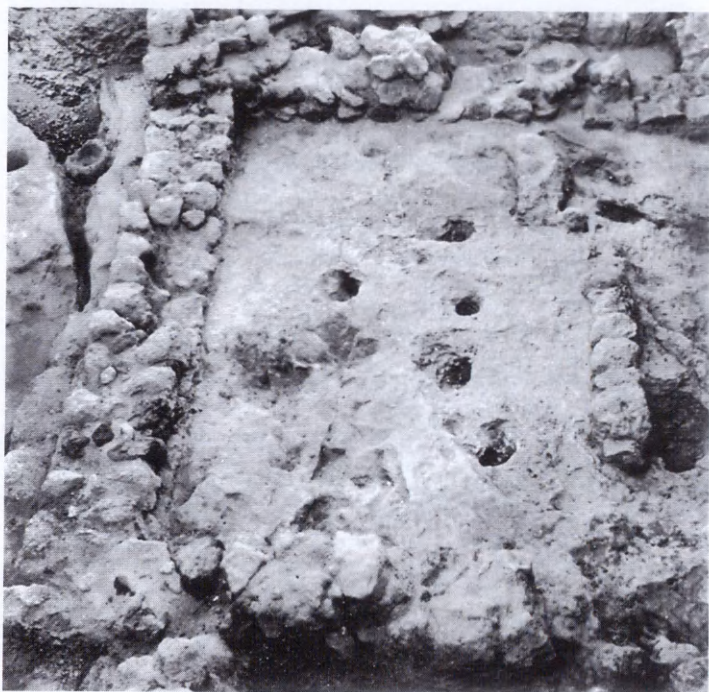
Οἱ γυναικεῖες μορφές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φυσικὸ τους σχῆμα (εἰκ. 26), δὲν εἶναι ἀπεικονίσεις μιᾶς γυναικείας θεότητας, τῆς Μεγάλης Μητέρας, ὅπως ὀνομάζεται. Ἡ βαθύτερη σημασία τῶν ειδωλίων αὐτῶν εἶναι ἡ ταύτιση τῆς θηλυκότητας μὲ τὴ γονιμότητα, ποὺ ἦταν γιὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο μιὰ θεϊκὴ πρωταρχικὴ δύναμη, ὅπως ἡ γονιμότητα τῆς γῆς. Ἡ ἀνάδειξη τῆς ζωτικότητας ἦταν γι' αὐτὸν ἓνα ἀνώτερο μυστήριον ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγικὴ δύναμη. Ἡ ἐπιθυμία γιὰ καλὴ σοδεὶὰ καὶ αὔξηση τῶν κοπαδιῶν θὰ στάθηκε ἡ ἀφορμὴ ποὺ ὀδήγησε τὸν ἄνθρωπο νὰ συνδέσει τὴ δύναμη τῆς ἀνάπτυξης μὲ τέτοιες μορφές. Τὸ ἔκανε αὐτὸ ὑπερτονίζοντας τὴ σωματικὴ τους διάπλαση.

Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ, ἡ ἐποχὴ τῆς γεωργίας καὶ κτηνοτροφίας, εἶναι ὁ «Χρυσὸς Αἰώνας» τοῦ Ἡσιόδου. Στὸ *Ἔργα καὶ Ἡμέρες* (111-120) γράφει: «Τὴν ἐποχὴ τοῦ Κρόνου οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν χωρὶς πόνο, κόπο καὶ θρῆνο, δὲν τοὺς καταπονοῦσαν κακὰ γη-ρατειά, ζοῦσαν εὐτυχισμένοι καὶ ξέγνοιαστοι ἀπὸ ὅλα τὰ κακά. Ἀπὸ μόνῃ τῆς ἡ σιτοβόλος γῆ τοὺς πρόσφερε ἄφθονο καρπὸ. Καὶ αὐτοὶ ἔκαναν τὴ δουλειὰ τοῦ χωραφιοῦ ὅποτε ἤθελαν καὶ μὲ ἄνεση καὶ ἦταν εὐλογημένοι μὲ ἀγαθὰ, πλούσιοι σὲ κοπάδια καὶ ζῶα, ἀγαπημένοι ἀπὸ τοὺς μακάριους θεοὺς».

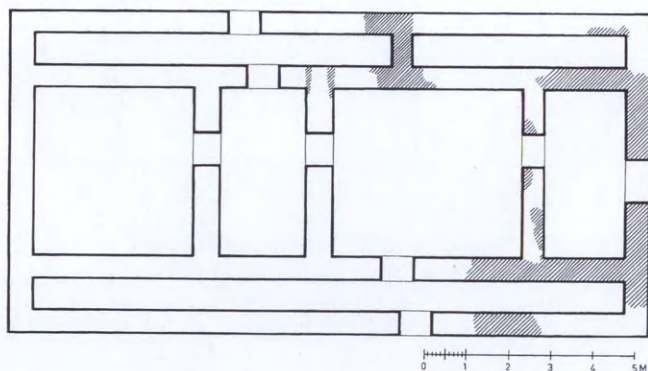
Ἕνα χωριὸ ἔχει πάντα ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ζῶων: Τὰ κόκαλα στὴν ἀνασκαφὴ μαρτυροῦν πρόβατα, κατοίκια, ἀγελάδες, χοί-ρους καὶ ἄλλα ζῶα. Οἱ ἄνθρωποι κυνηγοῦσαν καὶ ψάρευαν καὶ μάζευαν ἀπὸ τὴ θάλασσα ὄστρακα, ποὺ ἀπὸ τὰ παλιὰ τὰ χρό-νια ἦταν ἐκλεκτὸς μεζές. Ὅταν ἔχει πανσέληνο γαντζώνονται στὰ βράχια καὶ οἱ γυναῖκες τὰ ψήνουν στὴ φωτιά. Ὅταν ἡ σάρκα τους ψηθεῖ, τὴν βγάζουν ἀπὸ τὸ κέλυφος. Αὐτὸ ποὺ μέ-νει πίσω εἶναι τὰ καβουρντισμένα κοχύλια.

Στὸ ἐπόμενο χωριό, τὸ δεύτερο (2500-2400 π.Χ.) (εἰκ. 27α-β) ἔχτιζαν στενόμακρα σπίτια μὲ τοίχους ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους πά-νω σὲ πέτρινο τοιχοβάτη. Τὸ σπίτι εἶναι ὀρθογώνιο μὲ διπλοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, εἶχε ἓναν δεύτερο ὄροφο μὲ σαρμαρωτὴ στέγη καὶ κεραμίδια ἀπὸ ψημένο πηλὸ. Οἱ χώροι βρίσκονται ὁ ἓνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλον: ἓνας μικρὸς προθάλαμος, ὁ κυρίως χώρος μὲ τὸν οἰκιακὸ βωμὸ γιὰ τὶς θυσίεις καὶ μπορούμε νὰ συμ-πληρώσουμε δύο ἄνισους χώρους, καὶ στενοὺς διαδρόμους σὲ κάθε πλευρά. Οἱ ἐσωτερικὲς πόρτες εἶναι τοποθετημένες ἔτσι ὥστε νὰ μὴ δημιουργεῖται ρεῦμα. Οἱ νέες ἀρχιτεκτονικὲς μορ-φὲς ἀνοίγουν καινούργιους δρόμους.

Τὰ οἰκιακὰ σκευὴ ἀποκτοῦν νέα σχήματα (εἰκ. 28-32). Ἐμ-φανίζεται ἡ ραμφόστομη πρόχους καὶ τὸ ραμφόστομο κύπελλο. Τὰ ἀγγεῖα ἀποκτοῦν πόδια, τὰ χερουλία γίνονται εὐχρη-στες λαβές, τὰ τοιχώματα ψηλότερα καὶ οἱ ὧμοι καμπύλοι. Τὰ ἀγγεῖα ἔχουν λεπτότερα τοιχώματα καὶ τὰ ψήνουν ὥσπου νὰ σκληρύνουν πολὺ. Τὸ βερνίκι εἶναι λεπτὸ ἔτσι ὥστε νὰ διαφαί-νεται τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἡ λαμπρότητα τῶν χρωματιστῶν

Εικ. 27α. «Ὁρθογώνιο σπήτι» 7.50×15 μ. Δεύτερο χωριό. 2500-2400 π.Χ.
Οἱ τρύπες στὸ πέτρινο δάπεδο ἀπὸ τὸ «Σπήτι τῶν Πασσάλων» (εἰκ. 22).

Εικ. 27β. Ὁρθογώνιο σπήτι, κάτοψη.

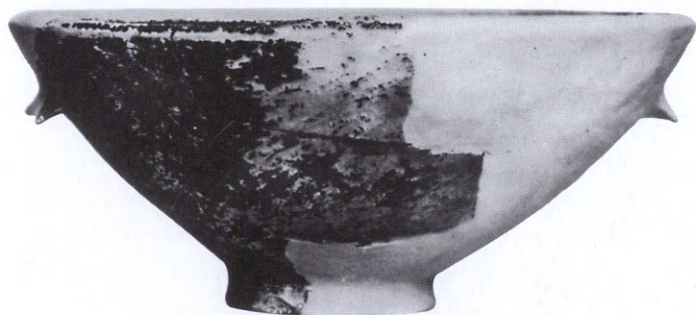
Εικ. 28. Ραμφόστομη πρόχους.

Εικ. 29. Ραμφόστομο κύπελλο.

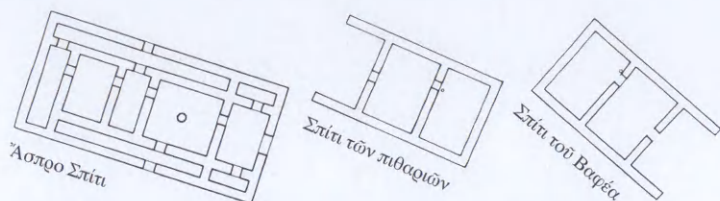
Εικ. 30. Φιάλη. Ύψος 6 εκ.

Είκ. 31. Λεκάνη. Ύψος 15 εκ. 2500-2400 π.Χ.

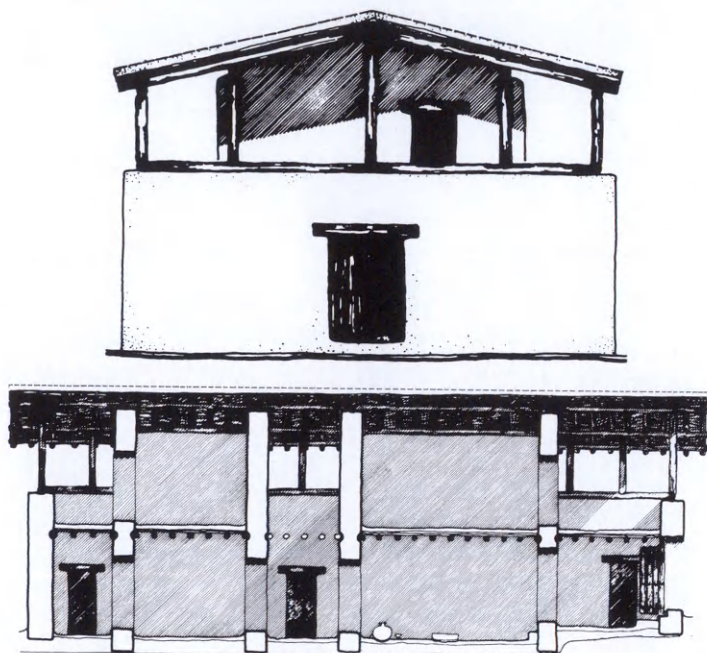
Είκ. 32. Ἀμφορέας. Ύψος 55 εκ. 2500-2400 π.Χ.

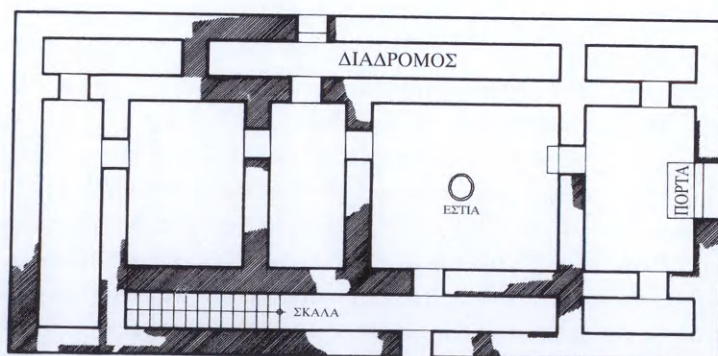
Εἰκ. 33. Σπίτια στὸ τρίτο χωριό. 2400-2300 π.Χ.

σχεδίων καὶ ἡ ζεστὴ λάμψη τῶν παλιότερων ἀγγείων δὲν ὑπάρχει πιά. Οἱ ἀγγειογράφοι ἐγκαταλείπουν τὴν τεχνικὴ τοῦ ξεστοῦ σχεδίου. Οἱ γραμμές, τὰ σχοινοειδῆ κοσμήματα καὶ τὰ ἐξογκώματα ἀποκτοῦν μιὰ συγκεκριμένη θέση πάνω στὸ ἀγγεῖο. Ὅταν ἀλλάζει ἡ τοιχοδομία καὶ οἱ τοῖχοι γίνονται ὀρθογώνιοι, δὲν εἶναι δυνατόν τὰ κεραμικὰ νὰ διατηρήσουν τὰ παλιὰ σχήματα καὶ τὸν παλιὸ διάκοσμο. Ἐχει ἀρχίσει ἡ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ Ἡσίοδος ὀνομάζει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ μετάλλου ἢ τοῦ σιδήρου (*Ἔργα καὶ Ἡμέρες*, 144) καὶ λέει: «Ὁ Δίας δημιούργησε ἕνα νέο γένος ἀνθρώπων μὲ ὀμίλια, ἕνα γένος σκληρὸ σὰν φλαμπούρι, ἄγριο καὶ ἀσυγκράτητο. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ διέπραξαν ἀγριότητες, ἔργα τοῦ Ἄρη καὶ ἀνοσιουργήματα, καὶ δὲν ἔτρωγαν καρποὺς τῶν ἀγρῶν, ἀλλὰ εἶχαν σκληρὴ, πεισματικὴ στάση οἱ ἄσχημοι. Βίαια ἦταν ἡ δύναμή τους, παράξενα πρόβαλλαν τὰ χέρια τους ἀπὸ τοὺς ὤμους στὰ κοντόχοντρα σώματά τους. Τὰ ὄπλα τους ὅμως ἦταν ἀπὸ μέταλλο, σκληρὰ σὰν μέταλλο καὶ τὰ σπῖτια τους, καὶ μέταλλο ἦταν τὸ ὑλικό τους». Τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν φτιαγμένοι οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν τὸ σκληρὸ ξύλο τῆς φλαμουριάς καὶ τὸ μέταλλο. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσίοδο, ἦταν ἕνα ἀτρόμητο γένος ἡρώων, δεμένο μὲ τὸ μέταλλο.

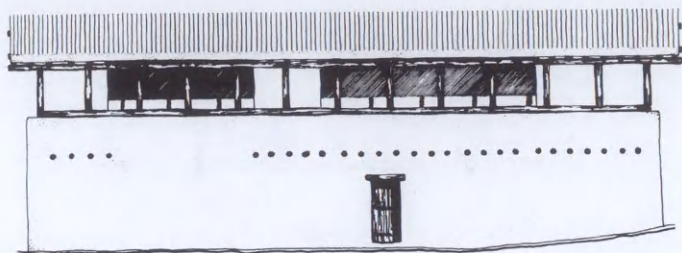
Ἡ οἰκοδομικὴ τεχνικὴ δὲν ἄλλαξε σημαντικὰ στὸ τρίτο χωριό (2400-2300 π.Χ., εἰκ. 33-38). Οἱ ἄνθρωποι τῆς «Κολόνας» ἐξακολουθοῦσαν νὰ χτίζουν μὲ λιθάρια, πώρινα καὶ ἠφαιστειογενῆ πετρώματα ποὺ στερέωναν μὲ πηχτὴ ὁμοιόμορφη λάσπη. Πάνω στὸ πέτρινο κρηπίδωμα ποὺ προστάτευε ἀπὸ τὴ βροχὴ στηρίζονταν οἱ τοῖχοι ἀπὸ ὠμές πλίνθους. Εὐλίνοι πάσσαλοι

Εικ. 34. «Άσπρο Σπίτι». Τρίτο χωριό. Βόρεια όψη και εγκάρσια τομή.

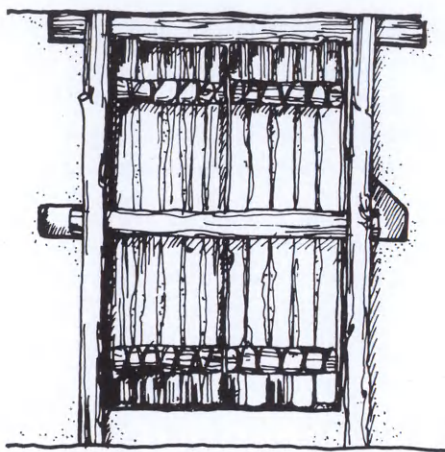
Εικ. 35. «Άσπρο Σπίτι». Κάτοψη 9×18.30 μ.

Εικ. 36. «'Ασπρο Σπίτι». Έγκάρσια τομή.

λειτουργούσαν από τοίχο σὲ τοίχο ὡς συνδετικοὶ ἄρμοι. Τὰ σπίτια εἶναι μεγάλα· ἓνα ἔχει διαστάσεις 9×18.30 μ., κάτω ἔχει πέντε χώρους καὶ πάνω τρεῖς μὲ ἀνοιχτὸ χῶρο σὰν βεράντα ποὺ τοὺς περιβάλλει (εἰκ. 34-38). Ἄς τὸ ὀνομάσουμε «'Ασπρο Σπίτι» γιατί ἦταν σοβαντισμένο ἄσπρο. Ἐντυπωσιάζει πραγματικὰ ἡ φροντισμένη του κατασκευή. Οἱ τοῖχοι εἶναι ἰσχυροὶ καὶ εὐθύγραμμοι, ὅλες οἱ γωνίες ὀρθές, ἔτσι ὅπως ἦταν ὅταν χύστηκε. Οἱ μεταγενέστεροι τοῖχοι καὶ τὸ βάρος τῶν ἐπιχωματώσεων ποὺ τοὺς κάλυψε δὲν παραμόρφωσε τὸ σπίτι αὐτό. Καὶ ὅμως, δὲν ἔχει καμιὰ ὀξεία γωνία, καὶ συγγενεὺε ὡς πρὸς αὐτὸ μὲ τὰ παλιὰ χωριάτικα σπίτια μας. Στὰ σημεῖα ὅπου τὰ θεμέλια ἀκουμπούσαν πάνω σὲ βράχο, εἶχαν χαράξει ἐπίτηδες αὐλάκια πάνω στὴν πέτρα γιὰ νὰ στεριώσει καλύτερα τὸ σπίτι· ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ βρόχινο νερὸ εἶχαν φροντίσει νὰ κάνουν αὐλάκια, σὲ περίπτωση ποὺ θὰ εἰσχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα τῶν τοίχων.

Τὸ πρόπλασμα καὶ τὰ σχέδια τοῦ σπιτιοῦ βασίστηκαν σὲ ἀσφαλὴ στοιχεῖα: στὴν ἐξακριβωμένη κάτοψη μὲ τὰ ἀνοίγματα τῆς πόρτας, στὸ πέτρινο κρηπίδωμα ὕψους 1.75 μ., στὶς ἀφθονες στρώσεις τούβλων τῆς ἀνωδομῆς, σὲ μερικὰ σκαλοπάτια, στὰ ὑπολείμματα καταστραμμένων πασσάλων καὶ στὰ καστανοκόκκινα ψημένα κεραμίδια τῆς στέγης. Ἡ διπλὴ περιτοίχιση τοῦ σπιτιοῦ προοριζόταν γιὰ ἓναν δευτέρου ὄροφο, οἱ τοῖχοι τοῦ ὁποίου θὰ στηρίζονταν στὸν κάτω. Μιὰ σκάλα μὲ δεκατέσσερα πλίνθινα σκαλοπάτια (εἰκ. 35) ὁδηγοῦσε στὸν ἄνω ὄροφο ποὺ ἔμοιαζε μὲ σκεπαστὴ ταράτσα μὲ ξύλινα στηρίγματα ποὺ ἔφεραν τὸ βάρος τῆς στέγης.

Εικ. 37. Πόρτα εισόδου στο «Άσπρο Σπίτι». Αναπαράσταση.

Γιατί να υποθέσουμε ότι ο πάνω όροφος θα πρέπει να ήταν ανοιχτός; Γιατί θα δημιουργούσε νέους χώρους και πολλά πλεονεκτήματα: οί καρποί, τὰ σιτηρά, οί προβιές θα μπορούσαν να άπλωθοῦν στὸν ἥλιο. Ένας τέτοιος όροφος ώφελεί καὶ τὸ ἰσόγειο. Κεκλιμένες στέγες εἶχαν ἀκόμα καὶ τὰ κτίσματα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ διώχνουν γρηγορότερα τὰ νερά τῆς βροχῆς. Τό «Άσπρο Σπίτι» εἶχε σαμαρωτὴ στέγη κι αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ ψημένα κεραμίδια. Ένα παχὺ στρώμα λάσπης μόνωνε τοὺς τοίχους, ἓνα λεπτὸ πρασινωπὸ ἐπίχρισμα προστάτευε ἀπὸ βροχὴ καὶ ὑγρασία. Ἀπὸ πάνω ἦταν περασμένη μιὰ στρώση ἀσβέστη, χοντρὴ καὶ σκληρὴ σὰν τὸ τσόφλι τοῦ αὐγοῦ. Ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ βρίσκεται στὴ μέση τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ἀνοιγόκλεινε πάνω σ' ἓναν πέτρινο ἀρμό. Οἱ ἐσωτερικὲς πόρτες εἶναι βαλμένες ἔτσι ὥστε νὰ μὴ βρίσκονται στὸ ρεῦμα καὶ ἄλλες ἀνοίγουν στοὺς πίσω χώρους καὶ ἄλλες στοὺς διαδρόμους, ἐπιτρέποντας τὴν εἴσοδο καὶ ἀπὸ τὴς μακριὲς πλευρὲς τοῦ σπιτιοῦ. Όλες οἱ πόρτες ἀνοίγουν πρὸς τὰ μέσα. Μποροῦσαν νὰ τὴς μανταλώσουν μόνο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ (εἰκ. 37), ὅταν ὅλοι οἱ κάτοικοι θὰ βρίσκονταν μέσα. Τῇ μέρᾳ δὲν χρειαζόταν νὰ κλειδώσουν: καὶ τί θὰ εἶχαν νὰ κρύψουν;

Τό «Ἄσπρο Σπίτι» ἦταν ἓνα σπίτι μὲ σαμαρωτὴ στέγη ποὺ ἀκουμπούσε ὄχι σὲ τοῖχο ἀλλὰ σὲ στηρίγματα (εἰκ. 34, 38). Στὸν κυρίως χώρο, τὸν μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους, βρισκόταν μία ἐστία ἀπὸ πηλό (εἰκ. 35), ποὺ θὰ χρησίμευε μάλλον γιὰ λατρευτικοὺς σκοποὺς. Στὴ μεσαία κάμαρα, ποὺ ἔφτανε χωρὶς ἐνδιάμεσο ταβάνι ἀπὸ τὸ πάτωμα ὡς τὴ στέγη, θὰ πρέπει νὰ φανταστοῦμε μιὰν ἀνοιχτὴ, ἀκάλυπτη ἐστία χωρὶς καπνοδόχο. «Ὁ καπνὸς ψάχνει μόνος του τὸν δρόμο μέσα ἀπὸ τὰ δοκάρια καὶ ἀφήνει πίσω του πιπεράτες μυρωδιὲς ἀπὸ ρετοῖνι ποὺ ἀρωματίζουν ὅλες τὶς κάμαρες» (Κ. Η. Waggeṛl, Αὐστριακὸς λαϊκὸς ποιητής). «Μαγειριὸ γιὰ τὰ καπνιστὰ» θὰ εἶχαν βαφτίσει τὸν χώρο αὐτό, ἓνα εἶδος μικρῆς κουζίνας ὅπου θὰ κάπνιζαν τὰ κρέατά τους, ὅπως ὑπάρχουν καὶ σήμερα σὲ παλιὰ χωριατόσπιτα. Γιατί πῶς νὰ συντηρηθεῖ τὸ κρέας γιὰ μέρες καὶ βδομάδες ἂν δὲν τὸ κάπνιζαν; Ὑπάρχουν καὶ οἱ γάντζοι ἀπ' ὅπου κρεμοῦσαν τὰ καπνιστὰ ἀπ' τὰ δοκάρια (εἰκ. 19). Ἡ κάπνα, ὥσπου νὰ φύγει ἀπὸ τοὺς φεγγίτες εἰσχωροῦσε στοὺς πόρους τῶν δοκαριῶν, ἔδιωχνε τὴν ὑγρασία καὶ τὰ ἔκανε ἀνθεκτικὰ καὶ ἀδιάβροχα. Τὸ σπίτι δὲν εἶχε παράθυρα. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ δουλεύουν τὴ μέρα δὲν χρειάζονται φῶς μέσα στὸ σπίτι. Τὴ μέρα ἔμπαινε στὸ σπίτι τὸ φῶς ἀπὸ τὶς διάπλατες πόρτες. Τὸ καλοκαίρι περνοῦσαν τὴ μέρα τοὺς ἔτσι κι ἄλλιῶς ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι. Τὸν χειμῶνα ἀναβαν φωτιὰ στὴν ἐστία γιὰ νὰ ζεσταθοῦν καὶ ἡ φωτιὰ αὐτὴ ἔφεγγε σὲ ὅλους τοὺς χώρους. Καὶ τὴ νύχτα εἶχαν φῶς ὅση ὥρα ἦταν ἀναμμένη ἡ φωτιὰ ποὺ οἱ ἀνταυγείες τῆς περνοῦσαν μέσα ἀπὸ τὶς ἀνοιχτὲς πόρτες στὰ δωμάτια καὶ τοὺς διαδρόμους.

Σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες τοῦ χτισίματος δαισιθάνεται κανεὶς τὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀνακατεύει τὴ λάσπη, ἐφαρμόζει τὴν πέτρα, πλάθει τὰ τοῦβλα τῶν τοίχων, ἀπλώνει πάνω στὴν ἄμμο ἓνα παχὺ στρώμα πηλοῦ καὶ ἀφοῦ στεγνώσει κόβει ὀρθογώνιες πλάκες γιὰ τὰ κεραμίδια τῆς στέγης ποὺ μετὰ τὶς ψήνει στὸν φοῦρνο.

Ὅταν ὁ μάστορας ἔβαλε τὰ θεμέλια τοῦ «Ἄσπρου Σπιτιοῦ» πῆρε γιὰ μέτρο κάτι ποὺ εἶχε πάντα κοντά του: Ἦταν τὸ πόδι του (30 ἑκατοστὰ τοῦ δικοῦ μας μέτρου) τὸ βασικὸ μέτρο γιὰ

Εικ. 38α-β. «Άσπρο Σπίτι». Γύψινη μακέτα.

τὸ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ σπιτιοῦ (9×18.30 μ.), γιὰ τὸ πάχος τῶν τοίχων (75 ἐκ.), γιὰ τὴν πόρτα (1.50 μ.), γιὰ τοὺς δρόμους (90 ἐκ.), γιὰ τὰ δωμάτια καὶ πολὺ πιθανὸν γιὰ ὅλα τὰ ὕψη. Ἀκόμα κι ἂν οἱ μετρήσεις διέφεραν ἀπὸ τὸν ἕνα μᾶστορα στὸν ἄλλον ἀνάλογα μὲ τὶς σωματικές του διαστάσεις, ἦταν πάντα τὸ ἀνθρώπινο μέτρο, ἀποτυπωμένο σὲ ἕνα ἀρχιτεκτονικὸ κατασκευάσμα. Ἔτσι βρῆκε ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ σπίτι ἕναν ἀρχιτεκτονικὸ «ρυθμὸ» ποὺ ταίριαζε ἀπόλυτα στὰ μέτρα του, καὶ οἱ χῶροι δὲν τὸν ἀποξένωναν ἢ τὸν ἀπειλοῦσαν.

Πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ μέτρα τὸ σπίτι προστάτευε τὴν υἡγεία τοῦ ἀνθρώπου γιὰτὶ τὰ ὑλικά του ἀντιστοιχοῦσαν στὴν ἀνθρώπινη φύση. Οἱ ἄνθρωποι δὲν χρειάστηκε νὰ συνηθίσουν δομικὰ ὑλικά ξένα πρὸς τὸ ἴδιο τους τὸ σῶμα. Ὡμὲς πλίνθοι, στεγνωμένες στὸν ἀέρα ἀναπνέουν ὅπως τὰ πνευμόνια τοῦ ἀνθρώπου· φουσκώνουν καὶ ξεφουσκώνουν καὶ φροντίζουν γιὰ μιὰ ὑγιή ἐναλλαγὴ τοῦ ἀέρα. Πάνω στὰ δοκάρια κάτω ἀπὸ τὴ σκεπὴ μὲ τὰ κεραμίδια ἔβαλαν χορτάρια ἀπὸ τὴ θάλασσα ποὺ

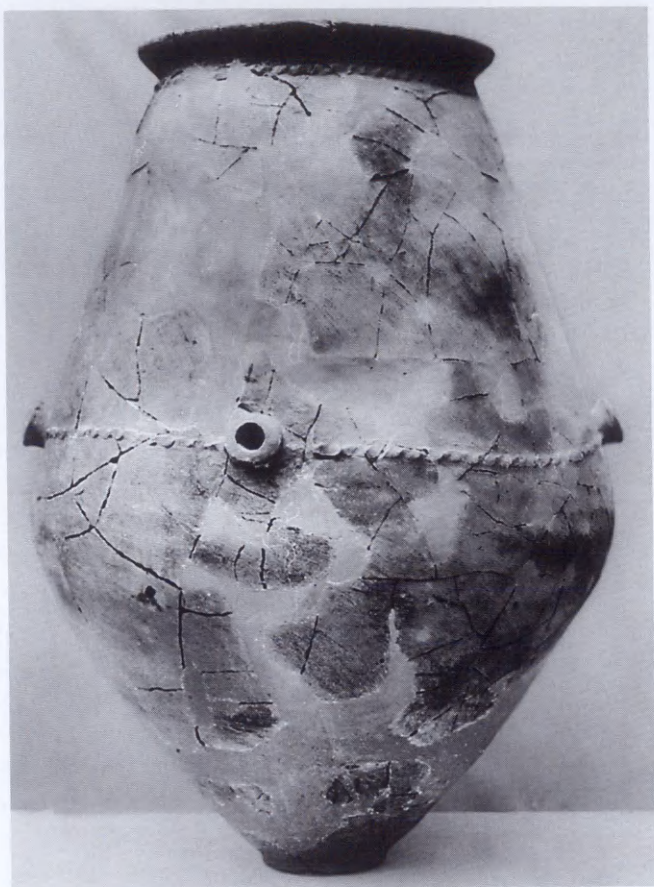

Εἰκ. 39. Κοχύλια πορφύρας ἀπὸ τὸ «Σπίτι τοῦ Βαφέα» (εἰκ. 33).

κάνουν καλὸ στὰ πνευμόνια καὶ στὴν ἀναπνοή. Τὸ δάπεδο μὲ τὶς πήλινες πλάκες δὲν ἀφήνει νὰ βλαστήσουν βλαβεροὶ μύκητες, κάτι ποὺ προστατεύει τὰ πόδια. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ δομικοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου μέτρου γεννήθηκε τὸ σπίτι ποὺ πρέπει νὰ πάρει τὸ ὄνομα «Σπίτι τοῦ Ἀνθρώπου». Οἱ ἄνθρωποι ἔχτιζαν τότε μὲ τὴν παλιὰ σοφία ποὺ τοὺς εἶχε παραδώσει ἡ φύση. Βέβαια ὁ κόσμος ἦταν τότε καὶ τέσσερις χιλιάδες χρόνια νεώτερος. Δὲν ἴσχυε μόνο γιὰ τὸ «ἹΑσπρο Σπίτι» τὸ μέτρο τοῦ ποδιοῦ: ἦταν τὸ μέτρο ὅλων τῶν σπιτιῶν μετὰ τὸ «Ὁρθογώνιο Σπίτι» (εἰκ. 27).

Τὸ σπίτι χτισμένο πάνω σὲ μία ἐπιφάνεια 164.70 τετραγωνικῶν μέτρων μὲ τὰ ἑπτὰ μέτρα ὕψος εἶναι εὐρύχωρο καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐντυπωσιακὸ μὲ τὴ στέγη καὶ τὰ κόκκινα κεραμίδια καὶ τοὺς ἀσβεστωμένους τοίχους (εἰκ. 38α-β). Γιὰ ποιὸν τάχα νὰ χτίστηκε αὐτὸ τὸ ξεχωριστὸ σπίτι στὴ νότια ἄκρη τοῦ πέτρινου ὀροπεδίου καὶ κοντὰ στὸ ἀμυντικὸ τεῖχος, ἀπ' ὅπου τὸ βλέμμα φτάνει πέρα ἀπ' τὸν νότιο ὄρμο καὶ ἀκόμα πρὸ μακριά, πάνω ἀπὸ τὴν πλατιὰ θάλασσα; Ἴσως νὰ ἔμενε ἐδῶ κάποιοις ποὺ θὰ ἔχαιρε μεγάλης ἐκτίμησης, κάποιοις ποὺ θὰ τὸν χαρακτῆριζαν ἰδιαίτερες ἱκανότητες καὶ ποὺ θὰ εἶχε στενότερες σχέσεις μὲ τὴ θεότητα ἀπὸ τοὺς υπόλοιπους κατοίκους, αὐτοὺς ποὺ θὰ συντόνιζε ὅλες τὶς ὑποθέσεις τοῦ χωριοῦ, ποὺ θὰ παράγγελλε τὸ κυνήγι ἢ τὸ ψάρεμα, ποὺ θὰ καθόριζε τὴν καλλιέργεια στὰ χωράφια. Στὸ ξεχωριστὸ αὐτὸ σπίτι θὰ μαζεύονταν οἱ ἄντρες τῆς κοινότητος γύρω ἀπὸ τὴν ἐσθία. Τὰ τελετουργικὰ ἤθη εἶναι παλιὰ καὶ ἐπίμονα, καὶ ἔτσι εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε μιὰ «κοινότητα ἐσθίας» ἥδη ἀπὸ τὰ πανάρχαια αὐτὰ χρόνια.

Στὰ βόρεια τοῦ «ἹΑσπρου Σπιτιοῦ» βρίσκεται τὸ γεροχτισμένο «Σπίτι τοῦ Βαφέα» (τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὰ κοχύλια τῆς πορφύρας ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ, εἰκ. 33, 39) μὲ ἀπλὴ κάτοψη καὶ ἀνάμεσα στὰ δύο σπίτια, ἓνα παρόμοιο μὲ τὸ τελευταῖο, τὸ «Σπίτι τῶν Πιθαριῶν», ποὺ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὰ πιθάρια ποὺ βρέθηκαν μέσα (εἰκ. 33). Τὰ σπίτια ἦταν χτισμένα μάλλον ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο· δὲν ὑπῆρχαν σοκάκια καὶ δρόμοι ποὺ νὰ ὀδηγοῦν στὶς πόρτες τους, παρὰ εἶχαν ρίξει

Εικ. 40. Πίθος. Ύψος 104 εκ. 2400-2300 π.Χ.

μόνο χαλίκια γύρω από τα σπίτια. Δεν στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί το άμυντικό τείχος σε όλο το μήκος προς τα ανατολικά. Από τη μία πύλη σώζεται ένα τείχος με ενισχυμένη απόληξη καθώς και ένα κομμάτι του τείχους. Ακριβώς πίσω τους βρίσκεται τό «Άσπρο Σπίτι».

Στό «Σπίτι του Βαφέα» βρέθηκε μεγάλος αριθμός από κοχύλια πορφύρας. Με την ανατολή του Σείριου, που λόγω του

Είκ. 41. Πίθος. Ύψος 72 εκ. 2400-2300 π.Χ.

άφόρητου καύσωνα που βασανίζει ανθρώπους και ζωά όνομάζεται «Κυνικό Ἄστρο», κρύβονται τὰ σαλιγκάρια γιά τριάντα μέρες. Στην άρχή της άνοιξης μαζεύονται όλα μαζί και έκκρίνουν την πορφύρα, ένα πηχτό υγρό, με τὸ όποίο οί γυναίκες έβαφαν τὰ υφάσματά τους. Αυτό γινόταν στό «Σπίτι του Βαφέα».

Γιά την καθημερινή ζωή ήταν άπαραίτητα όρισμένα πράγματα: πιθάρια και έργαλεία. Τὸ βασικότερο σκεύος γιά κάθε σπίτι ήταν τὸ πιθάρι, ένα άγγείο γιά σοδειές, όπου φύλαγαν σιτηρά, καρπούς, έλιές και που είχε τή σταθερή του θέση στό δάπεδο του σπιτιού, όπου ήταν χωμένο με τή βάση του (είκ. 40). Ύπήρχαν μικρά και μεγάλα πιθάρια, που έφταναν σχεδόν τὸ ύψος του ανθρώπου, και που είχαν συνήθως τέσσερις λαβές γιά τή μεταφορά. Στό «Σπίτι του Βαφέα» βρέθηκαν δύο πιθάρια, στό γειτονικό «Σπίτι τών Πιθαριών» ένα μακρουλό κι ένα σφαιρικό (είκ. 40, 41). Τὰ περισσότερα ήταν μικρότερα. Στό

Εικ. 42. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 26 εκ. 2400-2300 π.Χ.

«Άσπρο Σπίτι» μετρήθηκαν είκοσι όκτώ όλόκληρα πήλινα άγγεϊα: τέσσερις πίθοι, άμφορεϊς, ραμφόστομες πρόχοι, πυξίδες, κύπελλα, γαβάθες, κουπες καϊ πιάτα (εϊκ. 42-44).

Τά άγγεϊα τής περιόδου αὐτῆς ἔχουν μιὰ στερεομετρικὰ καθαρὴ μορφή ποὺ ἐντυπωσιάζει περισσότερο ὅταν δὲν ὑπάρχει διάκοσμος. Ἡ ραμφόστομη πρόχους τῆς εϊκ. 42 εἶναι στὴ μορφή ἀπλή, ὠραία καὶ καθαρὴ σὰν κρύσταλλο. «Ἡ πετυχημένη μορφή ἐνὸς ἔργου δείχνει τὴν εὐγνωμοσύνη τῆς μὲ τὸ νὰ φροντίζει ἐντελῶς μόνη γιὰ τὸ περιεχόμενο» (W. Kandinsky). Πέρα ἀπὸ τὴ μεταλλικὴ ἀδρότητα τοῦ σχήματος ὀφείλουμε νὰ δοῦμε καὶ τὸ χέρι ποὺ ἔπανε τὴν οἰνοχόη ἀνάμεσα στὴ λαβή, τὸν λαιμὸ καὶ τὸν ὦμο καὶ τὴν κρατοῦσε κοντὰ στὸ σῶμα. Καὶ

Είκ. 43. Ραμφόστομο κύπελλο. Ύψος 17.5 εκ. 2400-2300 π.Χ.

Είκ. 44. Λεκάνη. Ύψος 6.6 εκ. 2400-2300 π.Χ.

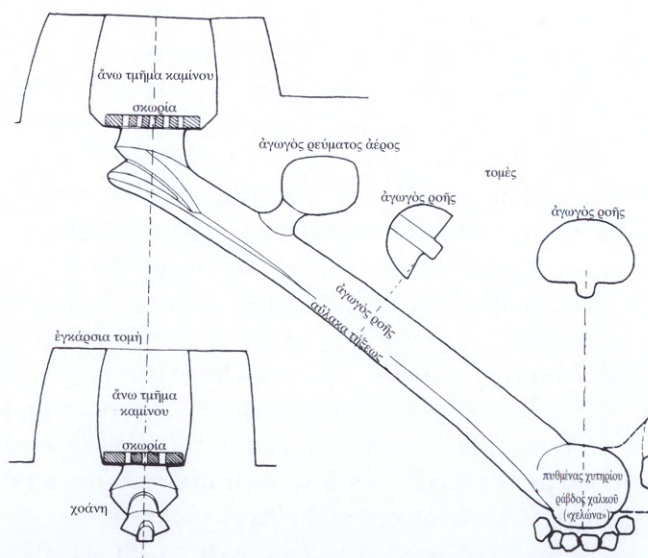
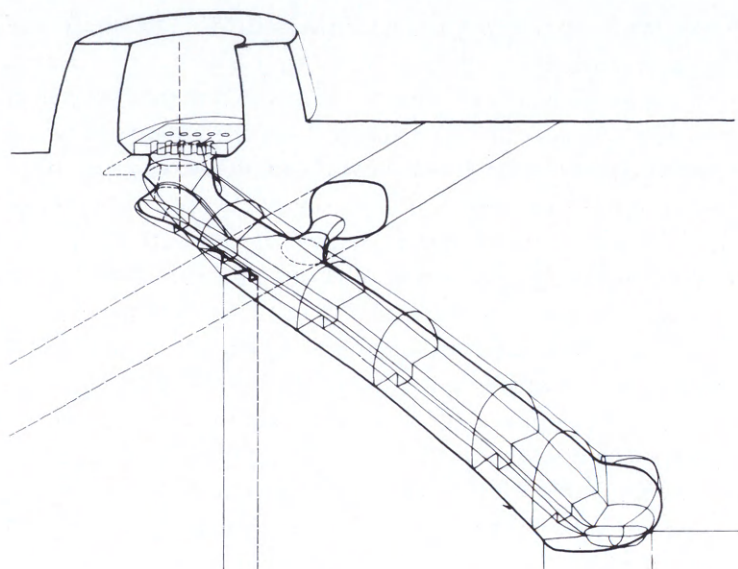
παρ' ὅλ' αὐτά, τὰ ἀγγεῖα μοιάζουν νὰ ἔχουν κάτι τὸ ὑπερφυσικό. Παρατηρεῖ κανεὶς τὸ χερούλι τοῦ πίθου καὶ εἶναι σὰν νὰ παρατηρεῖ ἓνα μαγικὸ σημάδι (εἰκ. 40).

Τὸ πιθάρι, ἡ ραμφόστομη πρόχους (εἰκ. 40, 42) καὶ τὸ «Ἀσπρο Σπίτι» ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐποχή. Καὶ ἂν τὸ σπῖτι μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀρχιτεκτόνημα, τότε καὶ ἡ ραμφόστομη πρόχους καὶ τὸ πιθάρι ἔχουν τὴν ἴδια δύναμη τῆς μορφῆς. Ἡ ἀπλὴ ὁμορφιὰ τέτοιων μορφῶν ὅμως καὶ ἡ αὐστηρότητα μὲ τὴν ὁποία εἶναι χτισμένο τὸ σπῖτι δὲν ἐπανερχονται πιά.

Ἡ μοίρα τοῦ τρίτου χωριοῦ εἶναι ἄγνωστη· δὲν βρέθηκαν ἴχνη πυρκαγιᾶς ἢ κάποιας βίαιης καταστροφῆς πάνω στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν. Δὲν ὑπάρχει κάποιο ἀπὸ γεγονὸς ποὺ νὰ ἀνάγκασε τοὺς ἀνθρώπους στὸ ἐπόμενο χωριὸ νὰ ἐγκαταστήσουν ἓνα χυτήριο μετάλλου μέσα στὴν κεντρικὴ αἴθουσα τοῦ «Ἀσπρου Σπιτιοῦ». Θὰ ἦταν ὅμως τουλάχιστον περίεργο νὰ ἐγκατέλειπαν ἓνα τέτοιο σπῖτι χωρὶς σοβαροὺς λόγους· τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ εἶχε ὑποστῇ ζημιὲς ἢ νὰ εἶχε χαλάσει σὲ κάποια σημεία.

Λίγα μόνο τεῖχη ἔχουν φανεῖ ἀπὸ τὸ τέταρτο χωριό (2300-2200 π.Χ.): ἡ ἀκρογωνιὰ ἐνὸς σπιτιοῦ, ἡ πέτρινη κρηπίδα ἀπὸ τὸ ὁλοκληρωτικὰ γκρεμισμένο «Ἀσπρο Σπίτι» μὲ τὰ πρόσθετα κτίσματα γιὰ ἐργαστήρια. Ἀσφαλῶς ὅμως δὲν θὰ ἦταν ἓνα χωριὸ χτισμένο πρόχειρα· καὶ μόνο τὸ χυτήριο χαλκοῦ μαρτυρεῖ τὴν ιδιαίτερη σημασία ποὺ θὰ εἶχε.

Ἐξόρυξη χαλκοῦ γινόταν ἤδη ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ. Ἐλιωναν τὸ μέταλλο μὲ ἀπλὸ τρόπο μέσα σὲ χοάνες καὶ μετὰ τὸ ἔχυναν σὲ ράβδους. Κάποτε ὅμως ἓνας Αἰγινήτης ἐφεύρε ἓνα χυτήριο ὅπου ἡ τήξη καὶ τὸ χύσιμο σὲ ράβδους γινόταν σὲ μία καὶ μόνο διαδικασία. Ὁ κατασκευαστὴς τοῦ χυτηρίου αὐτοῦ ἔφτιαξε στὴν κεντρικὴ αἴθουσα τοῦ ἤδη γκρεμισμένου «Ἀσπρου Σπιτιοῦ» μία βάση ἀπὸ ὠμές πλίνθους καὶ ἀπὸ πάνω ἔβαλε τὸν φούρνο ποὺ ἦταν ταυτόχρονα καὶ τὸ καθ' αὐτὸ χυτήριο, γιὰ τὸ αὐτὸ τὸ τμήμα ἔπρεπε νὰ εἶναι προσιτὸ καὶ φυσικὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι χτισμένο μὲ πυρίμαχη πέτρα, μιὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ του γινόταν ἡ καύση. Τὰ ὑπόγεια τμήματα τοῦ φούρνου, ἡ σχάρα, τὸ κανάλι ροῆς τοῦ μάγματος, ἡ χοάνη καὶ ἡ «χελώνα»— μήτρα τῶν ράβδων— ἦταν ἐνσωματωμένα στὴ βάση, φτιαγμένη μὲ εἰδικὲς κεραμικὲς πλίνθους (εἰκ. 46). Ὅση ὥρα θερμαινόταν ὁ φούρνος, πύρωναν τὰ τοῦβλα καὶ ἡ θερμοκρασία διατηροῦνταν σταθερὴ ἀκόμα καὶ ὅταν εἶχε σβήσει ἡ χόβολη, πράγμα ποὺ ἐμπόδιζε τὸ ὑγρὸ μέταλλο ποὺ κυλοῦσε πρὸς τὴ μήτρα ἀπὸ τὸ νὰ στερεοποιηθεῖ. Ἡ κατασκευὴ εἶναι ἀπλή (εἰκ. 45), μόνο τὸ χωνοειδὲς τμήμα κάτω ἀπὸ τὴ σχάρα μοιάζει νὰ εἶναι κάπως πρὸ περιπλοκο. Κι αὐτὸ γιὰ τὸ ἐκεῖ βρίσκεται τὸ ἄνω ἄκρο τοῦ καναλιοῦ ροῆς τοῦ μάγματος ποὺ φέρει τὴ σχάρα καὶ ποὺ παίρνει

Εικ. 45. Χυτήριο χαλκού στο τέταρτο χωριό. Άξονομετρικό σχέδιο και έγκάρσια τομή του καναλιού ροής. 2300 π.Χ.

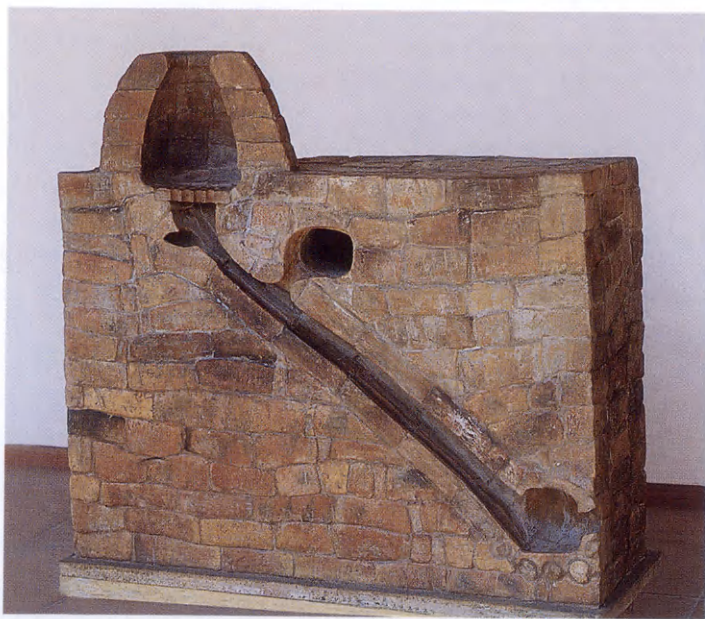
στην πορεία του πρὸς τὰ κάτω τὸ ὑγρὸ μέταλλο. Γιὰ νὰ εἶναι καὶ οἱ δύο διαδικασίες δυνατές, ἔχουν πλαστεῖ τόσο τὸ κανάλι ροῆς ὅσο καὶ τὸ αὐλάκι ἡμικυλινδρικά καὶ μοιάζουν μὲ χωνιά μὲ τὸ φαρδὺ μέρος κάτω ἀπὸ τὴ σχάρα. Δὲν ὑπῆρχε φυσερὸ ποὺ θὰ τροφοδοτοῦσε τὴ φωτιά μὲ ὀξυγόνο. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ φούρνου καὶ κάθετα πρὸς τὸ κανάλι ροῆς, βρίσκεται ἡ σήραγγα ἐξαερισμοῦ, ἀλειμμένη μὲ πηλὸ, τοποθετημένη σὲ κατεύθυνση Βορρᾶ-Νότου. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ σήραγγα ἔμπαινε κρύος ἀέρας, κυρίως ὁ Βοριάς, καὶ ἀναβε τὴ χόβολη.

Καθὼς ὁ φούρνος δὲν καταστράφηκε ἀπὸ τὰ κατοπινὰ σπῆτια παρὰ μόνο συμπίεστηκε ἀπὸ τὰ χρώματα, καὶ ἀφοῦ βρέθηκαν ὑπολείμματα μετάλλων καὶ ἀναθήματα, εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπλαστεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ διαδικασία τήξης τοῦ χαλκοῦ. Ὁ μεταλλουργὸς τοποθετοῦσε μέσα σὲ ἕνα εἰδικὸ καλάθι στρώσεις ἀπὸ πυρακτωμένα ξυλοκάρβουνα καὶ κομμάτια μεταλλεύματος πάνω στὴ σχάρα, ἔκλεινε τὸ καπάκι τοῦ φούρνου καὶ ἄφηνε μία μικρὴ τρύπα γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνός. Μόλις ἔλιωνε τὸ μέταλλο, κυλοῦσε μέσα ἀπὸ τὴ σχάρα, ἔφτανε μέσα ἀπὸ τὸ χωνὶ ποὺ στένευε στὴν πορεία στοὺς αὐλάκι ροῆς μήκους 1.80 μ., γιὰ νὰ καταλήξει στὴ χοάνη ὅπου συγκεντρωνόταν καὶ σχηματίζε ράβδους ὀκτὼ ὥς δέκα κιλῶν. Μέσα ἀπὸ μία τρύπα τῆς χοάνης ἔβγαζαν μετὰ τὸ ἔτοιμο κομμάτι μέταλλο ὅταν εἶχε πὰ κρυώσει. Τί γινόταν ὅμως μὲ τὴ σκουριά, δηλαδὴ τὶς διαφορὲς ξένες πρὸς τὸ μέταλλο οὐσίες, ὅταν ἔλιωνε ὁ χαλκὸς στοὺς 700 βαθμοὺς καὶ κυλοῦσε πρὸς τὰ κάτω; Ἐπρεπε νὰ συγκρατηθεῖ καὶ ὄχι νὰ διεισδύσει στοὺς αὐλάκι ροῆς, γιατί ἀπ' ἔξω δὲν ὑπῆρχε πρόσβαση καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐπισκευαστεῖ, σὲ περίπτωση ποὺ θὰ πάθαινε ζημιὰ ἀπὸ τὴ σκουριά ποὺ θὰ ἀνακατευόταν. Γιὰ νὰ ἀποτραπῇ κάτι τέτοιο, ὁ χαλκουργὸς πρόσθετε στοὺς καμίνι του ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο. Αὐτὸ ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ λιώνει στοὺς ἴδιους βαθμοὺς μὲ τὸν χαλκό, νὰ τὸν καθαρίζει καὶ νὰ δεσμεύει τὴ σκουριὰ ὅταν τὸ μέταλλο ἐγκαταλείπει τὸ χυτήριο.

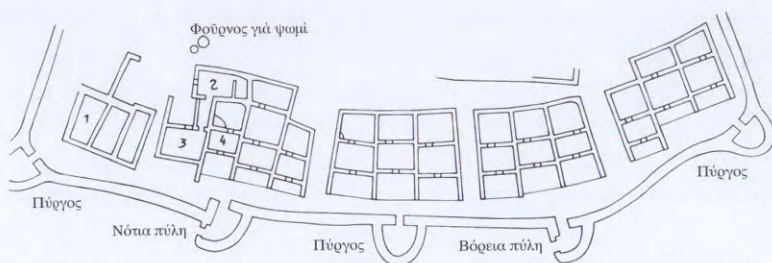
Ὁ ὀρείχαλκος σχηματίζεται μέσα στὴ γῆ, ὅπως ὅλα τὰ μέταλλα, καὶ ὀριμάζει. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀνακάλυψε τὶς φλέβες τοῦ χαλκοῦ καὶ ἔκανε ἐξορύξεις ἀπὸ τὴ γῆ τὸν ἔριξε στὴ φωτιά

ὅπου ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὰ «γῆινα» κατάλοιπα καὶ μεταμορφώθηκε σὲ καθαρὸ καὶ ἐπεξεργάσιμο μέταλλο. Ὅσο περισσότερες φορές ἔχει λιώσει ἓνα μέταλλο, τόσο εὐκολότερα μπορεῖ ὁ χαλκουργὸς νὰ σφυρηλατήσῃ ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα. Αἰῶνες ἀργότερα οἱ ἄνθρωποι πίστευαν ἀκόμα ὅτι μέσα στὸν τεχνίτη ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ φωτιά, κατοικοῦσαν δαιμονικὲς δυνάμεις. Ἡ διαδικασία τῆς κατεργασίας μὲ τὴ φωτιά πρέπει νὰ τοὺς φαινόταν ὅτι ἦταν ἔργο ὑπερφυσικῶν δυνάμεων.

Ὁ χαλκὸς δὲν ἦταν τὸ μοναδικὸ μέταλλο ποὺ ἐξόρυσσαν καὶ ἔλιωναν. Παράλληλα πρὸς τὸ χυτήριο χαλκοῦ βρέθηκε καὶ ἓνα χυτήριο χωρὶς κανάλι ροῆς. Πιθανὸν ἐκεῖ νὰ ἔχυναν μολύβι πάνω σὲ μία χοάνη. Τὸ μολύβι λιώνει στὴ φωτιά πολὺ εὐκόλα, στοὺς 327 βαθμοὺς Κελσίου. Ἐπεξεργάζονταν τὸ μολύβι μὲ πολλοὺς διαφορετικοὺς τρόπους: ἔφτιαχναν καρφιά, βαρίδια,

Εἰκ. 46. Χυτήριο χαλκοῦ. Μακέτα ἀπὸ ψημένο πηλό. Ὑψος 1.40 μ.
(τέταρτο χωριό, 2300 π.Χ.).

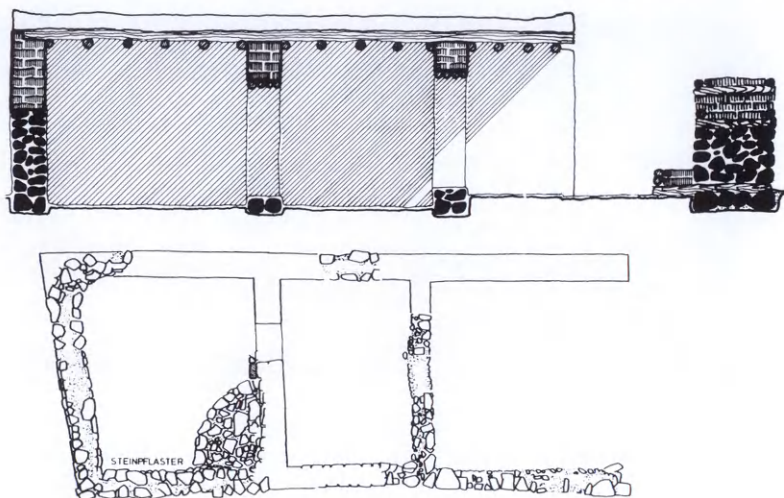

Είκ. 47. Τείχη και σπίτια τοῦ πέμπτου χωριοῦ. 2200-2050 π.Χ.

σφονδύλια, ἐποσκεύαζαν τὰ σπασμένα ἀγγεῖα μὲ σῦρμα ἀπὸ μολύβι, καὶ γιὰ τὴ ναυπηγικὴ ἀκόμα χρησιμοποιοῦσαν μολύβι. Ἡ ὑψηλὴ στάθμη τῆς μεταλλοτεχνίας ἐπιτρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι γινώριζαν ἤδη τὰ μυστικὰ τῆς κράσης, ἴσως μάλιστα τὴν κράση μὲ ἀρσένιο.

Ὅποιος χειρίζεται ἓνα στοιχεῖο τῆς φύσης, δὲν ἐφευρίσκει, ἀλλὰ ἀνακαλύπτει (W. Heisenberg). Ὁ ἄνθρωπος τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἀνακαλύψει τὶς δυνατότητες ποὺ ὑπῆρχαν ἐγκλωβισμένες μέσα σὲ μία ράβδο χαλκοῦ καὶ στὸν τρόπο ποὺ λειτουργεῖ τὸ ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τήξης. Ὁ μεταλλουργὸς θὰ ἔπρεπε νὰ κατανοεῖ τὶς «χημικὲς» διαδικασίες, νὰ γνωρίζει τὴν ἀλληλεπίδραση μεταξὺ φωτιᾶς καὶ ρευμάτων ἀέρος, τὴν ταχύτητα ροῆς τοῦ μάγματος, γιὰ νὰ μὴν πῇζει στὴν πορεία πρὸς τὸν στόχο. Μόνο ὅταν μάθει τὶ ἀπαιτεῖ, τὶ χάνει καὶ τὶ κερδίζει τὸ μέταλλο ἀπὸ τὴ φωτιά, τότε μόνο μπορεῖ νὰ πετύχει ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μετάλλου. Τὸ χυτήριο τῆς Αἰγίνας εἶναι τὸ πρῶτο στὸν ἐλλαδικὸ χώρο. Τὴ στιγμή ποὺ δημιουργήθηκε, γύρω στὸ 2300 π.Χ., ἐπινοήθηκε ἡ πρώιμη μορφή τῆς ὑψικαμίνου.

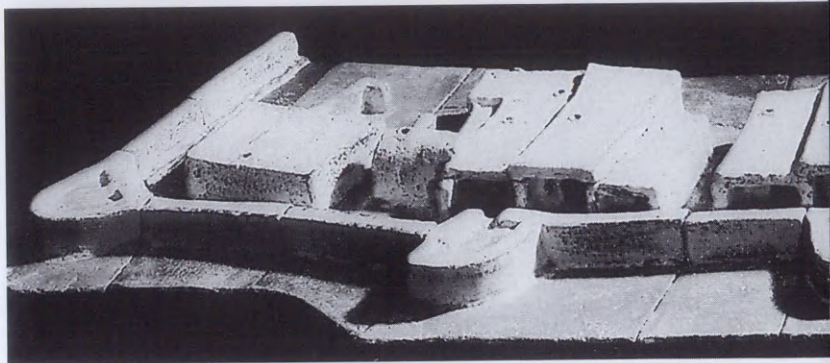
Αὐτὸ ποὺ σήμερα γιὰ μᾶς εἶναι αὐτονόητο δὲν ἦταν τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο πρὶν ἀπὸ τέσσερις χιλιάδες χρόνια. Ἀκόμα καὶ ἡ φωτιά δὲν εἶναι ἀνθρώπινη ἐφεύρεση, ἀνακαλύφθηκε. Σύμφωνα μὲ τὴ δοξασία τῶν Ἑλλήνων ἀνῆκε ἀποκλειστικὰ στοὺς θεοὺς, ὥπου ὁ Προμηθεὺς τὴν ἔφερε κρυφὰ μέσα σὲ

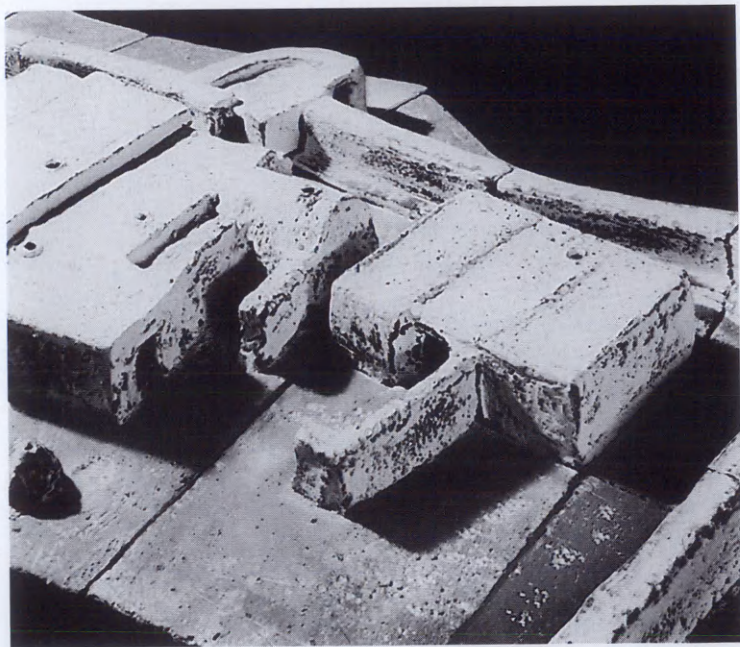
Εικ. 48. Σπίτι αρ. 6, αναπαράσταση με τὸ τεῖχος καὶ χαμηλὸ πεζούλι.
Κάτοψη τοῦ σπιτιοῦ αρ. 4.

ἓναν καλαμένιο σωλήνα ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο στὴ γῆ. Ὁ Δίας ἔφριξε τόσο πολὺ μὲ τὴν πράξη αὐτή, ποὺ διέταξε νὰ ἀλυσσοδεθεῖ ὁ Προμηθεὺς στοὺς βράχους τοῦ Καυκάσου. Πάνω στὴν ὀργή του σκέφτηκε νὰ ἀνταλλάξει τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων μὲ ἓνα νέο. Γιὰ νὰ τὸ τιμωρήσει ἔστειλε μία γυναῖκα, τὴν Πανδώρα, μὲ μία πυξίδα, μέσα στὴν ὁποία ἦταν κρυμμένες ὅλες οἱ δυστυχίες καὶ οἱ ἀρρώστιες. Μόλις βρέθηκε κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους, ἄνοιξε τὸ καπάκι καὶ ἀπελευθέρωσε ὅλα τὰ δεινὰ, μόνον τὴν ἐλπίδα συγκράτησε.

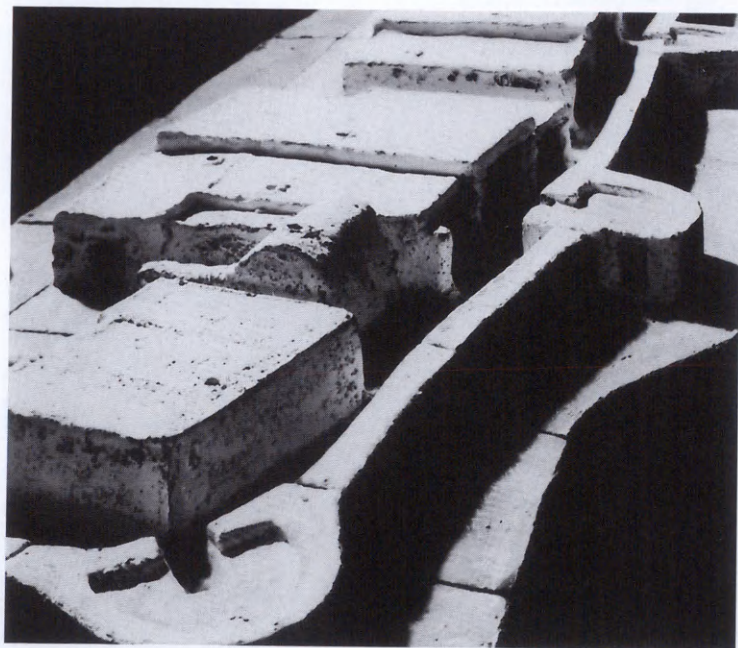
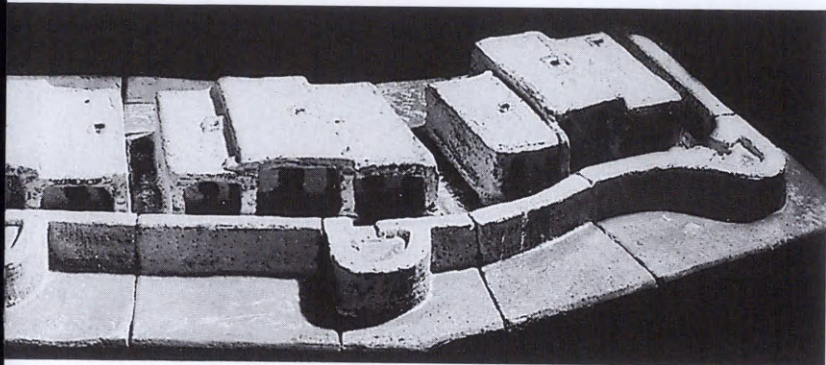
Τὸ πέμπτο χωριό (2200-2050 π.Χ., εἰκ. 47-52). Ἀπὸ τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ στὰ δυτικὰ ὥς τὴ θάλασσα, σώζονται μάλλον μόνον συντρίμμια ἀπὸ τοίχους σπιτιῶν. Ὅταν κατακρημνίστηκαν οἱ ἄκρες ἀπὸ τοὺς βράχους, καταποντίστηκαν καὶ αὐτοὶ στὸ βάραθρο: τὸ σημαντικότερο ὅμως κομμάτι τοῦ τείχους, τὸ ἀνατολικὸ μὲ τοὺς πέντε πύργους –οἱ δύο ἦταν συγχρόνως καὶ πύλες εἰσόδου– ἔχει διασωθεῖ σὲ ἓνα μῆκος περίπου ὀγδόντα πέντε μέτρων. Τὸ τεῖχος μὲ μία πέτρινη κρηπίδα (1.20 μ. ὕψος)

Εικ. 49α. Πήλινη μακέτα του πέμπτου χωριού με τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ καὶ σπήτια. Ἀπὸ ἀνατολικά.

Εικ. 49β. Σπήτι ἀρ. 1, «Σιδηρουργεῖο» ἀρ. 3 καὶ ἄλλα σπήτια.

Εικ. 49γ. Σπίτι άρ. 1, «Σιδηρουργείο» άρ. 3 και άλλα σπίτια.

καὶ ὤμες πλίνθους (πάχους περίπου 0.60 μ.) δὲν διαφέρει στὸν τρόπο χτισίματος ἀπὸ ἕναν συνηθισμένο τοῖχο κατοικίας. Ἐπειδὴ τὸ ἀμυντικὸ τεῖχος δὲν εἶχε τὸ ἀπαιτούμενο πλάτος γιὰ ἕναν ἀμυντικὸ διάδρομο, πρόσθεσαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεῖχους ἕνα χαμηλὸ πεζούλι ἀπὸ ὤμες πλίνθους, ἐνισχυμένο μὲ ξύλα, ὅπου στέκονταν οἱ πολεμιστὲς χρησιμοποιώντας τὸ τεῖχος αὐτὸ γιὰ προμαχῶνα.

Οἱ πύλες διέτρεχαν τὴ στιγμὴ τῆς ἐπίθεσης τὸν μεγαλύτερο κίνδυνο. Ἄν πέσουν οἱ πύλες, πέφτει τὸ χωριό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητη μιὰ καλύτερη ὀχύρωση τῆς εἰσόδου. Ἔχτισαν λοιπὸν μπροστὰ τῆς ἑνὸς καμπύλο τοῖχο (εἰκ. 52).

Εἰκ. 50. «Σιδηρουργεῖο» (μὲ νέα στέγη). Σπίτια τοῦ πέμπτου χωριοῦ.

Ὅποιος ἔμπαινε ἔπρεπε πρῶτα νὰ διαβεῖ τὴν καμπύλη εἴσοδο καὶ κατόπιν νὰ μπεῖ μέσα ἀπὸ μιὰ στενὴ δίοδο στὸν ἐσωτερικὸ διάδρομο. Οἱ πύλες ἀνοίγαν πρὸς τὴ νότια πλευρὰ γιατί φοβοῦνταν τὸν δυνατὸ βοριά καὶ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ποὺ θὰ ἔτρεχαν στὴν εἴσοδο. Καὶ ὁ ἐχθρὸς θὰ εἶχε ὅπωςδήποτε τὴ δυσκολία τῆς ἀνηφορικῆς πλαγιάς γιὰ νὰ εἰσβάλλει στὸ χωριό. Καὶ ὅταν ὁ πολεμιστὴς ἔβγαινε ἀπὸ τὴν πύλη ἔχοντας στὸ δεξί του χέρι τὸ δόρυ ἢ τὸ ξίφος, πρόβαλλε στὸν ἐχθρὸ τὴν προστατευμένη ἀριστερὴ πλευρὰ του στὴν ὁποία κρατοῦσε τὴν ἀσπίδα.

Οἱ πύλες ἦταν συνάμα καὶ κρυμμένοι πύργοι μὲ ἐπάλξεις πίσω ἀπὸ τοὺς ὁποίους στέκονταν προστατευμένοι οἱ φρουροί.

Εἰκ. 51. «Σιδηρουργεῖο» μὲ αὐλή. Ἀπὸ ἀνατολικά.

Ἀνάμεσα στοὺς πύργους τῶν πυλῶν ἦταν ἀπαραίτητος ἄλλος ἓνας ἡμικυκλικὸς πύργος, ποὺ θὰ ἐλάττωνε τὴν ἀπόσταση καὶ θὰ ἐξασφάλιζε ὄχι μόνο μία καλὴ ἀμυντικὴ ἀπόσταση ριπῆς, ἀλλὰ καὶ θὰ πρόσφερε προστασία ἀπὸ πλαγιοκόπηση. Πιθανότατα καὶ οἱ πλάγιες πλευρὲς τοῦ τείχους πρὸς τὴ θάλασσα νὰ εἶχαν πύργους. Μία δεύτερη ἀμυντικὴ γραμμὴ βρισκόταν πίσω ἀπὸ τὸ τείχος πάνω στὶς στέγες τῶν σπιτιῶν σὲ ὕψος περίπου 2.40 μέτρων (εἰκ. 47-49). Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὕψος μπορούσε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ὁ ἐπιδρομέας ποὺ θὰ πλησίαζε τὸ χωριὸ ἢ ὅταν θὰ εἶχε πὰ παραβιάσει τὶς πύλες.

Εἰκ. 52. Νότια πύλη τοῦ ὄχρωματικοῦ τείχους. Πέμπτο χωριό, ἐσωτερικό.

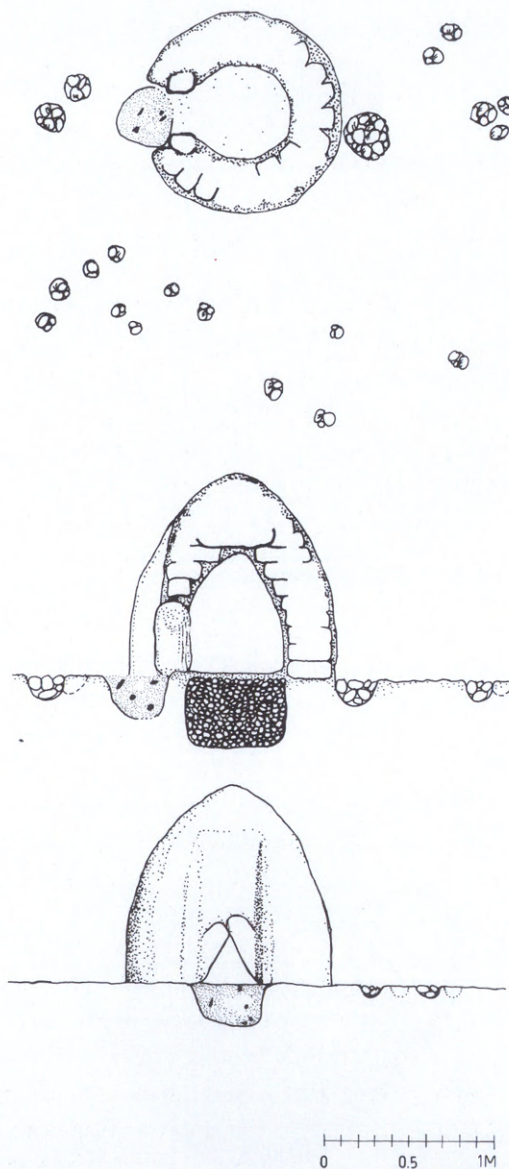
Ἡ ὀργάνωση τοῦ χωριοῦ προσδιορίζοταν ἀπὸ συνεχή δόμηση. Δημιουργήθηκαν οἰκιστικά τετράγωνα μὲ μεσοτοιχίες δύο ἢ τριῶν σπιτιῶν (εἰκ. 47, 49). Δύο κεντρικά δρομάκια ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὶς δύο πύλες εἰσόδου τοῦ ἀμυντικοῦ τείχους, ὀδηγοῦν μέσα ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ πέρα μακριὰ πρὸς τὰ νότια (εἰκ. 47, 112, 113). Κάθετα δρομάκια τέμνουν τὰ κεντρικά, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀδηγεῖ σὲ ἓνα χῶρο ἐργαστηρίων (εἰκ. 47). Ὅπου ἦταν ἀναγκαῖο χάραξαν στενότερα σοκάκια ἀνάμεσα στὰ τετράγωνα. Ἐτοί τὸ χωριὸ εἶχε καθαρή διάταξη. Τὰ στενὰ δρομάκια προσδιόριζαν τὸ οἰκιστικὸ τετράγωνο καὶ τὸ χωριό. Μποροῦσε νὰ πλησιάσει κανεὶς ὅλες τὶς πύλες, τοὺς πύργους καὶ τὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν.

Ὁ ἐπικρατέστερος τύπος κατοικίας στὸ πέμπτο χωριὸ εἶναι τὸ μονώροφο, ὀρθογώνιο σπίτι μὲ δύο μακροὺς κατὰ μῆκος καὶ δύο ἐγκάρσιους τοίχους, ποὺ περικλείουν συνήθως δύο ὡς τρία δωμάτια πίσω ἀπὸ ἓναν ἀνοιχτὸ «πρόδομο» (εἰκ. 49). Σπίτια μὲ κοινὲς μεσοτοιχίες ἔχουν ἐπίπεδες στέγες μὲ δοκάρια γιὰ στήριγμα καὶ μιὰ στρώση λάσπη γιὰ ἐπιστέγασμα. Πιθανὸν νὰ ἔβαζαν καὶ ἓναν πάσσαλο στὴν εἴσοδο. Πάνω σὲ μιὰ πέτρινη κρηπίδα τοποθετοῦσαν ὠμὲς πλίνθους (εἰκ. 50-52). Στὴ γωνία ἑνὸς δωματίου βρισκόταν συνήθως ἡ ἐστία (εἰκ. 48), ποὺ δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ μερικὲς λίθινες πλάκες μὲ δύο ἀνορθωμένες πέτρες ὅπου τοποθετοῦσαν τὸ καζάνι πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά. Τὸ σπίτι 3 (εἰκ. 47, 49-51), ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ ἓνα ἀμυντικὸ τεῖχος, εἶναι ὀξυκόρυφο καὶ χτισμένο μὲ πέτρα ἕως ἐπάνω. Δὲν εἶναι βέβαια ἓνας ὀξυκόρυφος θόλος, ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ πέτρες εἶναι λαξευτοὶ δόμοι καὶ τοποθετοῦνται στὸ χτίσιμο σὲ συγκλίνουσα θέση, ἕως ὅτου ἡ τελευταία πέτρα - σφήνα κλείσει τὸ κενὸ καὶ ἐξισορροπήσει τὴν τάση τῶν τοίχων. Οἱ κάτοικοι τῆς «Κολόνας» ἔχτιζαν μὲ μικρὰ λιθάρια, γι' αὐτὸ ἔπρεπε ἡ λάσπη νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἀνθεκτικὴ γιὰ νὰ συγκρατεῖ τὸν τοῖχο. Τὸ σπίτι μὲ τὸν ὀξυκόρυφο θόλο πάνω ἀπὸ μία κάμαρα καὶ μία μικρὴ περιφραγμένη αὐλὴ μπροστά, θὰ ἦταν μάλλον «σιδηρουργεῖο» ἢ ἓνα ἀνάλογο ἐργαστήριον, ὅπου θὰ γίνονταν παρόμοιες ἐργασίες. Δίπλα στὸ «σιδηρουργεῖο», μὲ ἓναν κοινὸ τοῖχο, βρίσκεται τὸ σπίτι 4

(εικ. 47), όπου βρέθηκαν άσυνήθιστα μεγάλες ποσότητες από σπόρους σιτηρών και άλεύρι γύρω από μία μυλόπετρα, πολύ περισσότερο από ό,τι θα χρειαζόταν ένα κανονικό νοικοκυριό. Έδω στα νοτιοανατολικά του χωριού, όχι μακριά από τον τόπο των έργαστηρίων, βρίσκεται τό «σιδηρουργείο» και ένα «άλευρομάγαζο». Τότε και τό γειτονικό σπίτι 1 με τις τρεις κάμαρες και τα δεκαεννέα πήλινα άγγεία θα πρέπει μάλλον νά ήταν «μαγαζί κεραμικών».

Στό νοτιότερο άκρο του μικρού δρόμου, στο μέρος των έργαστηρίων, βρισκόταν ένας φούρνος για τό ψήσιμο του ψωμιού (εικ. 53, 47). Δεν έχει διασωθεί όλόκληρος, υπάρχουν ώστόσο άρκετά δεδομένα για νά άποφανθεί κανείς για τό σχήμα και τη λειτουργία του. Τό έξωτερικό του ήταν χτισμένο με πυρίμαχο ύλικό και έμοιαζε στο σχήμα με κυψέλη. Ένα όξυκόρυφο άνοιγμα με πέτρινο πλαίσιο έφερνε στο έσωτερικό όπου γινόταν τό ψήσιμο. Μπροστά βρέθηκε μία μικρή πηλοχτισμένη γούβα. Πολύ διαφορετικός από τους παλιούς χωριάτικους φούρνους πού είναι ακόμα σπαρμένοι έδω κι εκεί σ' όλόκληρη τη χώρα δεν ήταν, μόνο πού ήταν μικρότερος και χωρίς ψηλή βάση. Τό ψωμί τό έψηναν με τον ίδιο τρόπο. Με την εύχρηστη μυλόπετρα (εικ. 18) άλεθαν άργά και προσεχτικά τό σάρι –βρέθηκε ένας συγκεκριμένος τύπος σταριού· πολύτιμο γιατί με τον τρόπο αυτό διατηρούσαν τα θρεπτικά συστατικά του σταριού. Μόλις ζύμωναν τό ζυμάρι, προετοίμαζαν τον φούρνο· έβαζαν μέσα κούτσουρα πού κάνουν καλή φωτιά, τα άναβαν κι έκλειναν τό άνοιγμα με μία πέτρινη πλάκα. Όταν τα τοιχώματα και τό δάπεδο του φούρνου είχαν πυρώσει άρκετά, τότε οι πέτρες άλλαζαν χρώμα και γίνονταν άσπρες. Τώρα είχε έλθει ή στιγμή νά βγάλουν τη χόβολη από τον φούρνο και νά την βάλουν στη γούβα για τις στάχτες και νά χώσουν τη ζύμη στον φούρνο. Μέσα στη συσσωρευμένη ζέστη πού άκτινοβολούν ή πυρίμαχη κουκούλα, τα βότσαλα του δαπέδου και ή χόβολη από τη γούβα με τις στάχτες, ψηνόταν τό ψωμί. Υγιεινό ψωμί από φούρνο ξύλων.

Άξίζει νά σημειωθεί ότι έργαστήρια και φούρνοι βρίσκονταν κοντά στο τείχος όπου υπήρχε λιγότερο ξύλο άνακατεμένο

Εἰκ. 53. Φοῦρνος γιὰ ψωμί (βλ. καὶ εἰκ. 47).

Εικ. 54. Ἀμφορέας. Ὑψος 21 ἐκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 55. Κύπελλο με δύο λαβές. Ὑψος 16.3 ἐκ. 2200-2050 π.Χ.

Εἰκ. 56. Ἀμφορέας. Ὑψος 68 ἐκ. 2200-2050 π.Χ.

στην τοιχοδομία καὶ ὁ κίνδυνος πυρκαγιᾶς ἦταν μικρότερος ἀπ' ὅ,τι αὐτὸς μέσα στοῦ χωριό. Καὶ τὰ μαγαζιά γιὰ τὸ ψωμί, τὸ ἀλεύρι, τὰ κεραμικά ἦταν καὶ αὐτὰ στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ, γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ καθένας νὰ ἐξυπηρετεῖται. Στενάχωρα θὰ ἦταν μέσα στοῦ χωριό. Τὰ σπίτια ἦταν στριμωγμένα, τὰ δρομάκια στενά, πουθενὰ φαρδύτερα ἀπὸ 1.20 μ. Οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν ἔξω, ὄχι μέσα στοῦ χωριό, ἀλλὰ στοὺς ἀγρούς, μπροστὰ ἀπὸ τὰ τείχη. Ἐκεῖ ἔστηναν οἱ ἄνθρωποι τῆς «Κολόνας» μικρὰ μαγειρεῖα καὶ ἔμπηγαν πασσάλους στὶς τρύπες τοῦ βράχου γιὰ πρόχειρα καλύβια ὅπου κοιμοῦνταν τὰ καλοκαίρια. Ἐκεῖ ἔμεναν καὶ τὰ ζῶα σὲ προχειροφτιαγμένες στάνες, ὅταν τύχαινε νὰ

Εικ. 57. Πίθος για σοδειές. Ύψος 57 εκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 58. Πρόχους.

Εικ. 59. Ἀμφορέας.

Εικ. 60. Σκυφοειδές. Ύψος 11 εκ. 2200-2050 π.Χ.

Εικ. 61. Κάνθαρος.

Εικ. 62. Θυμιατό.

μὴ βόσκουν τὰ κοπάδια τους στὸ λιβάδι. Μέσα στὸ χωριὸ δὲν ὑπῆρχε χῶρος γιὰ τὰ ζωντανά.

Τὰ σπῆτια τῆς πρώτης σειρᾶς δὲν ἦταν ὅλα προσιτὰ στὴν ἀνασκαφή, γιὰτὸ οἱ μεταγενέστεροι χτίστες ἔφτιαξαν καινούργια τεῖχη μέσα καὶ πάνω στὰ σπῆτια (εἰκ. 148). Ἐν τούτοις τὰ σπῆτια ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀνασκαφοῦν καὶ βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα καὶ σύνεργα στὶς κάμαρές τους (εἰκ. 54-62). Στὸ σπῆτι 1 βρέθηκαν δεκαεννέα ἀγγεῖα, ἀνάμεσά τους δεκατέσσερα κύπελλα· στὸ σπῆτι 7 δεκαπέντε, ἀνάμεσά τους τέσσερις ἀμφορεῖς, δύο κανάτια καὶ τέσσερα κύπελλα. Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα εἶναι ἀδιακόσμητα, ἔχουν χοντρά τοιχώματα, εἶναι περασμένα μὲ ἓνα σκουρόχρωμο πηχτὸ γκριζωπὸ ἢ καστανὸ βερ-

νίκι καὶ εἶναι καὶ γυαλισμένα, σκεύη καθημερινῆς χρήσης ποὺ ἔχουν ὅλα τὰ νοικοκυριά: ἀμφορεῖς, πρόχοι, κάνθαροι, κύπελλα, θυμιατά (εἰκ. 62). Ὁ ἀγγειοπλαστικὸς τροχὸς ἐφευρίσκεται μέσα σ' αὐτὲς τὲς δεκαετίες, καὶ ὅμως τὰ ἀγγεῖα διατηροῦν ἀκόμη τὴ γοητεία ποὺ τοὺς ἔδινε τὸ πλάσιμο μὲ τὸ χέρι. Μὲ κάθε νέο χωριὸ ἐμφανίζεται καὶ ἓνα καινούργιο «στύλ». Στὴν ἱστορία τῶν ἀγγείων διαπιστώνουμε ὅτι σχήματα καὶ διακοσμητικὰ μοτίβα συνδέονται μὲ τρόπο ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἀναγνωρίσιμη ἡ ἐπίδραση νέων οἰκιστῶν. Αὐτὸ ἰσχύει περισσότερο γιὰ τὸν ἀμφορέα μὲ τὲς ἀντικριστὲς γραμμικὲς ἐνότητες (εἰκ. 54). Οἱ γραμμές, ἀπλὲς ἢ σὲ δέσμες, ἀπὸ τὴν ὀψιμὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἀνήκουν στὰ βασικὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Πάντως ἂς συγκρατήσουμε: τὰ ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς παλιοὺς ἐγκατεστημένους ἀγγειοπλάστες, καὶ ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά τοῦ χωριοῦ. Ξεθάφτηκαν μέσα ἀπὸ τὲς στάχτες καὶ τὰ ἐρείπια τῶν πυρπολημένων σπιτιῶν.

Οἰκιστικὰ τετράγωνα ἀντὶ μεμονωμένα σπίτια, αὐτὸ σημαίνει μιὰ ἀνανέωση στὴ μορφολογικὴ δομὴ ἐνὸς χωριοῦ. Ποιοὶ ἦταν οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς; Πιθανὸν νὰ εἶχε αὐξηθεῖ ὁ πληθυσμὸς, νὰ μὴν ἐπαρκοῦσε ὁ κατοικῆσιμος χῶρος, τὸ χωριὸ ἔπρεπε νὰ ἀπορροφήσῃ κατοίκους ἄλλου χωριοῦ, ἢ κοινότητα ξανασυντάχτηκε, οἱ οἰκογένειες θέλησαν νὰ βρίσκονται πὺλ κοντὰ μεταξὺ τους.

Μποροῦμε ἢ πρέπει νὰ ὀνομάσῃ κανεὶς τὸ πέμπτο χωριὸ πόλη; Ὑπάρχει ἓνας βασικὸς κανόνας: πολλὰ σπίτια κάνουν ἓνα χωριὸ πόλη. Ἡ ἀπάντηση εἶναι τόσο δύσκολη, ὅσο ἡ ἐρώτηση: πόσοι σπόροι κάνουν ἓνα σωρό; Δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ μέγεθος ἐνὸς χωριοῦ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν σπιτιῶν. Τὸ πέμπτο χωριὸ τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας εἶναι καὶ θὰ παραμείνῃ ἓνα χωριό, ὅσο θὰ μένουν πάνω στὸν λόφο ἄνθρωποι. Μεγάλωσε καὶ ἔγινε, ὄχι πόλη, ἀλλὰ ὀχυρωμένο χωριό.

Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος εἶναι ἓνα δημιούργημα τῆς φύσης ποὺ δὲν ἐπλέγει μόνος του τὸ κοινωνικὸ σχῆμα κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ζήσει. Ἡ ἴδια ἡ φύση καὶ ἡ θέληση γιὰ ζωὴ φτιάχνουν τὴ μορφὴ τῆς κοινότητος. Πῶς συμβίωναν οἱ ἄνθρωποι μεταξὺ

τους; Πώς γινόταν ό καταμερισμός της έργασίας; Τό έρώτημα είχε τεθεί ήδη από τόν πρώτο οίκισμό, μ៉α στο πέμπτο χωριό ή απάντηση γίνεται εύκολότερη. Ένα τείχος περιβάλλει μιὰ ομάδα ανθρώπων με τήν ύλική αλλά καί με τή συμβολική έννοια. Έκείνος πού κατοικεί έντός τών τειχών άνήκει στην κοινότητα. Η ζωή στην κοινότητα του χωριού απαιτεί, από τήν άλλη, τόν καταμερισμό της έργασίας. "Άλλοι δούλευαν στα χωράφια, άλλοι ήταν ψαράδες, κυνηγοί καί βοσκοί καί μερικοί ήταν καλοί χειρώνακτες καί έτσι ήταν μεταλλουργοί, σιδεράδες ή άγγειοπλάστες, κάποιοι παραφυλοΐσαν ψηλά πάνω στα φυλάκια τών πύργων καί προστάτευαν τό χωριό. Σχέσεις ανταλλαγής ειδών με τὰ γειτονικά χωριά θά πρέπει νά υπήρχαν, αλλά όχι ανάμεσα στους κατοίκους του χωριού. Γιατί τί θά μπορούσε νά ανταλλάξει ό φύλακας τών τειχών για νά πάρει ένα καρβέλι ψωμί, ένα ψάρι, ένα σταμνί; Κάθε οικογένεια είχε τὰ άπαραίτητα στο νοικοκυριό της, αλλά κανείς δέν φούρνιζε τό ψωμί μόνο για τόν έαυτό του, δέν έφτιαχνε σταμνιά μόνο για εκείνον, κανείς δέν ήταν ό μεταλλουργός του ίδιου του του έαυτου. Τό μαγαζί τών κεραμικών δέν ήταν τό ιδιωτικό μαγαζάκι του άγγειοπλάστη, τό άλευρομάγαζο του φούρναρη. Κανείς δέν έβλεπε τό χωράφι του σαν ιδιοκτησία. Καμία γυναίκα δέν έβαφε μόνο τὰ δικά της ρούχα. Οί δουλειές μοιράζονταν στον καθένα. Ήταν πολλοί αυτοί πού δούλευαν στα χωράφια. Οί άντρες όργωναν, κυνηγοΐσαν, ψάρευαν, έβοσκαν τὰ ζώα, ήταν φουρνάρηδες, ξυλοκόποι, χτίστες. Οί ιδιαίτερα ίκανοί γίνονταν μεταλλουργοί, σιδεράδες, άγγειοπλάστες. Με τήν καλλιέργεια τών χωραφιών καί τις φυτείες προστέθηκαν για τή γυναίκα στις άσχολίες του σπιτιού καί τή φροντίδα τών παιδιών καί νέες δραστηριότητες.

Η φροντίδα για τις ζωτικές άνάγκες ήταν φροντίδα όλων τών κατοίκων του χωριού. Τό χωράφι, τὰ ζώα, τό ψάρεμα, τό κυνήγι γέμιζαν τή ζωή του καθενός, άκόμα κι αν δέν υπήρχε άλλος χώρος καί άλλη έλευθερία από τό χωριό καί τήν κοινότητα. Πώς νά δημιουργηθούν λοιπόν κοινωνικές διακρίσεις σε μιὰ τόσο στενά δεμένη κοινωνία; Όλοι τους ήταν πλούσιοι καί φτωχοί, όλοι ήταν συνιδιοκτήτες, κανείς δέν χαρακτήριζε αυτό

ἢ ἐκεῖνο ὡς προσωπική του ιδιοκτησία. Ἐνιωθάν τὴν ἐργασία ὡς ἐργασία συλλογική. Ὅροι ὅπως «κοινωνία μυρμηγκιῶν» ἢ «πρωτόγονη ἰσότητα» εἶναι λαθεμένοι συνειρμοί, γιατί σὲ μία τόσο πρώιμη κοινότητα χωριοῦ οἱ δουλειὲς μοιράζονταν ἀνάλογα μὲ τὶς ἱκανότητες τοῦ καθένα. Τὸ ἄτομο βρίσκεται στὴν ἀρχή, ὄχι στὸ τέλος ἑνὸς πολιτισμοῦ. Ἡ ἀτομικότητα, ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τοῦ καθένα, δὲν ἐκφραζόταν στὸν τρόπο συμπεριφορᾶς ἢ στὸ ταμπεραμέντο, οὔτε στίς «ιδιότητες τοῦ χαρακτήρα». Ξεχώριζαν στίς πράξεις. Ὁ ἓνας μπορούσε νὰ λαξεύει καλὰ τὴν πέτρα, ὁ ἄλλος νὰ χειρίζεται καλὰ τὴ φωτιά καὶ τὰ ξύλα, ἓνας ἄλλος νὰ εἶναι ἱκανὸς χτίστης, ἄλλοι ἐπιδέξιοι κυνηγοὶ καὶ ψαράδες. Ὅταν σήμερα πολλοὶ ἄνθρωποι λέγονται «Μαρμαράς», «Μαραγκός», «Κυνηγός», «Ψαράς», τὰ ὀνόματά τους ἀνάγονται μὲ βεβαιότητα στὰ ἐπαγγέλματα τῶν προγόνων τους. Σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία ὅπου ὅλα ἦταν κοινά, ἀρχηγὸς θὰ ἦταν κάποιος ποὺ θὰ ξεχώριζε ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους, ἴσως κάποιος ἀπόγονος ἐκείνου ποὺ τοὺς ὀδήγησε κάποτε σ' αὐτὸν τὸν τόπο.

Τὸ πέμπτο χωριὸ εἶναι ἓνας ζωντανὸς ὀργανισμὸς, ὅπου ὅλα δημιουργήθηκαν ὄχι σύμφωνα μὲ ἓνα συγκεκριμένο σχέδιο. Τὰ σπιτία καὶ τὰ οἰκιστικὰ τετράγωνα ἔδωσαν στὰ στενὰ δρομάκια τὸ πλάτος καὶ τὴν κατεύθυνση. Μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεῖς, καὶ μάλλον ἔτσι θὰ ἦταν, ὅτι τὰ σπιτία καὶ τὰ τετράγωνα ποὺ ὁ χρόνος ἔφθειρε ἔγειραν τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο, ὅπως τὰ σπιτία σὲ ἓνα μεσαιωνικὸ χωριό.

Ὅταν κάποια μέρα τοῦ ἔτους 2050 π.Χ. ἐπιτέθηκαν ξένοι στὸ πέμπτο χωριὸ καὶ ἔβαλαν φωτιά καὶ οἱ πολλὲς μικρὲς φωτιεὲς ἐνώθηκαν σὲ μία μεγάλη πυρκαγιά, δὲν μπόρεσαν νὰ τὴν σβήσουν τόσο εὐκόλα μὲ νερὸ καὶ χῶμα. Ἄν καὶ ἡ καταστροφή διαπιστώθηκε μόνο στὴν πρώτη σειρὰ τῶν σπιτιῶν, σίγουρα δὲν θὰ εἶχε περιοριστεῖ ἡ μανία τῆς φωτιάς μόνο ἐδῶ. Ἐγινε μία πραγματική ἀπανθράκωση. Οἱ στάχτες ἀπὸ τὰ ἐρείπια φθάνουν τὸ μισὸ μέτρο πάνω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν σπιτιῶν, ὑπάρχουν σωριασμένοι πλίνθινοι τοῖχοι, καμένα δοκάρια ποὺ κάποτε στήριζαν τοὺς τοίχους καὶ ἔφεραν τὴν ἐπίπεδη στέγη. Καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πολλὲς μαρτυρίες: μαυρισμένα ἀγγεῖα καὶ

ἴχνη ἀπὸ καπνιὰ στοὺς πέτρινους τοίχους τῶν σπιτιῶν. Ὅταν ἔπασαν φωτιὰ οἱ στέγες, κατέρρευσαν τὰ ξύλινα δοκάρια μὲ τὰ χορτάρια, τὰ ξερὰ κλαδιὰ καὶ τὸ στρώμα τοῦ πηλοῦ στὸ δάπεδο τῶν σπιτιῶν· ἀκολουθοῦσαν οἱ φαιοὶ πλίνθινοι τοῖχοι ποὺ ἀπὸ καστανόχρωμοι εἶχαν γίνει γκριζόασπρες στάχτες στὴ λαύρα τῆς φωτιᾶς. Μόνο τὰ πέτρινα κρηπιδώματα τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν ὀχυρωματικῶν τειχῶν ἀντιστάθηκαν στὴν καταστροφή. Κανένα σπίτι δὲν ἦταν ἄδαιο ἐκείνη τὴν ὥρα: πάνω στὸ πατημένο χωμάτινο δάπεδο βρίσκονταν ἀκόμα τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ἐργαλεῖα· τὰ σιτηρὰ γιὰ τὸ ψωμὶ καὶ τὸ ἀλεύρι ἦταν σκορπισμένα στὸ πάτωμα γύρω ἀπὸ τὴ μυλόπετρα ὅταν ξέσπασε ἡ πυρκαγιά. Εὐρήματα «σκεπασμένα ἀπὸ στάχτες» εἶναι σημαντικὰ εὐρήματα: δίνουν στὸ χωριό, στὰ ἀγγεῖα καὶ στὴν καταστροφή μία χρονολογία.

Δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ προκάλεσαν οἱ κάτοικοι μόνοι τους τὸ ἀτύχημα μὲ μιὰ ἀπροσεξία τους στὴν ἐστία τοῦ σπιτιοῦ, ἢ νὰ τινάχτηκε καμιά σπίθα ἀπὸ ἓνα χαλασμένο φούρνο στὸν χῶρο τῶν ἐργαστηρίων. Πιθανότερο εἶναι νὰ ἦταν ἐξωτερικὴ ἐπίθεση. Ἔνα εἶναι βέβαιο: Ἡ ἐχθρικὴ ἐπέλαση προήλθε ἀπὸ τὴ βορεινὴ πλαγιά, ποὺ παρ' ὅλο ποὺ εἶναι ἀπόκρημνη προσφερόταν γιὰ ἐπίθεση. Μέσα στὸ σκοτάδι θὰ μπορούσαν οἱ ἐχθροὶ νὰ ἀράξουν στὸν βορεινὸ ὄρμο, νὰ σκαρφαλώσουν πρὶν ἀπὸ τὸ χάραμα, ἀπαρατήρητοι στὴ σκιά τοῦ ἀπότομου βράχου. Πρέπει ἀκόμα νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ μονοπάτι ποὺ πῆραν γιὰ νὰ εἰσβάλουν στὸ χωριό. Μέσω ἐνὸς πηγαδιοῦ ποὺ εἶχε σκαφτεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱεροῦ στὸ ἀμυντικὸ τεῖχος τοῦ ἑνατου χωριοῦ, μπορούσε νὰ προσεγγίσει κανεὶς πρὸς τὴν πόλη. Ἡ εἰσβολὴ ἔγινε πράγματι ἀπὸ τὴ βόρεια πόλη. Μεγάλῃ ἦταν ἡ συμφορὰ ποὺ ἐπληξε τὸ πέμπτο χωριό. Οἱ ἄνθρωποι θὰ ὑπέφεραν περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι μπορούμε νὰ φανταστοῦμε. Σκέψεις γιὰ τὴν ἀνθρώπινη μοῖρα καὶ τὴν ἀνθρώπινη δυστυχία ἀρχίζουν νὰ γεννιοῦνται.

Ποιοὶ νὰ ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποὺ κατέφθασαν ἀπὸ τὸ Βορρὰ καὶ κατέλαβαν τὸ χωριό; Ἦταν νομάδες; Ἀνθρωποὶ χωρὶς γῆ καὶ ιδιοκτησία ποὺ εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ μακρινὲς χῶρες μὲ τὰ κοπάδια καὶ τὰ μικρά τους ζῶα καὶ τὴν ἐντελῶς ἀπαραίτητη οἰκοσκευή, εἴτε ἀπὸ δική τους πρωτοβουλία, γιὰ νὰ βροῦν και-

νούργιες χώρες για κατοικία και βοσκοτόπια, είτε μέσα από μια μαζική μετακίνηση λαών; Δεν ἐξιχνιάζονται πὰ εὐκόλα ὅλα αὐτά. Οἱ νομάδες ζοῦν κυρίως ἀπὸ τὴν τροφουσλλογὴ καὶ τὸ κυνήγι. Ὅταν συναντοῦσαν μόνιμα ἐγκατεστημένους κατοίκους μιᾶς περιοχῆς θὰ ἔκαναν ἀνταλλαγὲς μὲ δικά τους προϊόντα. Ξαφνικὰ θὰ ἔγιναν ἐπιθετικοί. Κάπως ἔτσι θὰ ἔγιναν τὰ πράγματα καὶ στὴν «Κολόνα». Δὲν ὑπῆρχε λόγος ἐπιδρομῆς ὡς ἀντίθεσης ἀνάμεσα σὲ ἐγκατεστημένους καὶ νομάδες, ἀνάμεσα σὲ κατέχοντες καὶ ἄκληρους. Οἱ ἀπαιτήσεις τῆς νομαδικῆς ζωῆς, οἱ ἀτέλειωτες ὁδοιπορίες θὰ τοὺς εἶχαν τραχύνει καὶ θὰ τοὺς εἶχαν κάνει ἔμπειρους ἐπιδρομεῖς. Καὶ ἐπειδὴ τέτοιοι ἄνθρωποι δὲν ἔχουν τὴν πείρα τῆς ιδιοκτησίας καὶ οὔτε ξέρουν τὴ μόνιμη κατοικία, δὲν θὰ εἶχαν νὰ χάσουν καὶ τίποτα. Ὅταν ἐμφανιστεῖ ἓνα ἐμπόδιο στὸν δρόμο, μποροῦν νὰ τὸ παρακάμψουν μιὰ καὶ δὲν παραιτοῦνται ἀπὸ τὴ δική τους γῆ· ἀκόμα καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπερτεροῦν ἀπέναντι στοὺς μόνιμα ἐγκατεστημένους. Ὁ κάτοικος ἐνὸς τόπου ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι δεμένος μὲ τὸ σπῖτι του, μὲ τὸ χωριό του καὶ τὸ καλλιεργημένο χωράφι του, γιὰτὶ μόνο μέσα

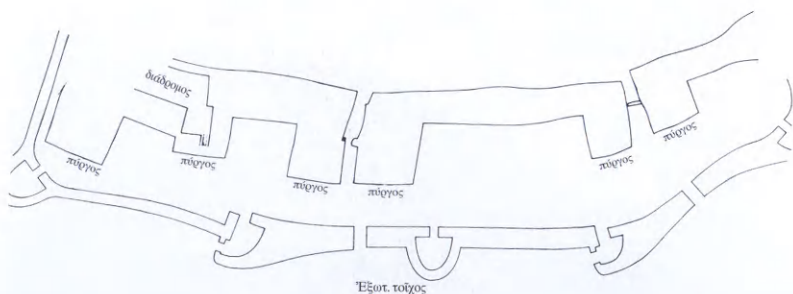

Εἰκ. 63. «Μινύειος» κρατήρας. Πηλός. Ὑψος 24 ἐκ. Περ. 1700 π.Χ.

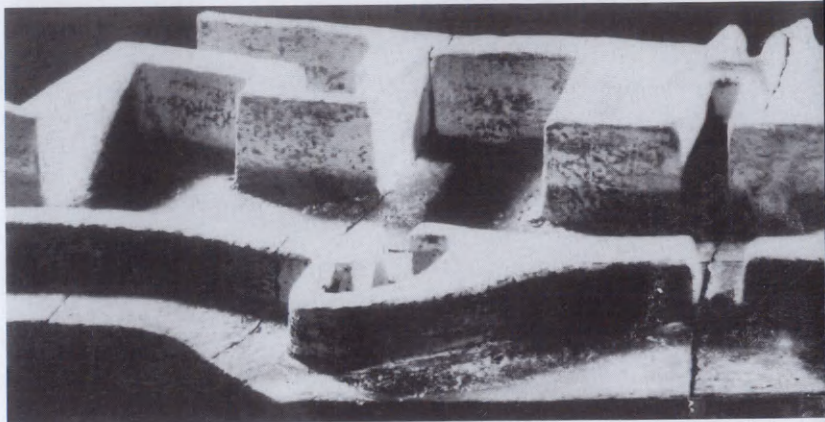
στην κοινότητα νιώθει άξιος καὶ ἀσφαλής. Ποιὸς ἀφήνει ἄλλωστε τὸν τόπο του, τὸ σίγουρο κέντρο τῆς ὑπαρξῆς του, παρὰ μόνο κάτω ἀπὸ πίεση καὶ μεγάλο ἐξαναγκασμό! Καὶ ἔτσι ἔμειναν οἱ ἄνθρωποι στὴν «Κολόνα» καὶ ἔχτισαν πάνω στὰ ἐρείπια ἓνα νέο χωριὸ καὶ ἡ ζωὴ συνεχίστηκε.

Ἄφησαν ἵχνη οἱ νομάδες στὴν Αἶγινα ἢ ἀλλοῦ; Μέσα ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τους θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς ἀναγνωρίσουμε. Τὰ λαγῆνια τῶν νομάδων εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτὰ τῶν μόνιμα ἐγκατεστημένων. Ποῦ βρίσκονται ὅμως τὰ ἀγγεῖα αὐτά; Νομίζω ὅτι τὰ «μινύεια» ἀγγεῖα (εἰκ. 63) καὶ οἱ πρόγονοί τους εἶναι κεραμικὴ τῶν νομάδων. Ὅχι τόσο γιὰ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ τους ὅσο γιὰ τὸ σχῆμα τους δὲν εἶναι ντόπιο. Ἄς μὴ συμπεράνουμε βιασικὰ ὅτι ἓνα τέτοιο σχῆμα γεννιέται μὲ τὴ χρῆση τοῦ ἀγγειοπλαστικοῦ τροχοῦ. Τὰ ραβδωτὰ πόδια, τὰ ἔντονα διαμορφωμένα χεῖλη ἀποπνέουν ξένη τεχνολογία καὶ γενικά, τοὺς λείπει ἡ ἐλευθερία τῶν ντόπιων.

Μήπως ἔφτασαν οἱ εἰσβολεῖς ἀπὸ τὸν Βορρά; Ἀπὸ τὰ Βαλκάνια ὥς τὴ νότια Ρωσία δὲν βρέθηκαν ἀγγεῖα νὰ τὸ μαρτυροῦν. Χωριὰ καταστράφηκαν ἀλλὰ ὄχι παντοῦ καὶ ὄχι ταυτόχρονα. Οἱ Μινύες, ἓνας μυθικὸς λαὸς στὴ Βοιωτία, θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν συνεργαστεῖ. Οἱ Μινύες χάθηκαν. Ἡ περιπέτεια

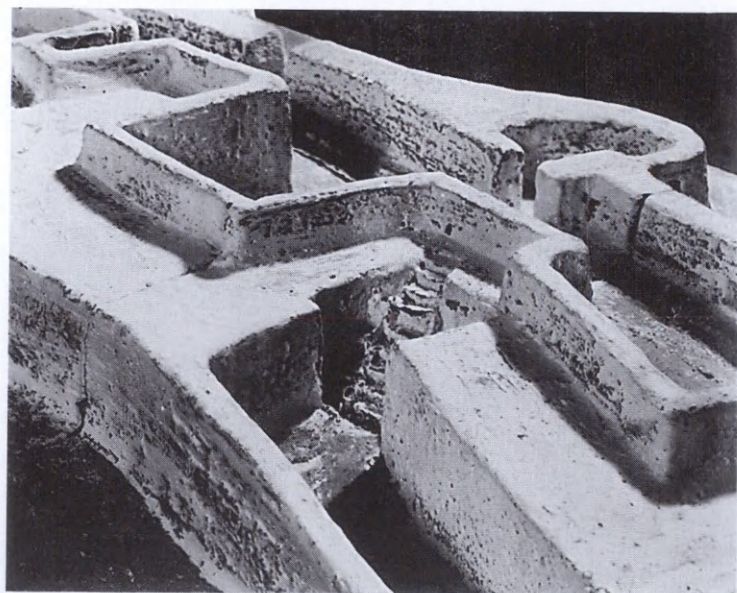
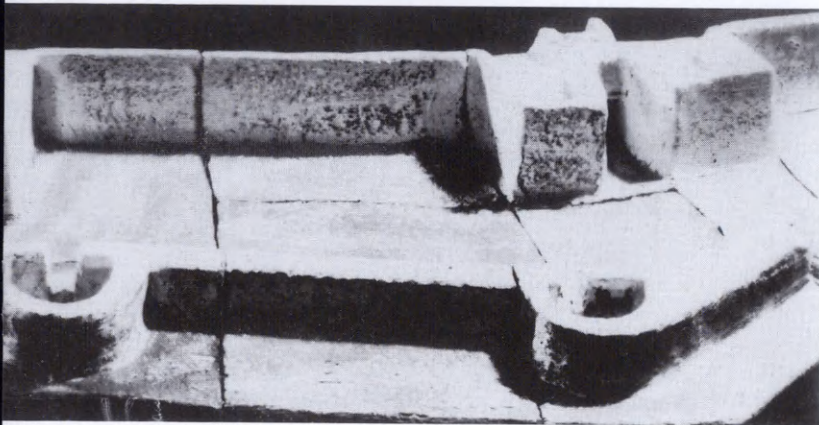
Εἰκ. 64. Ὀχυρωματικὸ τεῖχος τοῦ ἑκτοῦ χωριοῦ καὶ προτεῖχισμα.
2050-2000 π.Χ. Μῆκος 77 μ.

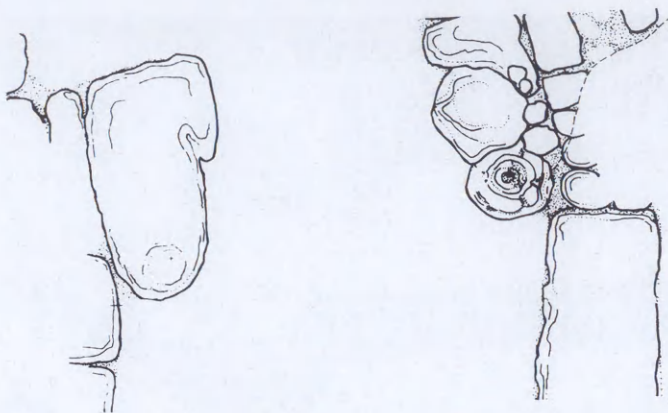
Εικ. 65α. Πήλινη μακέτα τοῦ ἔκτου χωριοῦ. Ὁχύρωση με προτείχισμα. Ἀπὸ ἀνατολικά.

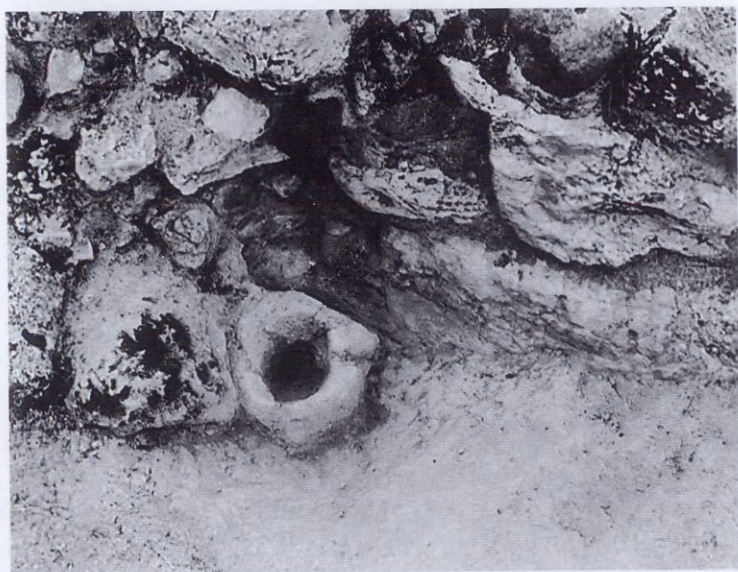
Εικ. 65β. Φυλάκια πύλης με προτείχισμα. Ἀπὸ νότια.

Εικ. 65γ. Νότιο τμήμα με άμυντικό διάδρομο. Άπο δυτικά.

Εικ. 66. Νότια πύλη της όχύρωσης του ἔκτου χωριοῦ. Ἄρμος καὶ φραγμός τῆς πύλης. ᾽Ανοιγμα περ. 1.20 μ.

Εικ. 67. Πέτρινος ἄρμος γιὰ τὸ δοκάρι τῆς πύλης (εἰκ. 66).

Εικ. 68. Κατώφλι της βόρειας πύλης. Ἀπὸ ἀνατολικά.

πὸν ὀνομάζουμε «κάθοδο τῶν Ἀχαιῶν» ἦταν μιὰ ἐνδο-ἐλληνική ἐπιδρομὴ ἀπὸ ὁμάδες ἀνθρώπων.

Οἱ Αἰγινῆτες δὲν ἐγκατέλειψαν τὸ κατεστραμμένο τους χωριό, ἔμειναν πεισματικά στὸν τόπο τους καὶ τὸν ξανάχτισαν γρήγορα. Ὁ χρόνος πίεζε, φοβοῦνταν νέες ἐπιθέσεις καὶ ἡ ζωὴ ἔπρεπε νὰ συνεχιστεῖ. Ἔτσι χτίστηκε τὸ ἔκτο χωριό (2050-2000 π.Χ.). Διόρθωσαν τὶς ζημιὲς στὰ παλιὰ τεῖχη, τὰ ἐνίσχυσαν ὅπου ἦταν ἀνάγκη καὶ τὰ ἄφησαν νὰ λειτουργοῦν ὡς προτείχισμα. Ἡ καταστροφὴ μπόρεσε τελικὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ. Δὲν ἰσοπέδωσαν τὰ κτίσματα πὸν στέκονταν ἀκόμη ὀρθία, μὲν πὸν ἀπομάκρυναν τὰ χαλάσματα. Ἔκαναν ὅμως κάτι νέο γιὰ κάθε γνώση προϊστορικῆς οἰκοδομίας: ἔχτισαν τὸ βασικὸ τεῖχος (εἰκ. 64, 65) μερικὰ μέτρα πίσω ἀπὸ τὸ παλιὸ καὶ τὸ θεμελίωσαν πάνω στὰ καμένα ἐρείπια τοῦ πρώτου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (εἰκ. 47, 49). Οἱ πέτρινες κρηπίδες πὸν στέκονταν ἀκόμα ὀρθιες, καθόρισαν τὸν τύπο καὶ τὴ διαδρομὴ τοῦ τεί-

χους καθὼς καὶ τῇ θέσῃ τῶν πύργων. Γέμισαν μὲ πέτρες καὶ χῶματα τοὺς χώρους τῶν πίσω σπιτιῶν, ἐνίσχυσαν καὶ κάλυψαν τοὺς πῶ ἀδύνατους τοίχους. Ἀνὰ δύο σπίτια τὰ διαμόρφωναν σὲ πύργους χτίζοντάς τα μὲ πέτρες καὶ χῶμα, καὶ ἐνισχύοντας τοὺς τοίχους τους. Ἀκόμα καὶ τὸ παλιὸ σιδηρουργεῖο (εἰκ. 47, 50, 51) ἔγινε πύργος· μία σκάλα ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν παλιὰ εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ, ὁδηγοῦσε τώρα πάνω στὴν πλατφόρμα τοῦ τεῖχους. Τὸ σύστημα τῆς παλαιᾶς σειρᾶς τῶν σπιτιῶν καὶ οἱ κρηπίδες ποὺ εἶχαν μείνει ὀρθιες (εἰκ. 47, 49, 64, 65), καθόρισαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ σχέδιο τῆς νέας ὀχύρωσης. Ἐτοί ἔγινε τὸ νέο τεῖχος. Μιὰ καὶ οἱ δύο παλαιοὶ κεντρικοὶ δρόμοι παρέμειναν οἱ ἴδιοι, δὲν ἄλλαξε ὁ τρόπος ποὺ ἔμπαινε κανεὶς στὸ χωριό, ἔμπαινε δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ, στὰ δυτικά (εἰκ. 106, 113). Χτίστηκαν μόνο νέες πύλες. Ἀπὸ τὴ νότια πύλη διασώθηκαν μόνο: ἡ μεγάλη πέτρα μὲ τὸ κοίλωμα ποὺ πάνω της ἔστριβε τὸ δοκάρι τῆς πόρτας καὶ ἀκριβῶς ἀπέναντι μία κοιτρόνα, ποὺ πάνω της ἔκλεινε τὸ πορτόφυλλο (εἰκ. 66, 67). Στὴ βόρεια εἴσοδο βρίσκεται ἀκόμα ἐπὶ τόπου τὸ πέτρινο κατώφλι, ποὺ ἔχει πάχος 1.20 μ., καὶ εἶναι μόνο λίγο φθαρμένο. Καὶ ὅταν ὁ πέτρινος ἀρμὸς τῆς πόρτας (εἰκ. 67) εἶχε φαγωθεῖ πολὺ ἀπὸ τὸ δοκάρι ποὺ ἀνοιγόκλεινε, ἔβαλαν μία πέτρα μὲ λάσπη μέσα στὴν ὀπή. Τὸ πέμπτο τεῖχος τοῦ χωριοῦ ἔμεινε στὴ θέσῃ του καὶ ἔγινε προτεῖχισμα (εἰκ. 47, 49).

Πάνω στὰ τεῖχη καὶ τοὺς πύργους περνοῦσε ἓνας ἀμυντικὸς διάδρομος, κάπὶ σὰν δρόμος πάνω στὰ τεῖχη, ἐνισχυμένος μὲ πηλό (εἰκ. 65). Γιὰ πρώτη φορὰμποροῦσαν οἱ ἀμυνόμενοι νὰ στέκουν πάνω στὰ τεῖχη καὶ ὄχι νὰ στέκονται μόνο ἀπὸ πίσω ὅπως παλιά. Τὴν προστασία τῶν πλευρῶν ἀνέλαβαν τώρα οἱ πύργοι.

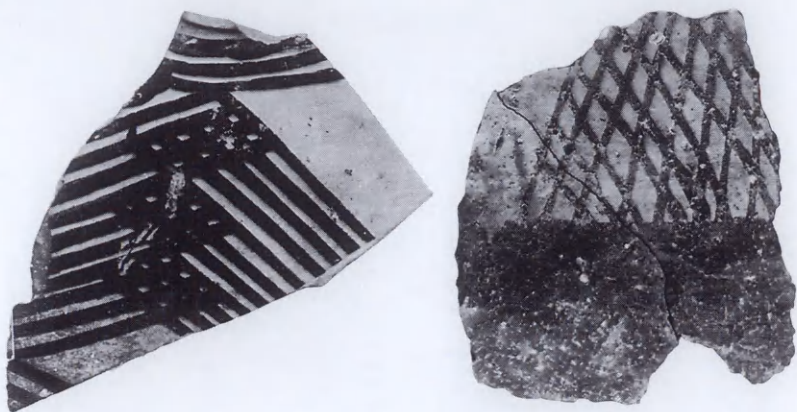
Ὅσο παράξενο καὶ νὰ μᾶς φαίνεται τὸ ὀχυρωματικὸ σύστημα τῆς Αἰγίνας μὲ τοὺς ψηλοὺς πύργους δὲν ἔχει γίνεῖ πάνω σὲ ξένα πρότυπα. Τὸ σχέδιο εἶναι γέννημα μιᾶς ἀνάγκης, ποὺ ὁδήγησε τοὺς κατοίκους νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ σπίτια. Καὶ μετὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ κατάλαβαν τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχαν καὶ ἐκμεταλλεύτηκαν τὶς νέες δυνατότητες γιὰ ἓνα καλύτερο ὀχυρωματικὸ σύστημα, θυσιάζοντας βέβαια γι' αὐτὸ

Εικ. 69. Ἀμφορέας. Ὑψος 45 ἐκ. 2050-200 π.Χ.

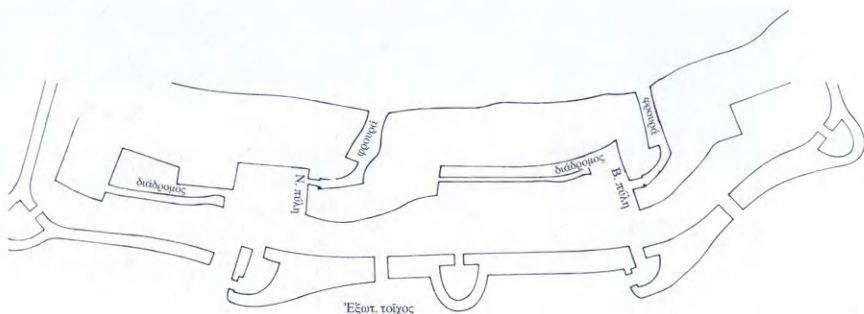
Εικ. 70. Θραύσματα κλειστοῦ ἀγγείου. Ὑψος 19 ἐκ. 2050-2000 π.Χ.

Εικ. 71-72. Θραύσματα ἀμφορέων. 2050-2000 π.Χ.

οικόπεδα τοῦ οἰκισμοῦ. Ἦταν δυσκολότερη τώρα ἢ εἰσβολὴ στὸ χωριὸ γιὰ ἓναν ἐπιδρομέα· θὰ ἔπρεπε νὰ ξεπεράσει κατ' ἀρχὴν τὸ προτείχισμα. Ἐπιβλητικὸ καὶ ἀποτρόπαιο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔμοιαζε τὸ τεῖχος μὲ τοὺς πύργους τοῦ ἀπὸ πίσω, σὰν ἀπειλητικὸ καὶ ἀπόρθητο κάστρο, εἶχε βέβαια καὶ τριάμισι μέτρα ὕψος. Πολεμίστρες δὲν εἶχαν οὔτε οἱ πύργοι οὔτε τὰ τεῖχη· παρ' ὅλη τὴν ἐνίσχυση ὅμως ἦταν καὶ παρέμεινε τὸ προστατευτικὸ τεῖχος ἐνὸς χωριοῦ καὶ ὄχι ἐνὸς κάστρου. Ἡ διαρρύθμιση τοῦ ξαναχτισμένου χωριοῦ δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὰ σπίπια εἶχαν σχηματίσει οἰκοδομικὰ τετράγωνα, θὰ ἦταν τὸ ἴδιο καὶ στὸ ἐπόμενο χωριό.

Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε: Οἱ ντόπιοι κάτοικοι ἦταν αὐτοὶ πού ξανάχτισαν ὅ,τι εἶχε καταστραφεῖ, καὶ ὄχι ξένοι, γιὰτὶ μόνο οἱ ντόπιοι ἤξεραν νὰ βροῦν μέσα στὰ χαλάσματα τὰ θεμέλια τῶν σπιτιῶν καὶ τὴ διαδρομὴ τῶν δρόμων. Οἱ ἐπιδρομεῖς δὲν χιτίζουν τεῖχη πάνω στὰ ἐρείπια σπιτιῶν. Καὶ τὰ ἀγγεῖα τοῦ νέου χωριοῦ δὲν ἦταν ξενόφερτα. Οἱ ἀγγειοπλάστες κράτησαν τὶς παραδοσιακὲς μορφές. Τὸ φόντο καὶ ὁ διάκοσμος ἀλλάζουν χρωματικά. Ἐνα ἀνοιχτόχρωμο φόντο φέρει σκουρόχρω-

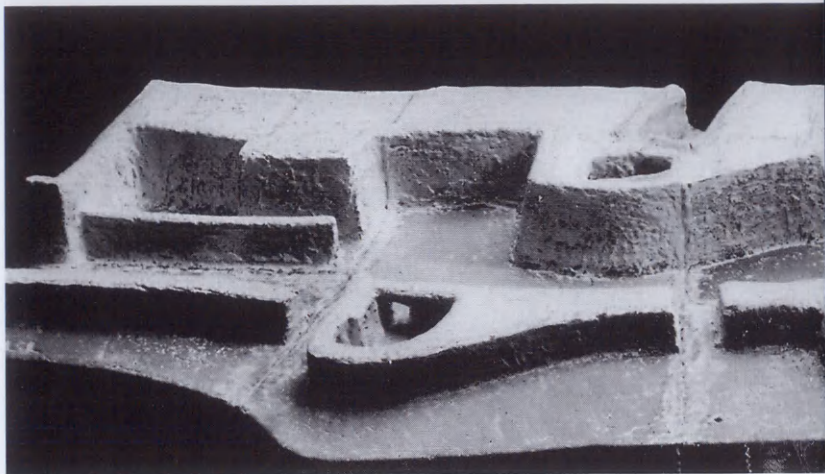

Είκ. 73. Τείχος ἑβδομου χωριοῦ καὶ ἑβδομο προτείχισμα. 2000-1900 π.Χ.

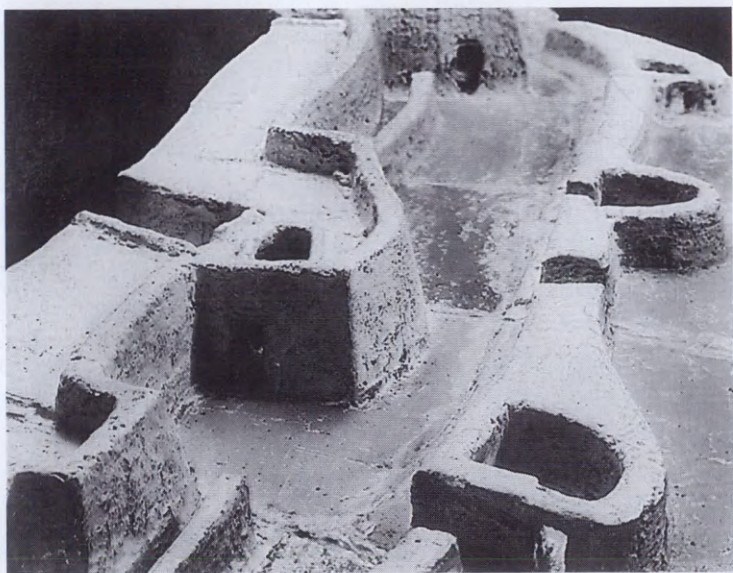
μα σχέδια καὶ τὸ ἀντίστροφο. Φορέας τοῦ διακόσμου στοὺς ἀμφορεῖς καὶ τὰ κανάλια εἶναι τώρα οἱ ὄμοιοι (εἰκ. 69-72), τὰ κύπελλα προσφέρονται γιὰ «ὀλόσωμη» διακόσμηση (εἰκ. 70). Ὁ διάκοσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ πυκνὲς γραμμὲς ποὺ εἶναι παράλληλες ἢ σχηματίζουν τρίγωνα. Τὰ γωνιώδη πλέγματα καὶ οἱ ταινίες παρακολουθοῦν τὴν καμπυλότητα τοῦ ἀγγείου. Οἱ μορφὲς τῶν ἀγγείων καὶ ὁ διάκοσμος προαναγγέλλουν τὶς μελλοντικὲς ἐξελίξεις. Ἔτσι, γιὰ τὸ ἑβδομο χωριό, ἀποκομίζουμε ὡς βέβαιο, καὶ ὄχι ἀσήμεντο, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κάτοικοι ἔμειναν οἱ ἴδιοι.

Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ κάτοικοι τοῦ ἑβδομου χωριοῦ (2000-1900 π.Χ., εἰκ. 73-75) μετέβαλαν ριζικὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ ἔκτου χωριοῦ ὕστερα ἀπὸ μισὸ μόνις αἰῶνα, εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀκατανόητος. Δὲν συνεπάγεται φυσικὰ κάθε ἀλλαγὴ, ὅσο μεγάλη καὶ νὰ εἶναι, μία προγενέστερη καταστροφὴ.

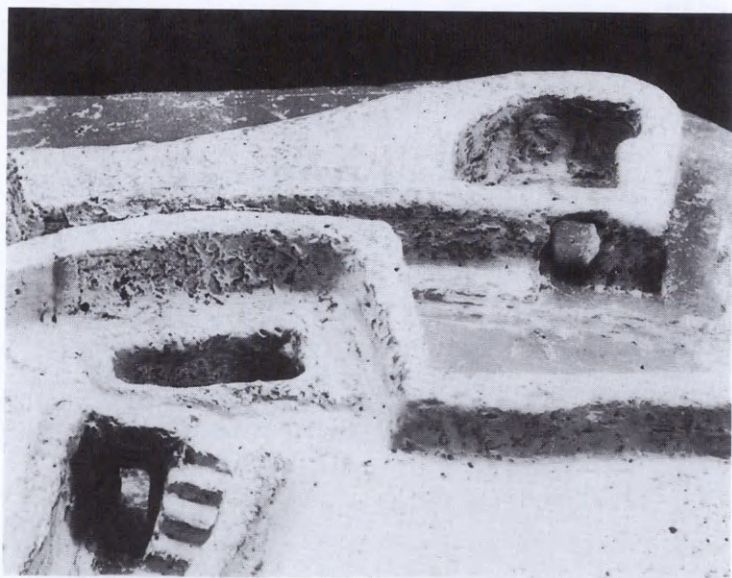
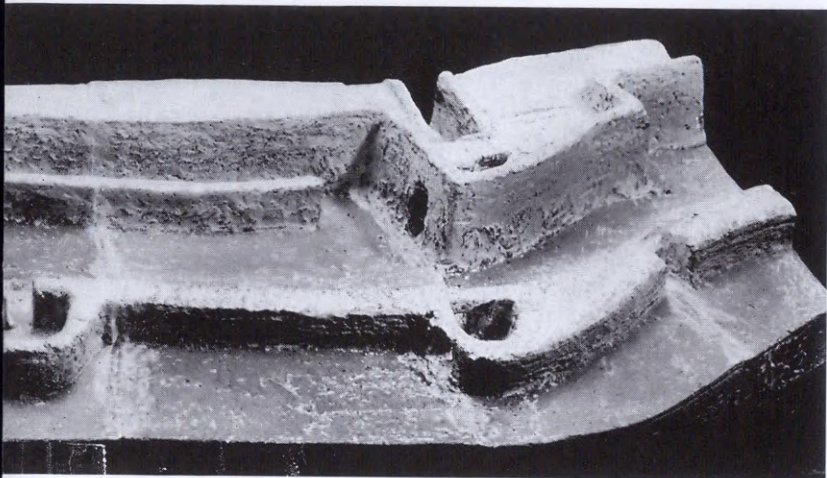
Τὸ παλιὸ τείχος δὲν χρησιμοποιήθηκε. Ἦταν καλοχτισμένο καὶ ἰσχυρό, τυχὸν ρωγμὲς θὰ μπορούσαν γρήγορα νὰ ἐπισκευαστοῦν. Δὲν τὸ ἔκαναν παρὰ κράτησαν τὸν πυρήνα τοῦ ἔκτου ὀχυρωματικοῦ τείχους καὶ ἐνίσχυσαν τὸ κυρίως τείχος μὲ προσθήκες μέχρι ποὺ ἔφθασε τὰ ἔξι μέτρα πάχος. Στὴν ἀρχαία Αἴγινα δὲ συνήθιζαν νὰ ἰσοπεδώνουν τελείως τὰ κτίσματα πρὶν χτίσουν κάτι νέο. Μόνο στὶς πύλες γκρέμισαν μερικὲς σειρὲς ἀπὸ πέτρες στὰ σημεῖα ὅπου ἐμπόδιζαν τὴν πρόσοδο. Ὅταν

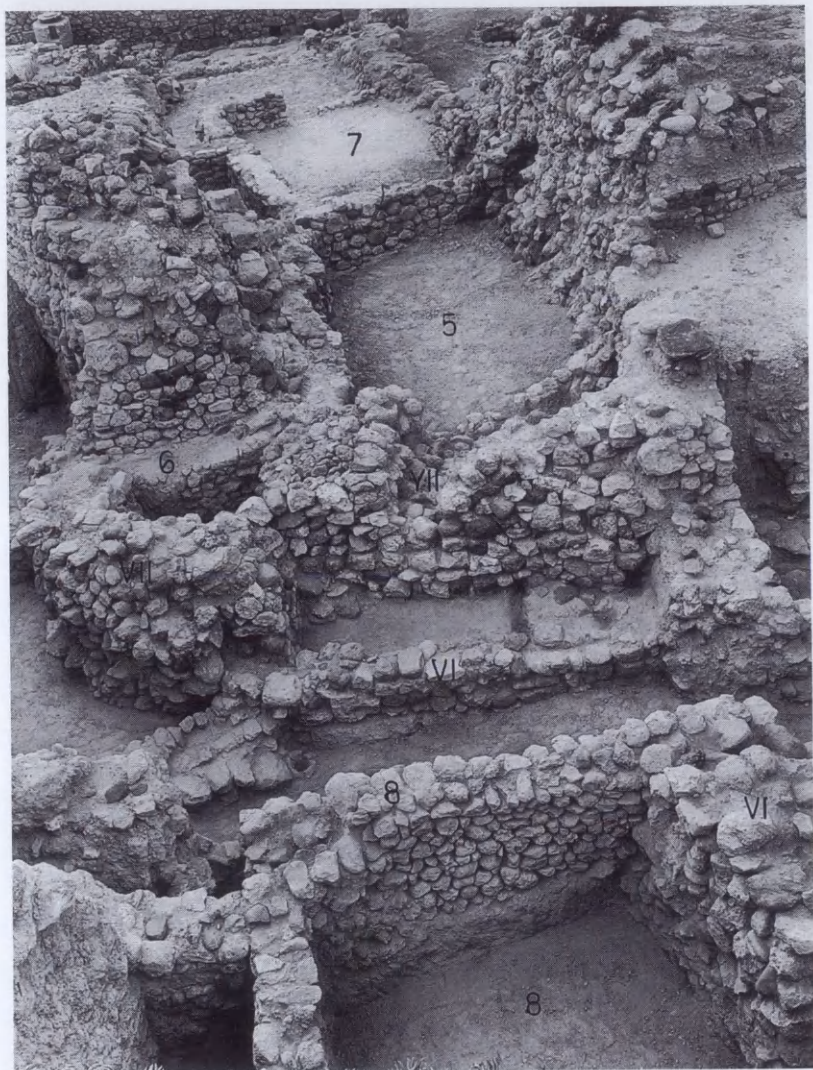
Εικ. 74α. Πήλινη μακέτα της όχύρωσης του εβδομου χωριού με πύργους στις εισόδους και προτείχισμα (εικ. 73). Από ανατολικά.

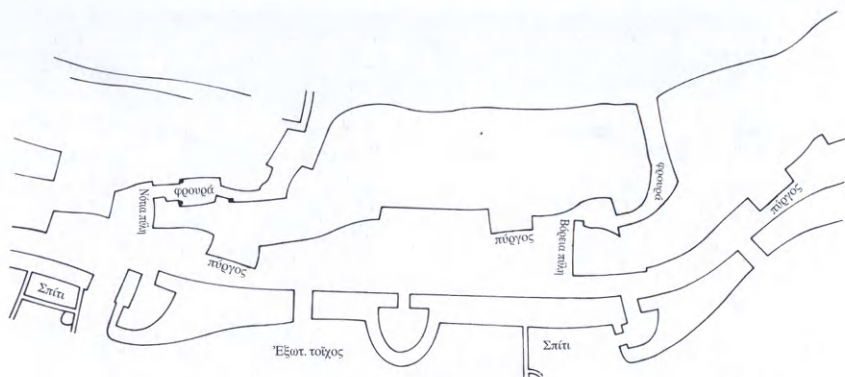
Εικ. 74β. Νότιο τμήμα, άμυντικός διάδρομος και προτείχισμα.

Είκ. 74γ. Σκάλα πρὸς τὸν ἀμυντικὸν διάδρομο. Ἀπὸ δυτικά.

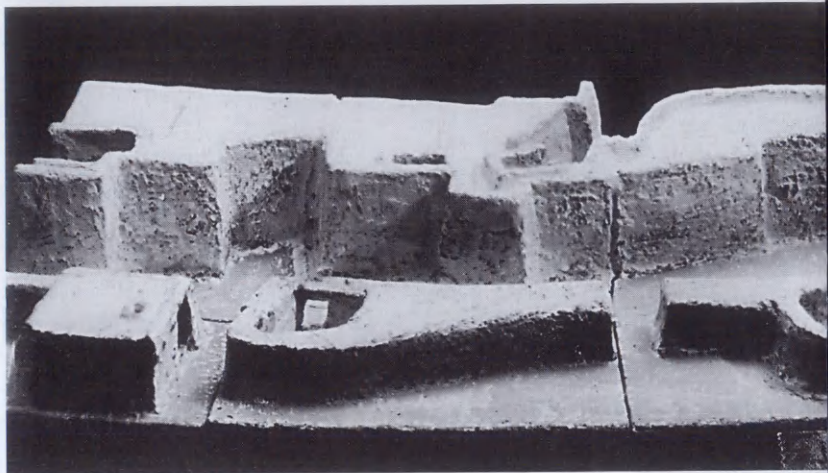

Εικ. 75. Όχύρωση του δρόμου της πύλης, έβδομο χωριό. Σπίτια του πέμπτου χωριού. Από βόρεια.

Είκ. 76. Όχύρωση καὶ προτείχισμα τοῦ ὄγδοου χωριοῦ. 1900-1800 π.Χ.

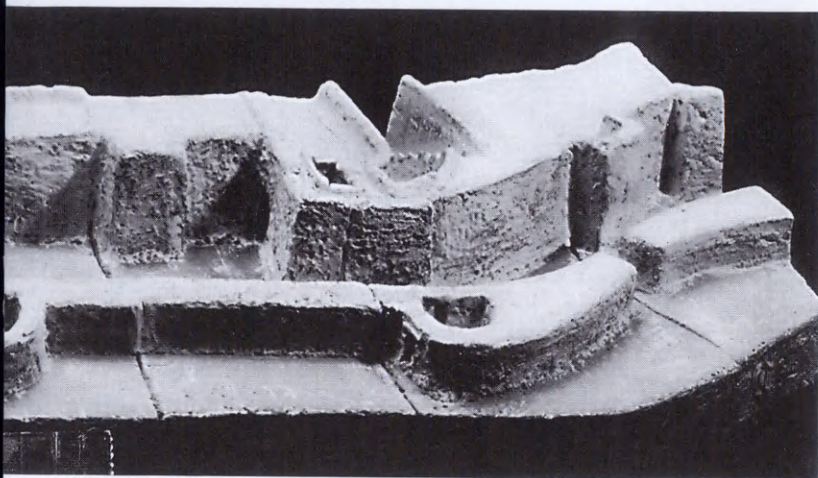
εἶχαν ὁλοκληρωθεῖ οἱ ἐργασίες στὰ παλιὰ τεῖχη (εἰκ. 75), ἔβαλαν μπροστὰ ἓνα καμπύλο προτείχισμα στὸ νότιο καὶ βόρειο σημεῖο (εἰκ. 73, 74, 86). Μεταξὺ τοῦ παλιοῦ καὶ νέου τεύχους δημιουργήθηκαν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο πυργόσχημες ἐλικοειδεῖς πύλες, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος σχημάτιζαν τὸν δρόμο τῆς πύλης. Οἱ δύο κεντρικοὶ δρόμοι ἔβγαιναν στὰ παλιὰ σοκάκια ποὺ προϋπήρχαν καὶ ποὺ καὶ στὰ προηγούμενα χωριὰ ὁδηγοῦσαν στὸ ἐσωτερικόν, στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 112, 113). Οἱ κεντρικὲς πύλες ἀνοίγαν πάλι πρὸς τὰ νότια καὶ οἱ κάτοικοι εἶχαν καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ὀφέλη ποὺ εἶχαν καὶ παλαιότερα ἀπὸ τὸ ἀνοίγμα πρὸς Νότο. Οἱ ὀχυρωμένοι εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως ἀσφαλέστεροι καὶ ἢ ἄμυνά τους εἶναι εὐκολότερη· καὶ ἔπειτα ἐμποδίζουν τὸν ἐχθρὸ νὰ βλέπει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ. Στους Αἰγινῆτες ὁ τρόπος αὐτὸς οἰκοδόμησης ἦταν οἰκεῖος, ἂν καὶ τώρα πὺ ἐξελιγμένος ἦταν ὁ παλιὸς αἰγινῆτικος. Γιὰ νὰ προφυλάξουν τὶς εἰσόδους ἀκόμα περισσότερο, πρόσθεσαν στὸ κυρίως τεῖχος ἓνα στενότερο ἔτσι ὥστε νὰ σχηματισεῖ ἓνας διάδρομος ποὺ νὰ μὴ γίνεται ἀντιληπτός ἀπ' ἔξω (εἰκ. 73, 74). Μέσα ἀπὸ αὐτὸν μπορούσαν νὰ ξεχυθοῦν οἱ ἀμυνόμενοι γιὰ νὰ αἰφνιδιάσουν τὸν ἐχθρὸ ἀπὸ τὰ νῶτα, ὅταν θὰ ξεσποῦσε ἡ μεγάλη μάχη γύρω ἀπὸ τὴν πύλη.

Εικ. 77α. Πήλινη μακέτα τοῦ ὀγδοῦ τείχους (εἰκ. 76).

Εικ. 77β. Κυρίως τείχος καὶ προτείχισμα στὰ νότια.

Είκ. 77γ. Κυρίως τείχος καὶ προτείχισμα στὰ βόρεια. Ἀπὸ δυτικά.

Εικ. 78. Μεγάλο όχυρωματικό τείχος στη νότια πύλη του όγδοου χωριού. Πέμπτο καί ένατο τείχος. Από νότια.

Το τείχος αυτό δεν απέκτησε πύργους: Ήταν άπλώς καμπυλόσχημο χωρίς κανένα ιδιαίτερο έξωτερικό γνώρισμα, πού έκρυβε όμως πολλούς κινδύνους για τον έπιτιθέμενο, μία ιδιότητα πού έχουν όλα τα φρούρια. Έκτος αυτού υπήρχε ακόμα το πολύτιμο προτείχισμα, το πρώην κύριο τείχος του πέμπτου χωριού (εικ. 49, 74). Δεν ήταν μόνο το άρχικό έμπόδιο για τον έχθρό, αλλά υπέκρυπτε πίσω του μυστικά τείχη, πύλες καί διαδρόμους.

Δεν έγινε κάθε χωριό στην «Κολόνα» στόχος επίθεσης ή πυρκαγιάς, ακόμα κι αν δεν θα έπρεπε να υποθέσει κανείς ότι οι αιώνες πού ακολούθησαν την καταστροφή του τέλους της τρίτης χιλιετίας ήταν ιδιαίτερα ειρηνικοί. Επί πλέον απέκτησαν προσφορότερες δυνατότητες άμυνας από παλαιότερα, έφάρ-

Εικ. 79. 'Οχυρωματικό τείχος τοῦ ὀγδοοῦ χωριοῦ. 'Απὸ βόρεια.

μοσαν τὴν πολεμικὴ τους ἐμπειρία πάνω στὰ ὑπάρχοντα τείχη καὶ ἔχτισαν καὶ ἄλλους προμαχῶνες. Οἱ ἀπόκρυφες ἐλικοειδεῖς εἰσοδοὶ τῶν πυλῶν εἶχαν ἀποδειχτεῖ προφανῶς χρήσιμες, καὶ οἱ Αἰγινῆτες εἶχαν μιὰ ἰδιαίτερη προτίμηση σ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἰκοδόμησης. Καὶ ἔτσι τὴν διατήρησαν καὶ στὸ ὀγδοο χωριό (1900-1800 π.Χ., εἰκ. 76-86). Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτά, πρόσθεσαν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τείχους μιὰ ἐνίσχυση ἀπὸ κυκλώπεια τείχη, προέκτειναν τοὺς διαδρόμους τῆς πύλης καὶ ἔφτιαξαν μιὰ δεύτερη πύλη μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρώτη, τοποθέτησαν ἕναν πύργο σὰν φρουρὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν πύλη καὶ ὕψωσαν καὶ ἄλλους πύργους σὲ στρατηγικὰ σημαντικὰ σημεῖα (εἰκ. 76-79, 86). Γνώριζαν ὅτι πύργοι χτισμένοι καὶ συνδεδεμέ-

Εικ. 80. Τείχη μπροστά από την νότια είσοδο πόλης. Ἀπό νότια.

νοι μὲ τὸ τεῖχος εἶναι ἐπικίνδυνοι. Γιατὶ ὅταν γκρεμιστοῦν, συμπαρασύρουν μαζὶ καὶ τὸ τεῖχος καὶ προκαλοῦν βαθιὲς ρωγμές. Ὅταν ὁ πύργος χτιστεῖ ξεχωριστά, τότε μένει τουλάχιστον τὸ τεῖχος ἄθικτο. Ἡ ὀχύρωση ἦταν τώρα ἰσχυρότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, τὰ τεῖχη εἶχαν σὲ ὁρισμένα σημεῖα ὀκτὼ μέτρα πάχος καὶ ὕψος ὡς τέσσερα (εἰκ. 78, 79). Ὁ προμαχῶνας στὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος εἶχε 1.20 μέτρα ὕψος καὶ πάχος 60 ἑκατοστά. Εἶναι ἀναλογίες παρμένες ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα, ἀρκετὰ γιὰ νὰ προφυλάξουν τὰ σώματά τους καὶ ὅμως ἀρκετὰ χαμηλὰ γιὰ νὰ μποροῦν οἱ πολεμιστὲς νὰ χειρίζονται τὰ ὅπλα τους καὶ νὰ σκύβουν πάνω ἀπὸ τὸν προμαχῶνα ὅταν ὁ ἐχθρὸς στεκόταν στὴ ρίζα τοῦ τεύχους.

Προχωροῦμε ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικὰ πρὸς τὴ νότια πόλη, περνοῦμε τὸν ἓνα γωνιακὸ πύργο (εἰκ. 80) μὲ τὸν πέτρινο ἀρμό

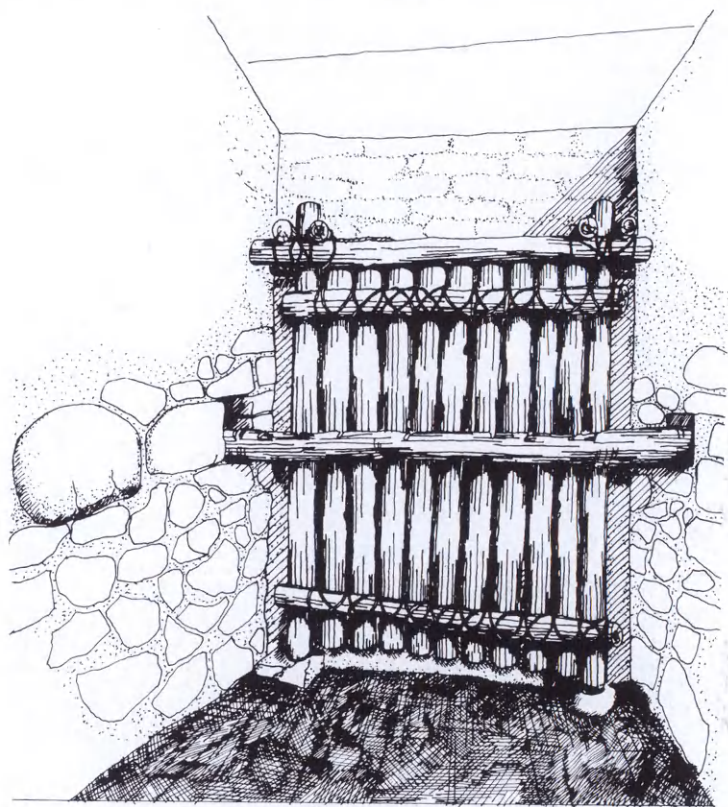

Είκ. 81. Νότια πύλη, έξωτερικό. 'Από νότια.

(είκ. 81). Τὸ βλέμμα μας πέφτει μέσα στὸ καμπυλόσχημο δρομάκι, τὸ διαβαίνουμε, κοιτάζουμε ἀπὸ μέσα τὴν πύλη καὶ ἀντιλαμβανόμαστε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι χτισμένη καὶ πῶς ἀμπάρωνε (είκ. 82). Σώζονται ἀκόμα οἱ διπλοὶ πεσοοὶ τῆς στὸ ἀρχικὸ τους ὕψος· οἱ ἐξωτερικοὶ προφύλασσαν τοὺς ἐσωτερικοὺς ὅπου ἦταν προσαρμοσμένη ἡ πόρτα. Ὅ,τι ἦταν ἀπὸ φθαρτὸ ὕλικὸ καταστράφηκε: τὸ ξύλινο πορτόφυλλο, τὸ περιστρεφόμενο δοκάρι πάνω στὸ ὁποῖο ἦταν δεμένο, καὶ ὁ πάσσαλος ποὺ τὸ συγκρατοῦσε στὴν ἀντικρινὴ πλευρά. Ὅ,τι ἦταν χτισμένο πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα δὲν ἄντεξε· ὅταν ἔπεσαν τὰ ξύλα, κατέρρευσε. Ἐπειδὴ ὅμως ἔχουν σωθεῖ ὀρισμένα ἄλλα σημαντικὰ στοιχεῖα, μπόρεσε νὰ γίνει ἡ γραφικὴ ἀναπαράσταση τῆς πύλης (είκ. 83). Πάνω στοὺς πεσοοὺς τῆς πύλης ὑπῆρχαν κάποτε στὸ μῆκος τοῦ διαδρόμου πολλὰ πυκνοβαλμένα δοκάρια.

Εικ. 82. Δρομάκι της πόλης στα νότια του ὄγδου χωριοῦ. Ἀπὸ βόρεια.

Εἰκ. 83. Νότια πύλη, ἐσωτερικά. Ὁγδοο χωριό. Ἀναπαράσταση.

Ἀπὸ πάνω ἦταν χτισμένο ἓνα στρώμα ἀπὸ πέτρες καὶ ὠμές πλίνθους ποὺ ἦταν συγχρόνως τελείωμα τῆς εἰσόδου καὶ γέφυρα ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ τεῖχος. Τὰ τετράγωνα ἀνοίγματα γιὰ τὸν σύρτη τῆς πύλης ἦταν γύρω γύρω χτισμένα μὲ μεγάλες κοτρόνες (εἰκ. 84, 85). Στὴν παλιά τους θέση βρίσκονται ἀκόμα οἱ δύο πέτρες ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς ἀρμοί: Πάνω στὴ στρογγυλὴ κοίλῃ πέτρα ἀπὸ σκληρὸ τραχίτη στὰ δεξιά, γύριζε τὸ κάθετο δοκάρι μὲ τὸ πορτόφυλλο· στὸν ἀριστερὸ ἀρμὸ ἀπὸ μαλακότερο ἀσβεστόλιθο μὲ ὀρθογώνιο βαθούλωμα,

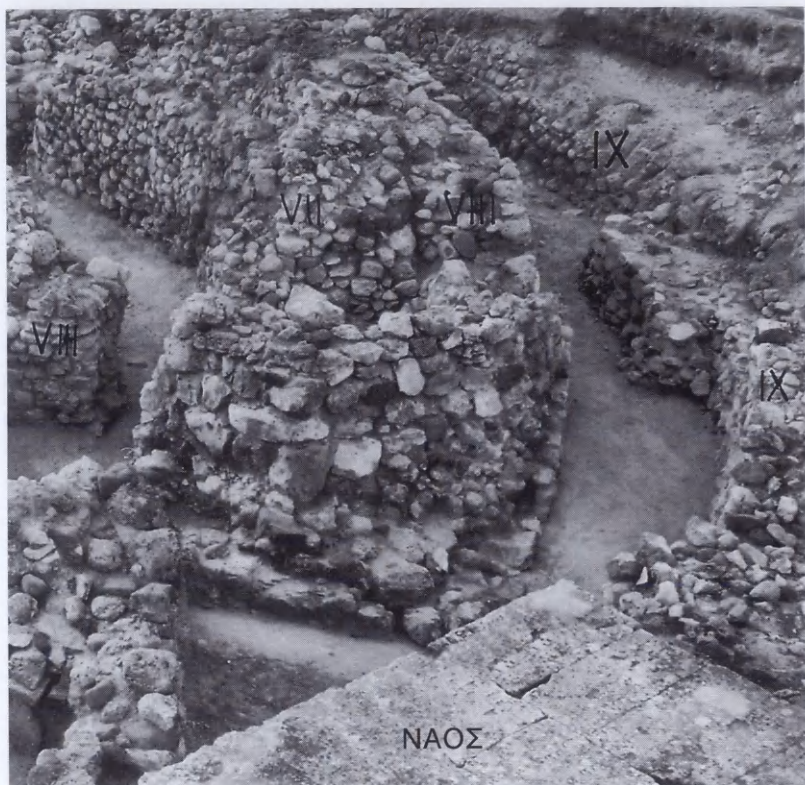
Εικ. 84. Ἐσωτερικὸ τοῦ δρόμου τῆς πύλης: ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς πύλης μετ' τὸ ἄνοιγμα γιὰ τὸν σύρτη· κάτω ὁ πέτρινος ἄρμος γιὰ τὸ σταθερὸ δοκάρι τῆς πύλης.

βρισκόταν προσαρμοσμένο τὸ ἀκίνητο δοκάρι ὅπου προσέκρουσε τὸ πορτόφυλλο. Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη, τὰ δύο κάθετα δοκάρια ἦταν σφηνωμένα μέσα σὲ δύο ὀριζόντια τοξωτὰ ξύλινα ὑπέρθυρα ποὺ ἦταν στερεωμένα καὶ στὰ πλάγια (εἰκ. 83). Ἡ πόρτα ἀμπάρωνε ἀπὸ μέσα μετ' ἓνα δοκάρι ἴσαμε δύο γροθιὲς χον-

Είκ. 85. Έσωτερικὸ τοῦ δρόμου τῆς πύλης: δεξιὰ πλευρὰ τῆς πύλης μετὰ τὸ ἄνοιγμα γιὰ τὸν σύρτη· κάτω ὁ πέτρινος ἀρμός γιὰ τὸ περιστρεφόμενο δοκάρι τῆς πύλης.

τὸ πού τὸ τραβοῦσαν ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄνοιγμα τοῦ τοίχου ὅπου χωνόταν σὲ ὅλο τοῦ τὸ μήκος ὅταν ἡ πύλη ἦταν ἀνοιχτή. Σὲ περίπτωση πού ὁ ἐχθρὸς χτυποῦσε ὀρμητικὰ τὴν πύλη γιὰ νὰ σπάσει τὸν σύρτη μέσα ἀπὸ τὶς τρύπες, ἀντιστέκονταν δύο ἐντυπωσιακὰ μεγάλες τετράγωνες πέτρες πίσω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 84, 85). Στὰ ἀριστερὰ βρίσκεται μία μεγάλη γκριζογάλαζη πέτρα πού μοιάζει μὲ μαγικὸ σημάδι μέσα στὸν τοῖχο (εἰκ. 83).

Εικ. 86. Όχυρωματικά τείχη των χωριών VII - IX. Βόρεια είσοδος, δρόμος της όγδοης πύλης. Από νότια.

Ό ρόλος της ήταν να συγκρατεί την πίεση όταν έπιχειρούσε κανείς να παραβιάσει την πύλη όχι από την πλευρά του περιστρεφόμενου δοκαριού, αλλά από την αντίκριστή, όπου ήταν το σταθερό δοκάρι, που πάνω του έκλεινε ή πόρτα.

Η μονόφυλλη πόρτα ήταν φτιαγμένη από ξύλα, την συγκρατούσαν οριζόντιοι πάσσαλοι δεμένοι με κλαδιά λυγαριάς (είκ. 83). Η διάδοος κάτω από το υπέρθυρο έχει ύψος 1.40 μέτρα. Ένα δρομάκι στρωμένο με χαλίκι οδηγεί στη δεύτερη πύλη, που ήταν παλαιότερα ή έξωτερική πύλη του έβδομου χωριού και κά-

Εικ. 87. Τείχος του πέμπτου χωριού.

Εικ. 88. Τείχος του έβδομου χωριού.

νει μία διπλή στροφή πρὶν φτάσει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 76). Παρόμοια εἶναι ἡ κατάσταση στὴ βορεινὴ εἴσοδο (εἰκ. 76, 86): Ἀνάμεσα στὸν πύργο καὶ τὴν πύλη περνᾷ ἓνα κεντρικὸ βόρειο δρομάκι πρὸς τὸ δυτικὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χωριοῦ. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κυρίως τεῖχος βρίσκεται τὸ ἄξιο προτεῖχισμα (εἰκ. 76, 77) καὶ μπροστὰ του ἓνα σπῆι μετ' ἀγνωστὴ λειτουργία.

Τὰ τεῖχη τοῦ ὄγδοου χωριοῦ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ ἐνίσχυση τοῦ προηγουμένου. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραγνωριστεῖ ἡ σημασία τους. Τὸ ὄγδοο χωριὸ εἶναι ἀπὸ ὅλα τὰ ἀρτιότερα ὀχυρωμένο πάνω στὸν λόφο· οἱ οἰκιστὲς ἔχτισαν γιὰ πρώτη φορὰ προεξέχοντες πύργους καὶ ὀχυρὰ ποὺ ἀπετέλεσαν πρότυπο γιὰ ὅλες τὶς κατοπινὲς ὀχυρώσεις. Πύργοι καὶ ὀχυρὰ σχημάτισαν κρυφὲς γωνίες καὶ γιὰ τοὺς ἐχθροὺς ἐπικίνδυνα ὀρμητήρια. Οἱ δύο πύργοι δὲν μποροῦσαν νὰ ἀλωθοῦν εὐκόλα (εἰκ. 76). Ἀκόμα κι ἂν ὁ ἐχθρὸς θὰ εἶχε διαβεῖ τὸ προτεῖχισμα,

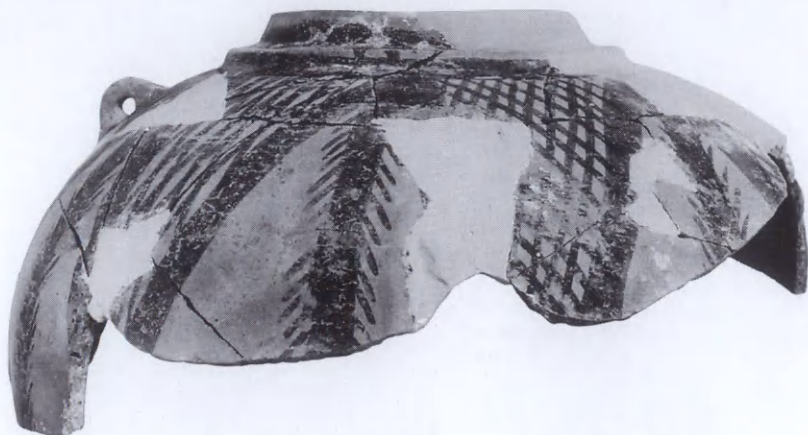
Εἰκ. 89. Τεῖχος τοῦ ὄγδοου χωριοῦ.

Εικ. 90. Τμήμα πίθου. Ύψος 58 εκ. 2000-1900 π.Χ.

δὲν εἶχε φτιάσει ἀκόμα τὰ σπίτια. Θὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ συρθεῖ παλεύοντας μέσα ἀπὸ τὰ σοκάκια, ἐκτεθειμένος καὶ ἀπὸ τὴς δύο μεριὲς στὰ πυρὰ τῶν ἀμυνομένων.

Καὶ τὰ τεῖχη ἔχουν τὴν ἱστορία τους. Τὸ μέγεθος καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἔστρωναν τὴς πέτρες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν προσδιορίζουν τὴν ἐξωτερικὴ εἰκόνα τοῦ τείχους, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀνθεκτικότητά του. Τὸ ὥραϊο χτίσιμο τοῦ τείχους τοῦ πέμπτου χωριοῦ μὲ τὴς μικρὲς πέτρες (εἰκ. 87) ἦταν ἀνθεκτικὸ γιατί τὰ λιθάρια τῶν ἀγρῶν ἦταν χωμένα μέσα σὲ μία πολὺ καλὰ προε-

Εικ. 91. Θραύσματα πίθου. Ύψος 16.5 εκ. 2000-1900 π.Χ.

τοιμασμένη λάσπη. Τὸ χτίσιμο τοῦ ἑβδομου τεύχους (εἰκ. 88) ἔγινε μὲ μεγαλύτερες πέτρες καὶ καθὼς ἦταν ἀλάξευτες, χρειάστηκαν στοὺς ἀρμούς μικρὲς συμπληρωματικὲς πέτρες. Γιὰ νὰ χτισοῦν τὸ κυρίως τεῖχος καὶ οἱ πύργοι τοῦ ὄγδου χωριοῦ (εἰκ. 89) κουβάλησαν οἱ ἄνθρωποι μεγάλες, κοκκινωπὲς πέτρες, τὶς γύριζαν ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς καὶ τὶς ἔβαζαν στὸ πλάτος τὴν μιὰ πάνω στὴν ἄλλη· τὶς συγκρατοῦσε τὸ ἴδιο τους τὸ βάρος. Τὰ κενὰ ἔγιναν μικρότερα καὶ χρειάζονταν ὅλο καὶ λιγότερες πέτρες. Ἀλλὰ βλέποντας τὸ χτίσιμο καταλαβαίνει κανεὶς μὲ πόση δύναμη τῆς θέλησης ἔχει γίνῃ τὸ τεῖχος. Καὶ ἄς μὴν ξεχνᾶμε: ὅπως ὅλοι οἱ τοῖχοι ἔτσι καὶ αὐτὰ τὰ τεῖχη ἦταν χτισμένα μὲ λάσπη καὶ ἀσπρισμένα, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ ἀντέχουν στὸν καιρό. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν «κουβέρτα» τοῦ σουβᾶ δὲν ἔξαφανίζονται οἱ πέτρες. Τὸ περίγραμμα καὶ τὸ πάχος τῆς πέτρας δὲν χανόταν γιὰ τὸ μάτι. Τὸ χέρι τοῦ χτίστη δὲν γνώριζε τὴ εἶναι ἓνας ἀσχημάτιστος πέτρινος ὄγκος.

Τὰ ἀγγεῖα τῶν χωριῶν VII καὶ VIII πρέπει, σ' ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴ μορφή καὶ τὸν διάκοσμο, νὰ ἰδωθοῦν μαζί. Οἱ ἀγγειοπλάστες συνέχισαν τὰ παλιὰ σχήματα: τὸν πίθο, τὸν ἀμφορέα, τὴν πρόχου, τὸν κάνθαρο, τοὺς σκύφους (εἰκ. 90-97). Ἀλλὰ δὲν

Εἰκ. 92. Πίθος. Ὑψος 86.5 ἐκ. 1900-1800 π.Χ.

ἔπλαθαν πὰ ἀγγεῖα μὲ τόσο λεπτὰ τοιχώματα ποὺ ἀγαποῦσαν οἱ παλιοί. Οἱ μορφές ἔγιναν αἰσθητὰ σφαιρικότερες καὶ βρίσκουν μιὰ ἀντάξια ζωγραφικὴ στὸ παχύρρευστο, καφεκόκκινο καὶ γκριζοκαφέ ἐπίχρισμα καὶ χορταστικὰ ποικίλα σχέδια. Τὸ κυρίαρχο σχῆμα εἶναι τὸ τρίγωνο ἀλλὰ ὄχι ὡς ἀπλὲς λοξὲς μετὰ τὸν γραμμὲς. Ἐπιμήκη, ὀξυγώνια τρίγωνα μοιάζουν νὰ κρέμονται ἀπὸ τοὺς ὠμούς ἢ τείνουν πρὸς τὰ πάνω. Ὑπάρχουν

Εικ. 93. Πρόχους. Ύψος 38 εκ. 1900-1800 π.Χ.

Εικ. 94. Κάνθαρος. Ύψος 13.2 εκ. 1900-1800 π.Χ.

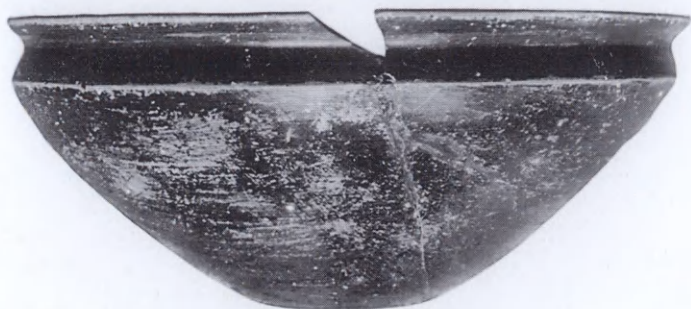

Είκ. 95. Κύπελλο με δύο λαβές. Ύψος 14.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

Είκ. 96. Κάνθαρος. Ύψος 8.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

τρίγωνα που βρίσκονται το ένα πάνω από το άλλο ή το ένα μέσα στο άλλο. Χοντρές γραμμές σχηματίζουν το πλαίσιο που μέσα του εκτείνονται τα δικτυωτά μοτίβα. Έμφανίζονται κύκλοι και ήμικύκλια, οι χοντρές πινελιές μεταμορφώνουν τα σχέδια αυτά σε θαυμαστά δείγματα μίμησης της ύφαντικής τέχνης. Και παρ' όλα αυτά, τα αποθηκευτικά πιθάρια δεν έχουν γίνει όλα ταυτόχρονα: Αυτά των εικόνων 90 και 91 ανήκουν στο έβδομο χωριό,

Είκ. 97. Λεκάνη. Ύψος 7.5 εκ. 1900-1800 π.Χ.

Είκ. 98. Λαίμδος ἀμφορέα. Ύψος 28.3 εκ. Περ. 1800 π.Χ.

Είκ. 99. Ἀμφορέας. Ὑψος 78 ἐκ. Περ. 1800 π.Χ.

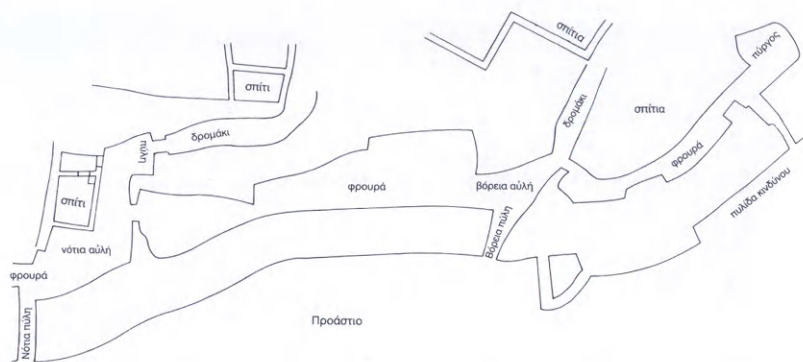
αὐτὸ τῆς εἰκόνας 92 στὸ ὄγδοο. Ὁ διάκοσμός τους εἶναι ἔντονος καὶ πυκνὸς καὶ μοιάζει σὰν τὰ ἀγγεῖα νὰ ἔχουν ντυθεῖ μὲ ἕναν μανδύα, σὰν τὸ ἐνιαῖο κόκκινο γυαλιστερὸ βερνίκι τοῦ χωρὶς διάκοσμο ἀγγείου τῆς εἰκ. 97. Ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγγεῖα ξεχωρίζουν δύο (εἰκ. 98, 99). Ἀσυνήθιστη εἶναι ἡ μορφή τους ἀκόμα καὶ γιὰ ἀμφορεῖς. Ὁ λαιμὸς ἔχει ἕνα ἄνοιγμα σὰν κύπελλο· καὶ ἔπειτα ὁ διάκοσμος· ταινίες καὶ σειρὲς ἀπὸ στιγμὲς ἐκεῖ ὅπου ἐπικάθεται ὁ λαιμὸς πάνω στὸ σῶμα καὶ στιγμὲς ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει τὸ τμήμα μὲ τὸ φόντο στὸ φυσικὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Νέα εἶναι ἡ ἐνθεση τῶν πινακιδίων στῇ θέσῃ τῆς κεντρικῆς εἰκόνας, στὸ μέσο

ένα πλέγμα από ρόμβους κάτω από ένα ήμικύκλιο· ένα τόξο στεφανώνει τη ζώνη των χερουλιών. Ἀκόμα καὶ ἂν ἐπιανέρχονται παλιὰ κυρίαρχα σχέδια, ὅλα γίνονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ὁ διάκοσμος εἶναι καινούργιος. Τὰ δύο ἀγγεῖα δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ ἓνα βαρὺ, πυκνοῦφασμένο χαλί, ὅσο μὲ ἓνα ἀπαλό, ἀραχνούφαντο μεταξωτὸ ποὺ ντύνει τὸ σῶμα. Προκαλεῖται κανεὶς νὰ διαβάσει τὸν ἱστὸ στὴ γλώσσα του ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του ποὺ σίγουρα συμπεριλαμβάνει τὸν χῶρο τῶν ἀντικειμένων καὶ τὴ φύση. Μιὰ λέξη γιὰ τὸν μικρὸ κἀνθαρο (εἰκ. 96): ὑπῆρχαν τέσσερις ἀπὸ αὐτοὺς καὶ βρέθηκαν στὴν κόγχη ἑνὸς σπιτιοῦ· ὁ ἀγγειοπλάστης θὰ τοὺς ἔκανε γιὰ τέσσερα παιδιά, τὰ μικρὰ χεράκια ποὺ τοὺς κρατοῦσαν πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν στὴν εἰκόνα.

Τὸ ἓνα χωριὸ ἀκολουθεῖ τὸ ἄλλο χωρὶς κενὰ καὶ ξένα στοιχεῖα στὸν τρόπο οἰκοδόμησής. Ἔτσι ἐξελιόσσονται καὶ τὰ ἀγγεῖα μέσα ἀπὸ τὶς παλιὲς μορφές καὶ ἐντούτοις ἔχουν τὸν χαρακτήρα τῶν σπιτιῶν στὰ ὁποῖα ἀνήκουν. Μοιάζει τὸ «στῦλ» τῆς τοιχοδομίας μὲ τὸ «στῦλ» τῶν ἀγγείων; Ὅταν τὰ τεῖχη τοῦ χωριοῦ πάχυναν, καμπυλώθηκαν πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀνέβηκαν λοξὰ πρὸς τὰ πάνω, ἔμοιαζαν μὲ τὸν τρόπο τους καὶ οἱ μορφές τῶν ἀγγείων μὲ χοντρὰ κυρτὰ τοιχώματα στὰ τεῖχη (εἰκ. 92, 102). Τρίγωνα, κύκλοι, ἡμικύκλια ὅλα πυκνοβαλμένα μὲ πλατὺ πινέλο τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, ἀγκαλιάζουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου ὅπως ἀκριβῶς τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ τὰ σπίτια, μὲ διπλὴ καὶ τριπλὴ τοιχοδομία. Ἄς χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἐξίσωση: Τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ σχετίζεται μὲ τὰ σπίτια ὅπως ἀκριβῶς ὁ διάκοσμος μὲ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου.

Τὰ ἀγγεῖα δὲν γεννιοῦνται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αἴσθηση ὄγκου τοῦ ἀγγειοπλάστη καὶ τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὰ μέσα, ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ σῶμα του πλάθει ὁ ἄνθρωπος τὶς φόρμες, αὐτὸ ἰσχύει εἰδικὰ γιὰ τοὺς πρώιμους αἰῶνες.

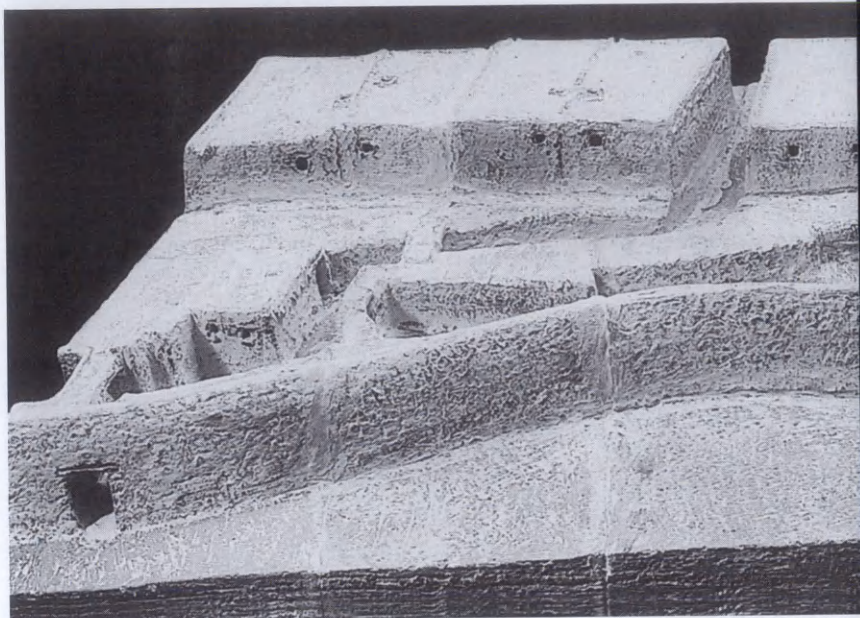
Ὁνόμασαν τὴ ζωγραφικὴ τῶν ἀγγείων «ἀμαυρόχρωμη ζωγραφικὴ» καὶ ἀναγνώρισαν ἓναν νεωτερισμό· διερωτήθηκαν ποιοὶ ἄνθρωποι ἄραγε νὰ ἔφεραν τὴ νέα τεχνολογία; Νὰ ἦρθε ἀπὸ τὸν Βορρά, ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἢ νὰ εἶναι κοινὸ ἀπόκτημα ἐπὶ λυδῶν καὶ ντόπων κατοίκων; Τὸ ἐρώτημα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν

Εἰκ. 100. Ὁχύρωση τοῦ ἑνατοῦ χωριοῦ μετὰ τροπὴ τῆς ὀχύρωσης τοῦ ὄγδοου χωριοῦ. 1800-1650 π.Χ. Μῆκος 75 μ. Ἀπὸ ἀνατολικά.

καταγωγὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἔχει συσχετιστεῖ μετὰ τὴν κάθοδο τῶν Ἀχαιῶν. Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ δὲν εἶναι νομαδική. Νομάδες ποὺ διανύουν μεγάλες ἀποστάσεις καὶ ἐγκαθίστανται σὲ νέους τόπους δὲν μποροῦν νὰ κάνουν τέτοια ἀγγεῖα καὶ τέτοιο διάκοσμο καὶ βέβαια τέτοια ζωγραφικὴ. Τὰ ἀγγεῖα νομάδων ἔχουν μάλλον ἐγχάρακτα σχέδια. Ἀγγεῖα ὅπως τῶν εἰκόνων 90-99 εἶναι ἔργα μόνιμα ἐγκατεστημένων. Δείχνουν τὴ φαντασίαν τῶν πρώιμων Ἑλλήνων.

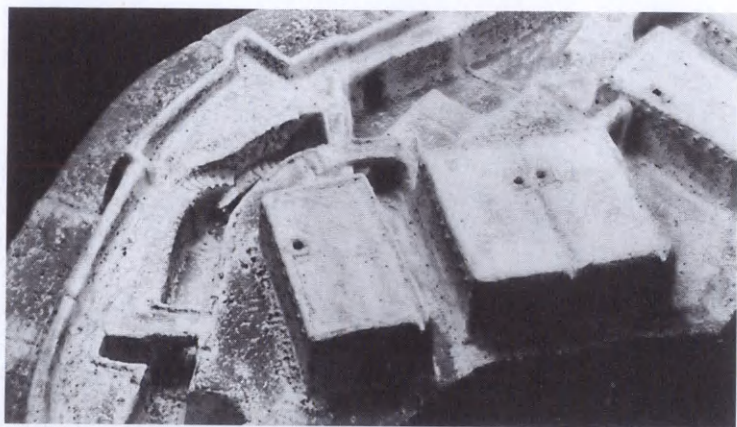
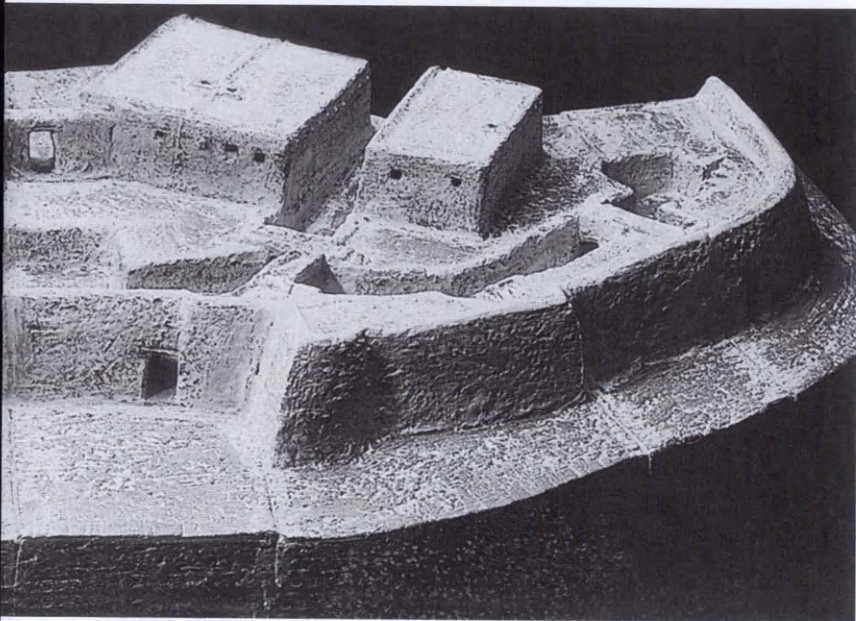
Κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ πᾶς σήμερα γιὰτὶ πάρθηκε ἀπόφαση νὰ ἀλλάξει τόσο ριζικὰ τὸ τεῖχος τοῦ ὄγδοου χωριοῦ. Ἦταν ἰσχυρὸ καὶ ἔμοιαζε ἀπόρθητο. Ἀφορμὴ στάθηκε ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ἑνατοῦ χωριοῦ (1800-1650 π.Χ., εἰκ. 100-113) μετὰ τὸ προάστιο στὰ ἀνατολικά καὶ ξεχωριστὴ ὀχύρωσις. Τί ἄλλαξε γιὰ νὰ μπορέσει νὰ γίνῃ ὁ ἑνατος οἰκισμός; Ἀνύψωσαν ἐπιχωματώνοντας τὰ παλιὰ δρομάκια, ἐκεῖ ὅπου κρίθηκε ἀπαραίτητο. Σύμφωνα μετὰ παλὸν σύστημα οἰκοδόμησις, δὲν γκρέμισαν παλιὰ τεῖχη. Μόνον τὸ τεῖχος τοῦ πέμπτου χωριοῦ (εἰκ. 47), ποὺ χρησίμευσε ὡς προμαχώνας τοῦ ἔκτου, ἑβδομοῦ καὶ ὄγδοου χωριοῦ, βρισκόταν πολὺ χαμηλὰ καὶ ἔτσι χτίστηκε ἀπὸ πάνω τοῦ ἑνατος μεγαλύτερος ἐξωτερικὸς ἀμυντικὸς περίβολος (εἰκ. 100, 101). Τὰ ἐξωτερικὰ τεῖχη τοῦ ὄγδοου χωριοῦ ἔγιναν ἐσω-

Είκ. 101α. Πήλινη μακέτα της όχύρωσης καὶ σπήτια, ἕνατο χωριό.

Είκ. 101β. Τείχος καὶ σπήτια στὰ νότια. Ἀπὸ νότια.

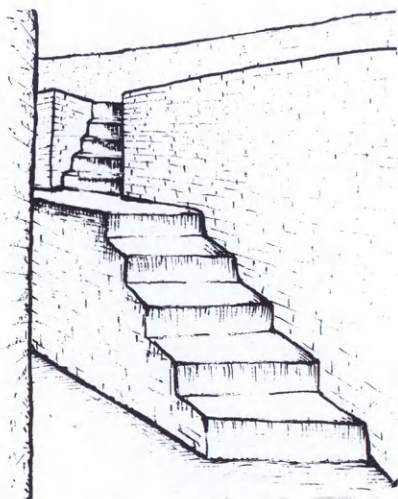

Εικ. 101γ. Ἀμυντικός διάδρομος καὶ οπίτια στὰ βόρεια. Ἀπὸ δυτικά.

Είκ. 102. "Αποψη της οχύρωσης του ένατου χωριού στα βόρεια με έσω-
τερικὸ καὶ έξωτερικὸ τεῖχος, διάδρομο καὶ κρυφὴ έξοδο. Ἀεροφωτο-
γραφία 1974. Ἀπὸ βόρεια.

τερικά. Ὁ νέος έξωτερικὸς περίβολος στὰ βόρεια ἦταν μία τρι-
πλὴ λιθοδομία (εἰκ. 102): Στὸ έσωτερικὸ ὑπάρχει ἓνα τεῖχος ἀπὸ
ὠμὲς πλίνθους μὲ ἐπάλληλα διαστρώματα ἀπὸ πέτρες καὶ πλίν-
θους καὶ ἀπὸ πάνω μία σχάρα ἀπὸ δοκάρια μὲ ξύλα-σύρτες
ένσωματωμένα μέσα σὲ αὐλάκια χαραγμένα στὶς πέτρες· πάνω
τοὺς στηρίχτηκε ὁ ἀμυντικὸς διάδρομος ποὺ πάνω του περ-
πατοῦσαν οἱ φρουροί. Ἐνας στενὸς πέτρινος τοῖχος, 1.20 μέ-
τρα ψηλότερος ἀπὸ τὸν ἀμυντικὸ διάδρομο ἦταν ὁ προμαχώ-
νας. Πάνω του στηρίζεται ἓνα λοξὸ έξωτερικὸ τεῖχος ὕψους

Είκ. 103. Σκάλα πρὸς τὸν ἀμυντικὸν διάδρομο πάνω στὰ τεῖχη (βλ. εἰκ. 102).

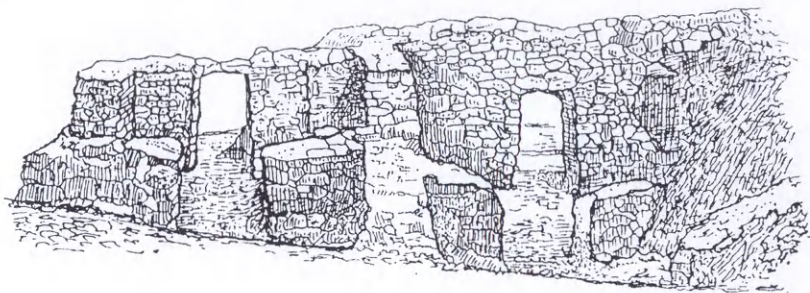
τεσσάρων μέτρων, ποὺ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ τὸ ἀνεβεῖ κανεὶς εὐκόλα, κάτι ποὺ παρέχουν φυσικὰ τὰ κεκλιμένα τεῖχη. Μία σκάλα ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους (εἰκ. 103) ὁδηγεῖ ἐσωτερικὰ στὸν ἀμυντικὸν διάδρομο. Ἀνάμεσα στὰ παλιὰ καὶ νέα τεῖχη σχηματίστηκε ἡ βόρεια αὐλὴ ὡς κομβικὸ σημεῖο καὶ ἓνας διάδρομος ποὺ κατέληγε στὰ βόρεια σὲ ἓνα «φυλάκιο» (εἰκ. 100).

Οἱ ἀμυνόμενοι μποροῦσαν νὰ παρακολουθοῦν τὴ βόρεια πλαγιά, καὶ στὸ βάθος, ἀπὸ κάτω τους, τὸν βόρειο ὄρμο. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ «φυλάκιο» χτίστηκε στὸ τεῖχος μία μυστικὴ ἔξοδος (εἰκ. 102, 104): μία στενὴ δίοδος μὲ μία μικρὴ πύλη πιθανὸν σκεπασμένη ἀπ' ἔξω μὲ θάμνους γιὰ νὰ εἶναι κρυμμένη ἀπὸ τὸν ἐχθρό. Ἦταν ἡ πόρτα γιὰ ξαφνικὴ ἔξοδο τῶν πολιορκημένων σὲ περίπτωσι ποὺ ὁμάδα ἐχθρῶν θὰ ἔσπαγε τὴ βόρεια πλευρὰ καὶ θὰ πλησίαζε τὴ βόρεια πύλη.

Ἀπὸ τὴ βόρεια αὐλὴ ὁδηγεῖ ἓνα ἐξωτερικὸ τεῖχος πρὸς τὴ νότια αὐλὴ, ἀφοῦ ἔγιναν προηγουμένως ἐπιχωματώσεις στὰ βαθύτερα νότια τμήματα. Δημιουργήθηκε ἓνας διάδρομος,

Εικ. 104. Κρυφή ἔξοδος στὰ βόρεια. Ἀπὸ ἀνατολικά.

Εικ. 107. Σπίτια στο προάστιο. 'Αποτύπωση 1895. 'Από δυτικά.

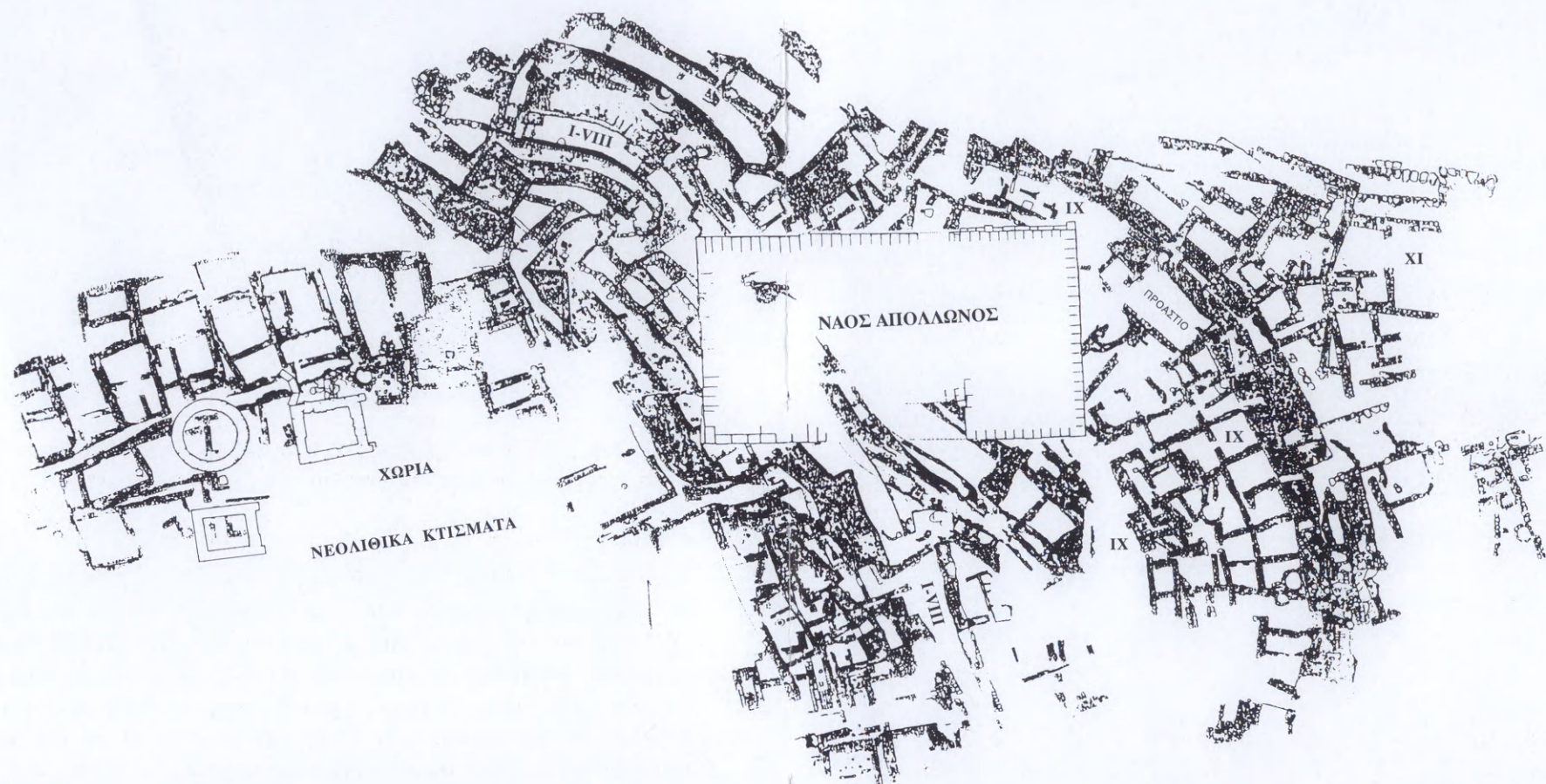
Εικ. 108. 'Οχύρωση του προαστίου με σπία, φούρνους κεραμικής (κάτω από τη στέγη).

Εικ. 105. Τείχος στα οχυρωματικά τείχη του προαστίου στα βόρεια, αρχαϊκό τείχος τεμένους στο ιερό. 'Από ανατολικά.

που έβγαινε ως κομβικό σημείο στη νότια αύλη (εικ. 100). 'Από αυτό το σημείο περνούσε κανείς μέσα από ένα σοκάκι στο δυτικό κομμάτι του χωριού και μέσα από μία πύλη πρὸς τὰ ἔξω. Τὴν ὥρα τοῦ κινδύνου μπορούσαν οἱ πολιορκημένοι νὰ ἀλλάξουν ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ τείχη γρήγορα θέση, ἀπὸ τὴ μία αὐλὴ στὴν ἄλλη, τρέχοντας ἀπὸ τὴ μία πύλη στὴν ἄλλη καὶ νὰ ἀνεβοῦν στοὺς ἀμυντικούς διαδρόμους χωρὶς νὰ γίνουν ἀντιληπτοὶ ἀπὸ κανέναν.

Ὅταν ὁλοκληρώθηκαν οἱ μετατροπὲς στὰ ἀμυντικά τείχη τοῦ ὄγδοου χωριού, προχώρησαν στὴν οἰκοδόμησι τοῦ προαστίου πάνω στὴν ἀδόμητη πλατεία τοῦ χωριού (εἰκ. 7, 106). Ἦδη λίγο μετὰ τὸ 1800 εἶχαν χτισεῖ ἐκεῖ σπία με ἕνα περιμε-

Εικ. 106. Γενικό σχέδιο της ανασκαφής.

τρικὸ τείχος. Τὸ προάσιο τοῦ ἑνατου χωριοῦ ἀπέκτησε τὴν πραγματικὴν του μορφή μὲ τὸ ὀχυρωματικὸ τείχος καὶ τὰ οἷκτια ποὺ χτίστηκαν μέσα. Τὸ νέο τείχος ἔφτανε στὰ νότια καὶ βόρεια καὶ κοντὰ στὶς νότιες πλαγιὲς μέχρι τῆς πύλης (εἰκ. 105). Ἡ μουσικὴ ἔξοδος ἔμεινε ἀπ' ἔξω. Τὸ νέο ὀχυρωματικὸ τείχος ἔχει πύργους μὲ πέτρινες κρηπίδες καὶ ἐπιτείχιμα ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους καὶ ἀνάμεσά τους ἀκόμα πύργους γιὰ νὰ μειώσουν τὴν ἀπόσταση βολῆς τῶν πέτρινων βλημάτων (εἰκ. 106, 131). Τὸ ἑνατο χωριὸ εἶχε δύο περιμετρικὰ τεῖχη πρὸς Ἀνατολάς: ἓνα ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ προάσιο τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ νέο προασιακὸ τείχος. Προστάτευαν τὸ χωριὸ τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

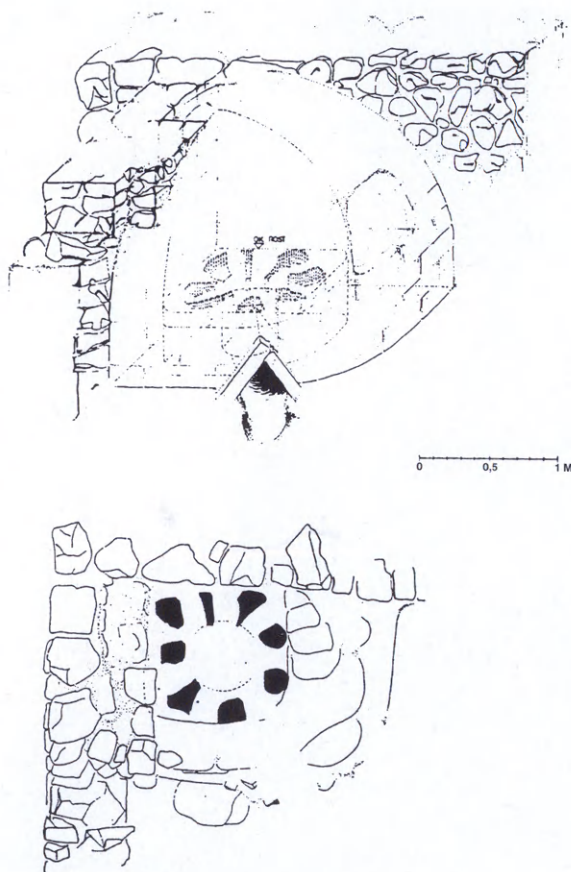

Εἰκ. 109. Σπίτια τοῦ προαστίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπὸ δυτικά.

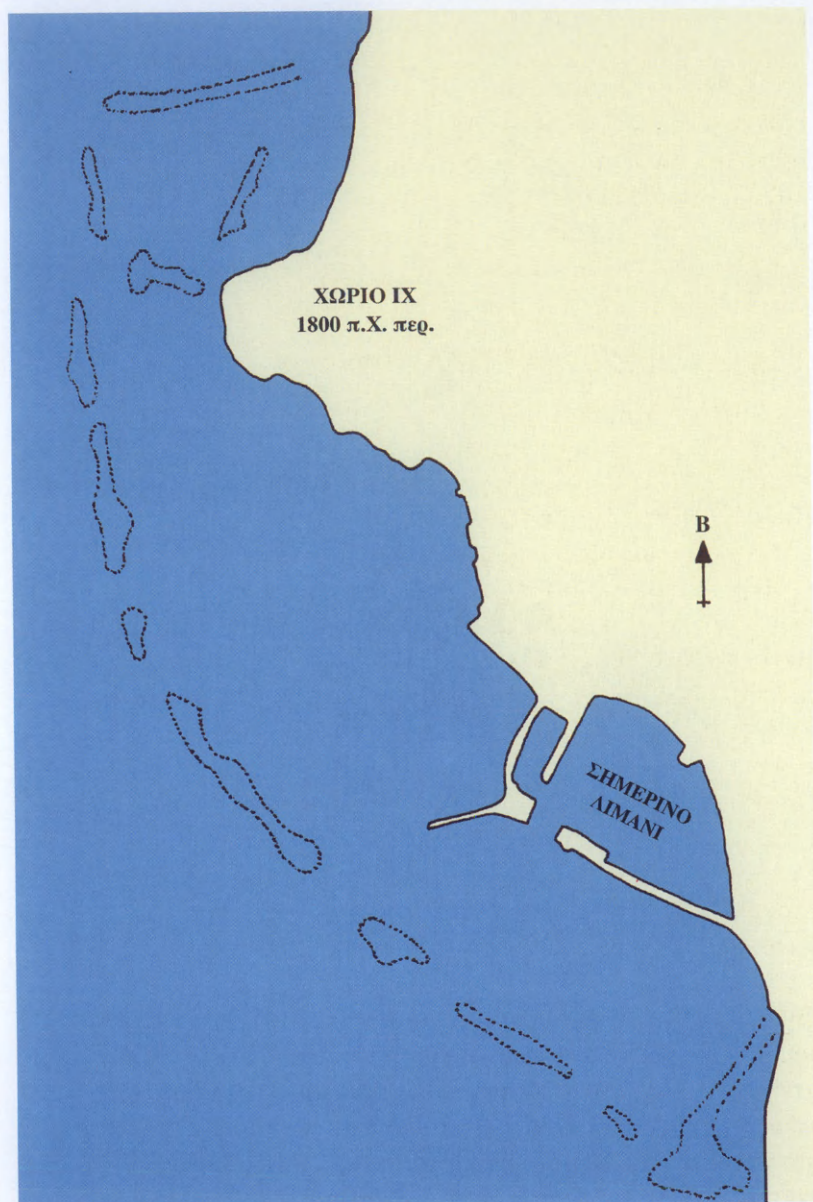
Εικ. 110α-β. Φοῦρνος κεραμικῆς, δάπεδο με θερμικὲς ὀπές.

Κάποτε σώζονταν οἱ τοῖχοι τῶν σπιτιῶν στὸ προάστιο ὥς τὸ ὕψος τῆς πόρτας (εἰκ. 107)· τὸ 1928 ὑπῆρχαν μόνο τὰ θεμέλια. Οἱ φωτογραφίες (εἰκ. 108-109) δείχνουν τὰ ἐσωτερικὰ τῶν ὀχυρωματικῶν τειχῶν τοῦ προαστίου. Πάνω του εἶναι στηριγμένες οἱ κάμαρες τῶν σπιτιῶν. Ἀκολουθοῦν τὸ ἡμικύκλιο τῆς ὀχύρωσης. Τὰ σπίτια χτισμένα με λαξευμένες πέτρες εἶναι πλα-

Είκ. 110γ. Φούρνος κεραμικής, ἀποκατάσταση. Περ. 1700 π.Χ.

τιὰ καὶ μπορούσαν νὰ συμπεριλάβουν ὡς ὄροφο ἓνα τεῖχος μὲ ὤμες πλίνθους. Οἱ τοῖχοι ἦταν σοβαντισμένοι καὶ βαμμένοι μὲ χρώματα καὶ πιθανῶς καὶ ἀπλὰ γραμμικὰ σχέδια, σὰν αὐτὰ ποὺ γνωρίσαμε καὶ στὰ ἀγγεῖα. Ὑπῆρχε καὶ ἓνας δρόμος ἀπὸ τὰ νότια πρὸς Βορρά. Ὑπῆρξαν ἀλλαγές: κατὰ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ χτίστηκαν πάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια σπίτια μὲ ἄλλη κατεύθυνση.

Είκ. 111. Ύφαλοι, θαλάσσιο τείχος για πλοῖα. 18ος αἰ. π.Χ.

Στη γωνιά ἐνὸς σπιτιοῦ χτίστηκε ἀργότερα ἕνας φοῦρνος κεραμικῆς (εἰκ. 110). Ἡ σκεπή του λείπει, ὅλα τὰ ἄλλα τμήματα ἔχουν σωθεῖ ἀκριβῶς ὅπως ἦταν ὅταν λειτουργοῦσε. Ὁ κατασκευαστὴς εἶχε χτίσει πρῶτα τὸ μέρος τῆς φωτιάς μὲ ὦμες πλῆθρες καὶ τῇ θερμικῇ δίοδο μὲ πέτρινες πλάκες τοποθετημένες λοξά, τοποθέτησε κατόπιν πάνω σὲ μία κωνικὴ πέτρα τὸ δάπεδο μὲ τὶς ὀκτὼ ὀπές ἀπ' ὅπου ἔβγαινε ἡ φωτιά, πῆρε ἔπειτα τοῦβλα γιὰ τὸ κουβούκλιο καὶ κάλυψε τὰ τοιχώματα μὲ παχὺ σοβά. Ἄφησε ἕνα ἢ δύο ἀνοίγματα στὸ πάνω μέρος τῆς στέγης γιὰ νὰ βάζει μέσα τὰ ἀγγεῖα. Τῇ φωτιά ἔδινε μαλακὸ ξύλο μὲ ρετοίνι ποὺ κάνει ψηλὲς φλόγες καὶ ἀνεβάζει τὴ θερμοκρασία ὥς τοὺς 950 βαθμούς. Ὁ καπνὸς ἔβρισκε διέξοδο μέσα ἀπὸ μία καμινάδα στὴν ἄκρῃ τοῦ κουβούκλιου. Ὅταν τὰ ἀγγεῖα ἦταν στοιβαγμένα στὸν φοῦρνο, πρῶτα τὰ μεγαλύτερα μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ κάτω, ἄναβε τὴ φωτιά καὶ ἔκλεινε μὲ πέτρινες πλάκες ὅλα τὰ ἀνοίγματα.

Πρὶν ὑπάρξει ὁ φοῦρνος κεραμικῆς, μέσα σὲ ἕνα ἀγγεῖο εἶχαν ἐνταφιάσει ἕνα παιδί στὸ δάπεδο τῆς κάμαρας· σύμφωνα μὲ τὰ παλιὰ ἔθιμα, τὸ παιδί θὰ ἦταν καὶ στὸν θάνατο ἀκόμα κοντὰ στοὺς γονεῖς. Οἱ ἐνήλικες θάβονταν ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό.

Μὰ γιατί ἕνα προάστιο; Εἶχε αὐξηθεῖ ὁ πληθυσμός; Κάτι θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀλλάξει στὴ διάρθρωση τοῦ χωριοῦ. Αὐτὸς ποὺ πρόσταξε τὴν ἀνανέωση τῆς ὀχύρωσης δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ἕνας τυχαῖος «προεστός», θὰ πρέπει νὰ ἦταν κάτι περισσότερο, μάλλον ἕνας βασιλιάς —ὅπως ὀριζόταν τῇ δεύτερῃ χιλιετίᾳ. Πάντως ἦταν ἕνας ἄνδρας ποὺ ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ βρισκόταν κοντύτερα στοὺς θεοὺς ἀπὸ τοὺς κοινοὺς θνητοὺς.

Ὁ βασιλιάς —ἂς κρατήσουμε τὴν ὀνομασία— ἔκανε καὶ κάτι ἄλλο, ἔβαλε νὰ μαζέψουν μεγάλες καὶ μικρὲς πέτρες καὶ νὰ τὶς ρίξουν σὲ σωροὺς μέσα στὴ θάλασσα. Ὅταν ἔχει μπουνάτσα φαίνονται, καὶ τότε ἀκόμα δείχνουν μόνο σὰν σκοτεινὲς σκιὲς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Ἐγινε δυνατὸ νὰ ὑπολογιστεῖ ποῖο ἦταν περίπου τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας τῆς θάλασσας τὸ 1800 π.Χ. Οἱ ἀποστάσεις ἀνάμεσα στοὺς σωροὺς εἶναι μικρές, μόνο ὁ ντόπιος μπορούσε νὰ περάσει τὸ πλοῖο του ἀνά-

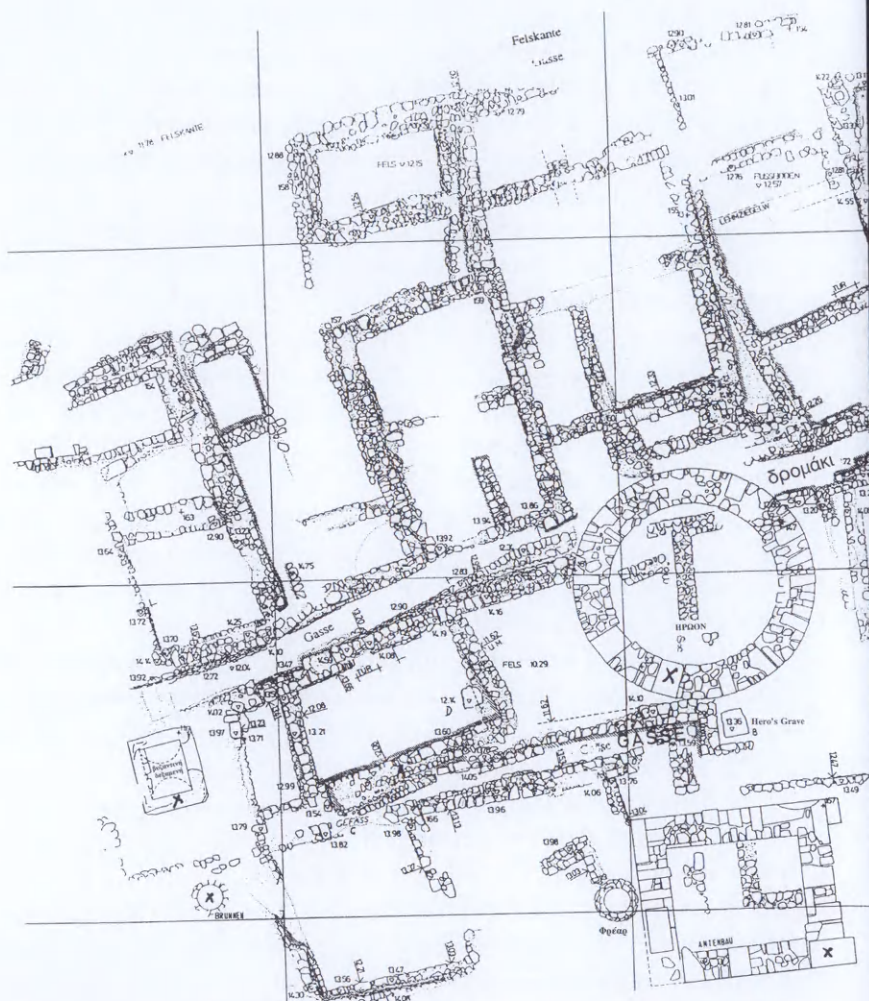
Εικ. 112. Ἡ ἀρχαία Αἴγινα, δυτικό τμήμα. Ἀεροφωτογραφία 1974. Ἀπὸ βόρεια.

μεσά τους χωρίς ζημιές· γιὰ τοὺς ξένους ἦταν ἓνα ἐπικίνδυνο ἐμπόδιο. Τὸ τεῖχος ἀπὸ τὰ λιθάρια τοῦ λόφου δὲν ἀσφάλιζε μόνο τὸν λόφο, ἀλλὰ φτάνει ἀπὸ τὸν βόρειο ὄρμο ὡς τὴν ἄκρη τοῦ σημερινοῦ λιμανιοῦ στὰ νότια. Οἱ τελευταῖοι πέτρινοι λόφοι φτάνουν μέχρι βαθιὰ μέσα στὴν ξηρά· θὰ χρησίμευαν στὸ νὰ ἐμποδίσουν τὴν πρόσβαση στὴν πίσω. Μία ὁλόκληρη περιοχή ἦταν ἐξασφαλισμένη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας. Γιὰ ποῖο λόγο ὑπῆρχε ἡ ὀχύρωση στὴ στεριά; Προφανῶς γύρω ἀπὸ τὸν λόφο καὶ στὴ νότια πεδιάδα ὑπῆρχαν μικροὶ οἰκισμοὶ καὶ ἀγροκτήματα ποὺ ἀνῆκαν στὸ ἕνατο χωριὸ καὶ ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλιστοῦν.

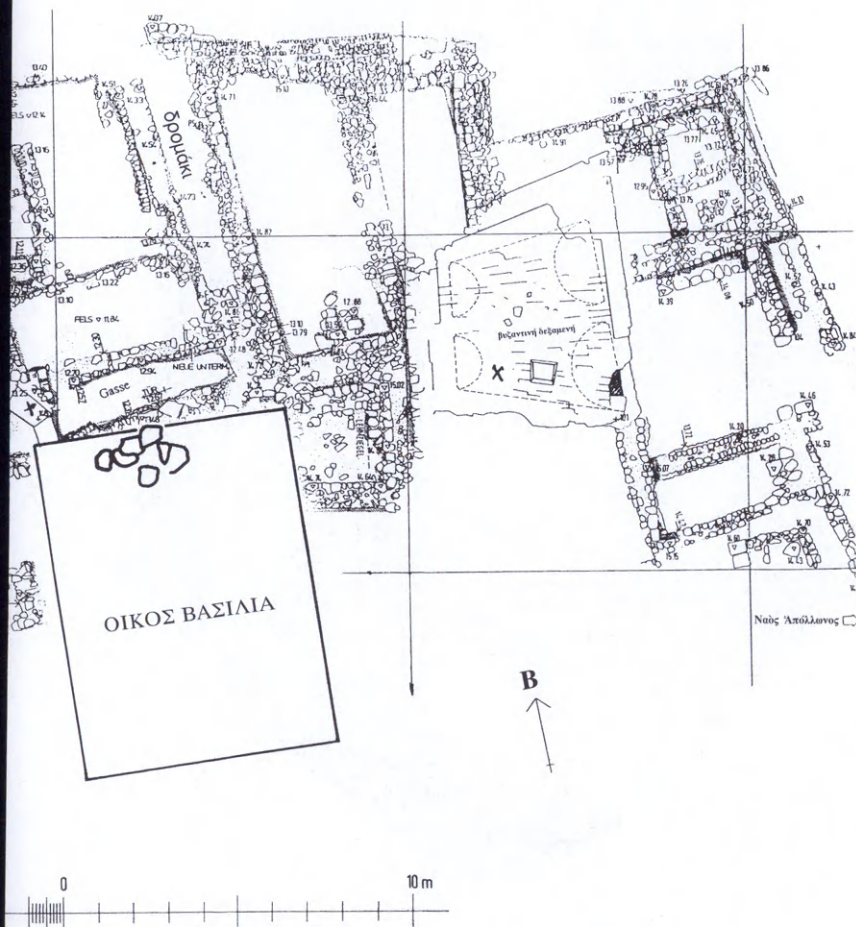
Τὸ ἑνατο χωριὸ δὲν ἦταν ἀκρόπολη, ὅπως οἱ Μυκῆνες, ἢ Τίρυνθα, ὁ Γλαῶς, ὁ βράχος ἦταν μικρὸς ἀλλὰ ἦταν ἰσχυρὸς ὅσο χρειάζοταν ἓνα ὄχυρὸ χωριοῦ. Ὁ βασιλιάς τῆς «Κολόνας» εἶχε τὴ δική του κατοικία. Βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 112, 113). Μεγάλοι πέτρινοι ὄγκοι μαρτυροῦν ἓνα κτίσμα ἀνάμεσα σὲ δύο στενοὺς δρόμους ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα συνηθισμένο οπίπ. Ἡ θέση εἶναι εὐνοϊκὴ· εἶναι προστατευμένο ἀπὸ δύο περιμετρικὰ τεῖχη ποὺ βρίσκονται μπροστά του σιὰ ἀνατολικά. Τὸ βλέμμα ἔφτανε πάνω ἀπὸ ὅλα τὰ τεῖχη μέχρι τὴν ἐνδοχώρα, τὸν ὄρμο, τὴν πεδιάδα καὶ τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα.

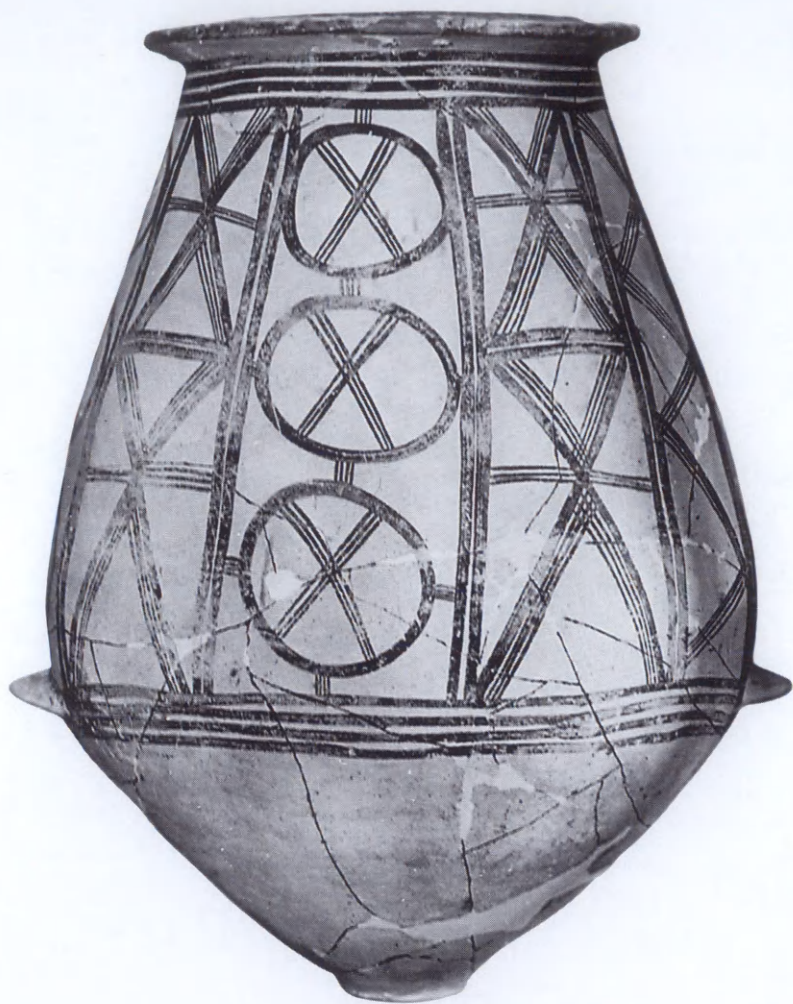
Ὑπῆρχε τάχα ἀπειλὴ ἐξωτερικῶν κινδύνων ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἓναν ἰσχυρὸ ἄνδρα καὶ μία νέα τάξη τῆς κοινότητος; Ἀποτελεῖ ἓνα μυστικὸ τῆς ἱστορίας, νὰ μὴν ὑπάρχει ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ἂν δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξη. Συνέβη στὴν «Κολόνα» μετὰ τὸ 1800 π.Χ. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ χωριοῦ, πάνω στὸν λόφο καὶ στὴν ἐγγύτερη περιοχὴ βρίσκονταν στὸ ἐξῆς ὑπὸ τὴν προστασία ἐνὸς βασιλιά. Ἡ ἐξουσία του δὲν ἦταν ἀπεριόριστη. Δὲν ἦταν ἡγεμόνας ὑποτελῶν. Ὑπῆρχαν δεσμοὶ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ μὲ τὸν βασιλιά. Τὰ προβλήματα τους εἶχαν γίνει καὶ δικὰ του. Στὸ πρόσωπό του ἔβλεπαν τὸν ἄνθρωπο ποὺ στεκόταν κοντὰ στοὺς θεοὺς. Θὰ εἶχε ἰδιαίτερα δικαιώματα, μάλλον τὸ δικαίωμα τῆς θήρας. Κατὰ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ οἱ ἄνθρωποι εἶχαν τὸ φυσικὸ δικαίωμα πάνω σιὰ ζῶα, ποὺ συναντοῦσαν στὸν δρόμο τους καὶ σκότωναν ἐκεῖνα ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διατροφή τους. Τὰ ζῶα δὲν ἦταν λεῖα τοῦ κυνηγοῦ.

Οἱ τύποι τῶν ἀγγείων εἶναι κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τοῦ ἑνατου χωριοῦ, οἱ ἴδιοι. Ὑπάρχει ὁ ἀποθηκευτικὸς ἀμφορέας, ἢ πρόχους, ὁ κάνθαρος, τὸ κύπελλο καὶ ὁ σκύφος, μεγάλα καὶ μικρὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 114-121). Παραμένουν καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παλιὰ διακοσμητικὰ σχέδια. Τρίγωνα ποὺ μοιάζουν κρεμασμένα σὲ μία ταινία, γραμμὲς τοποθετημένες ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη σὲ τρίγωνα, στιγμές. Ἡ διάρθρωση τοῦ διακόσμου πάνω στὸ ἀγγεῖο ἔχει ἀλλάξει καὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ ἔχει σημασία. Οἱ ἀγγειογράφοι ἀπελευθέρωσαν τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὰ πυκνογραμμένα σχέδια, ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς εἰκόνας

Εικ. 113. Ἡ ἀρχαία Αἴγινα, δυτικό τμήμα με τὸν οἶκο τοῦ βασιλιᾶ.

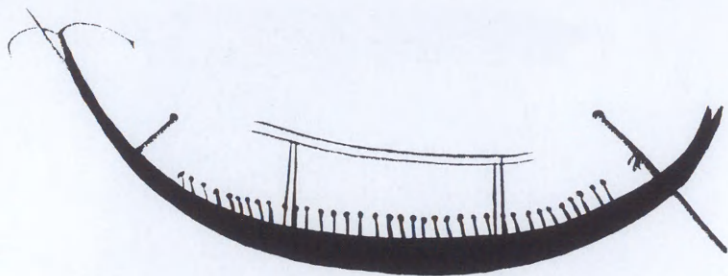
Εικ. 114. Πίθος. Ύψος 105.5 εκ. 18ος αι. π.Χ.

του «χαλιού» και του ξανάδωσαν καθαρή μορφή. Το σώμα του αγγείου εμφανίζεται στο ανοιχτόχρωμο φως του φόντου. Μία λεπτή πινελιά συμμετέχει στην καθαρή γραμμή. Οι γραμμές πάνω στο αρχαιότερο αποθηκευτικό πιθάρι (εικ. 114) είναι

Εικ. 115. Πίθος. Ύψος 86 εκ. Περ. 1700 π.Χ.

τραβηγμένες με αύστηρότητα καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ με μεγαλύτερη ἐλευθερία. Στὸ νεώτερο μεγάλο ἀγγεῖο (εἰκ. 115), οἱ ἀσύνδετοι κύκλοι καὶ οἱ τεθλασμένες εὐθεῖες προσδίδουν στὴ μορφή μεγαλύτερο χῶρο. Ἐλεύθερος χῶρος ὑπάρχει καὶ ἐκεῖ ὅπου ἐπικάθονται τὰ μοτίβα. Ὁ ἐλεύθερος χῶρος πάλι δημιουργεῖ τὴς προϋποθέσεις γιὰ εἰκονιστικὲς παραστάσεις. Πάνω

Εικ. 116. Πίθος. Τέσσερα πλοία με πλήρωμα. Ύψος 77.5 εκ. 18ος αἰ. π.Χ.

Είκ. 117. Ἀπότμημα πύθου. Πλοῖο, ἄνδρες μὲ κουπιὰ καὶ ἀκόντια, ἀριστερὰ ὁ τιμονιέρης. Ὑψος 16.2 ἐκ. 18ος αἰ. π.Χ.

στὸ πιθάρι τῆς εἰκόνας 116 περιβάλλουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου τέσσερα πλοῖα μὲ κουπιὰ, μὲ ψηλὰ ἀνασηκωμένη πλώρη καὶ δύο κατάρτια ποὺ πάνω τους εἶναι στερεωμένα πανιὰ σὰν ἱστία. Τὸ πλήρωμα εἶναι καθισμένο σὲ μία πυκνὴ γραμμὴ, οἱ ἄνδρες εἶναι ζωγραφισμένοι πολὺ μικροὶ ἀλλὰ σὲ κίνησιν κωπηλασίας. Τὴν παράστασιν συνοδεύουν ἀθόρυβα κύκλοι, ἡμικύκλια καὶ τρίγωνα. Ἐνα πολύτιμο εὐγενὲς ἀγγεῖο, ἀσυνήθιστο τόσο γιὰ τὸ σχῆμα του ὅσο καὶ γιὰ τὴν παράστασή του. Οἱ Αἰγινῆτες ταξίδευαν στὴ θάλασσα, ἦταν βασικὸ κομμάτι ἀπὸ τὴ ζωὴ τους. Καὶ ἐντούτοις, ἡ παράστασις τῆς εἰκόνας 117 ξαφνιάζει: ἓνα πλοῖο καὶ μέσα κάθονται κωπηλάτες μὲ ἀκόντια,

Είκ. 118. Ἀπότμημα πίθου. Ἄνθρωπος πάνω σὲ δελφίني. Ὑψος 22.2 ἐκ., 18ος αἰ. π.Χ.

στην πρύμνη ὁ τιμονιέρης. Τὰ κεφάλια τῶν ναυτικῶν εἶναι ἓνας μεγάλος δίσκος, τὸ σῶμα μία γραμμὴ, καὶ εἶναι ἀσήμαντο τὶ κρατοῦν οἱ ἄνδρες στὰ χέρια. Κουπιὰ καὶ ἀκόντια καθορίζουν τὸν ἄνδρα ὡς ναυτικὸ καὶ πολεμιστὴ· ἓνας νησιώτης ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ τὰ δύο. Σὲ ἓνα ἄλλο ἓνας ἄνθρωπος χωρὶς ὄνομα καὶ χωρὶς στόχο εἶναι ὄρθιος πάνω σὲ ἓνα ψάρι, μάλλον σὲ ἓνα δελφίني (εἰκ. 118). Σημαντικότερη ἀπὸ τὸ σῶμα εἶναι ἡ ἐκφραστικὴ γλώσσα τῆς κίνησης. Ποιὸς μπορεῖ νὰ πεῖ ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα θεϊκὸ ὄν ἢ γιὰ ἓναν θνητὸ ἱκέτη;

Πλοῖα ὑπάρχουν καὶ σὲ ἀγγεῖα ἄλλων περιοχῶν. Ὅμως πλοῖα καὶ πλήρωμα πάνω στὰ αἰγινήτικα ἀγγεῖα δὲν εἶναι μόνο ἀσυ-

νήϊστα, ξαφνιάζει ή αντικειμενικότητα, αϊφνιδιάζει σ' αυτή την πρώιμη εποχή. Τὰ πλοῖα (εἰκ. 116) εἶναι ναυπηγημένα σκαριὰ μὲ κουπιά, μὲ ἀνασηκωμένη τὴν καρίνα, μὲ τιμόνι· σὰν τὸν ἄνεμο θὰ ταξίδευαν στ' ἀνοιχτά. Κάτω ἀπὸ τὸ πανὶ κάθονται οἱ κωπηλάτες στὴ σειρὰ καὶ χτυποῦν μὲ τὸ κουπί τους τὰ ἄλμυρὰ νερά. Στὸ ἄλλο πλοῖο (εἰκ. 117) –ἐνα θραῦσμα μόνο ἔχει μείνει– ὁ τιμονιέρης κρατᾷ τὸ τιμόνι, οἱ ἄνδρες κουπὰ καὶ ἀκόντια, τὰ ἐξαρτήματα τοῦ ναυτικοῦ ποὺ εἶναι καὶ πολεμιστής. Καὶ αὐτὸ τὸ πλοῖο μπορούμε νὰ τὸ φανταστοῦμε νὰ κινεῖται στὴ θάλασσα. Ἡ πρώιμη ἱστορία –καὶ αὐτὸ μιὰμιση χιλιετία πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο– ὁ ὁποῖος δὲν γνώριζε μορφές σὲ ἀνάπαυση καὶ μόνο ὡς ἐξαίρεση ἀπεικόνιζε στάσιμες καταστάσεις. Ὁ πολεμιστὴς στὴν *Τλιάδα* εἶναι καθιστὸς καὶ ὁμως δὲν εἶναι ἀπλῶς καθιστὸς, εἶναι ἔτοιμος νὰ δράσει.

Μὲ ἀφορμὴ τὰ πλοῖα, ὁ νοῦς μας τρέχει στὸν Ὀδυσσεά ποὺ πηγαίνει στὸ δάσος, κόβει καλὸ, ὥριμο ξύλο καὶ μὲ τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ξυλουργοῦ φτιάχνει τὴ σχεδιά του (*Ὀδύσσεια* ε 234).

Τὰ ἀγγεῖα ἔχουν ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὸν πυκνὸ διάκοσμο τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, τὰ πιθάρια, οἱ κανάτες, οἱ κάνθαροι, τὰ κύπελλα καὶ ὅλα τὰ ἀγγεῖα. Αὐτὸ εἶναι τὸ νέο «στῦλ». Πάντως «στῦλ» δὲν εἶναι μόνο τὸ ὕψος ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἐποχή. Ὁ ἀγγειοπλάστης ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ ἀγγείου. Ἔτσι ἓνα κανάτι εἶναι δοχεῖο γιὰ ὕγρὰ, τὸ στόμιο εἶναι τὸ μέρος ἀπ' ὅπου αὐτὰ χύνονται, καὶ πρέπει νὰ εἶναι πλατὺ σὰν ράμφος. Ἡ χρῆση καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου μαζὶ εἶναι τό «στῦλ». Καὶ τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι βαλμένα τυχαῖα. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς διακόσμησης ἀκολουθοῦν τὴ δομὴ τοῦ ἀγγείου. Στὶς πρόχους (εἰκ. 119, 120) τὰ στεφάνια κάθονται πάνω στὸν ὦμο, στὸ σημεῖο «ραφῆς» τοῦ σώματος μὲ τὸν λαιμό. Ἡ δομὴ τῶν κανθάρων (εἰκ. 121, 122) δίνουν στὸν διάκοσμο τὸ πεδίο του. Τὸ κύπελλο (εἰκ. 123) δίνει τὴ μεγαλύτερη καμπυλότητα.

Οἱ μορφές δὲν γεννήθηκαν τυχαῖα καὶ ὁ διάκοσμος δὲν βρῆκε τυχαῖα τὴ θέση του. Τὸ ὀργανωτικὸ σύστημα ἔρχεται ἀπροσδόκητα γιὰ τὴν πρώιμη αὐτὴ ἐποχή. Λεπτοφτιαγμένες εἶναι οἱ γραμμὲς ποὺ ζωγράφισαν πάνω στὰ ἀγγεῖα. Ἐνα δίκτυο ἀπὸ

Εικ. 119. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 26 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

γραμμὲς περιβάλλει ὁλόκληρο τὸ σῶμα τῶν πιθαριῶν, μόνο τὸ πόδι ποὺ μπαίνει στὸ δάπεδο εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ σχέδια. Καὶ ὅμως δὲν ἔχει ζωγραφιστεῖ μόνο ἓνα δίκτυο ἀπὸ γραμμὲς. Εἰδικὰ οἱ κάθετες γραμμὲς συγκρατοῦν τὸ σῶμα ὡς σύνολο, ἔχουν μιὰ ἀποστολή. Τὰ σώματα εἶναι λαμπερὰ καὶ φωτεινά.

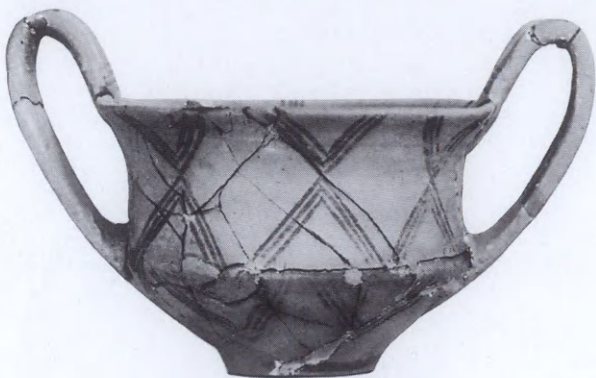
Οἱ γραμμὲς καὶ οἱ κύκλοι ἔχουν περιγραφεῖ συχνὰ ὡς γεωμετρικὰ σχέδια, ὅμοια μὲ τοὺς κύκλους καὶ τοὺς μαιάνδρους καὶ τὰ γραμμικὰ σχέδια στὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα τοῦ δεκάτου καὶ τοῦ ἐνάτου αἰῶνα. Οἱ γραμμὲς ὅμως καὶ οἱ κύκλοι τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἔχουν μιὰ ἐνέργεια, συμμετέχουν στὴ διαμόρφωση τοῦ πεδίου τῆς μετόπης, μπορεῖ νὰ ἐμφανιστοῦν καὶ ὡς

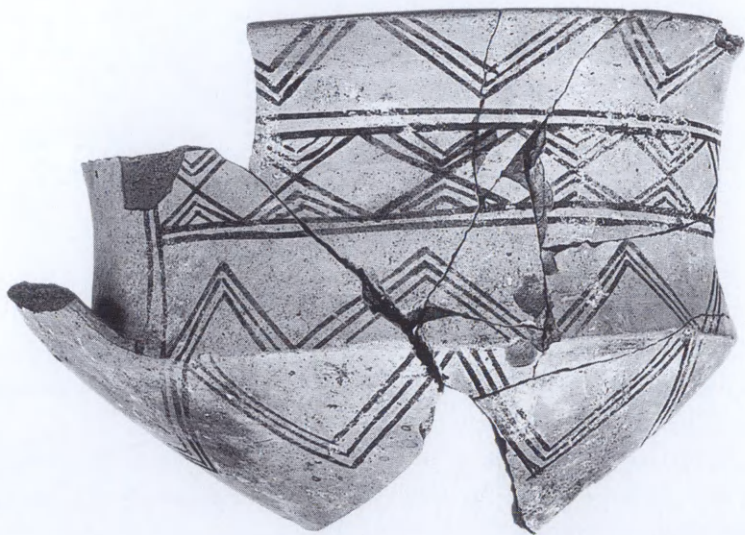
Εικ. 120. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 20 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

κύκλοι καὶ μαίανδροι, φέρουν μαζί τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Ὁ διάκοσμος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα δὲν λειτουργεῖ ὡς φέρων παράγων, ἀλλὰ μοιάζει περισσότερο νὰ περιδένει σφιχτὰ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου.

Ὑπάρχουν περάσματα ἀπὸ τὴ μία ἐποχὴ στὴν ἄλλη, ὑπάρχει μία τελικὴ φάση ποὺ κάνει τόπο στὴ νέα ἐποχὴ. Σὲ μία τέτοια ἐποχὴ βρίσκεται τὸ κύπελλο τῆς εἰκόνας 124. Ἡ ἀνάπτυξη δὲν εἶναι μία συνεχόμενη εὐθεία, κάθε ἐποχὴ ἐντάσσεται στὴν

Εικ. 121. Κάνθαρος. Ύψος 8.5 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 122. Τμήματα κανθάρου. Ύψος 12.5 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 123. Κύπελλο. Ύψος 9.6 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 124. Κύπελλο. Ύψος 9.6 εκ. 1700 π.Χ. περ.

Εικ. 125. Κυκλαδική πρόχους σὲ σχῆμα πάπας. Ὑψος 14 ἐκ.,
2000-1900 π.Χ.

Εικ. 126. Παριανὴ ραμφόστομη πρόχους. Ὑψος 23.7 ἐκ.,
18ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 127. Παριανή ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 48 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

εἰκόνα ἐνὸς κύκλου. Ὁ κύκλος ξεκινᾷ καὶ κλείνει στὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ τροχιά τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Κάθε ἐποχὴ εἶναι ἓνα ἀνεξάρτητο σχῆμα ἀπὸ μόνο του, ἀκόμα καὶ ἂν δένει μὲ τὴν ἐπόμενη. Ἡ διαδικασία εἶναι ἐσωτερικὴ, εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις. Γιατὶ τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι: ποῖα εἶναι ἡ σχέση ἐνὸς ἀγγείου μὲ τὸν διάκοσμό του, καὶ μιᾶς χρονολογίας μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία ἔτσι ὅπως μᾶς τὴν ἔμαθαν;

Παρατηρώντας καὶ μόνο τὰ αἰγινήτικα ἀγγεῖα τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς ὥς τὸ τέλος τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ μέσα ἀπὸ τὶς λιγοστὲς αὐτὲς ἀπεικονίσεις –πίσω ἀπὸ τὶς ὁποῖες βρίσκεται ἓνας τεράστιος ἀριθμὸς ἀγγείων ὑψηλῆς ποιότητος–, ἀνακαλύπτει κανεῖς, ὅχι μόνο μία λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης· στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἐνυπάρχει μία ἐσωτερικὴ κινητήρια

Εικ. 128. Παριανός πίθος. Ύψος 49 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

δύναμη, που προεικάζει τούς κατοπινούς αἰῶνες. Μία δύναμη που γεννᾷ συνεχῶς τὴν ἀνάπτυξη. Εἶναι ἓνα ἐλληνικὸ φαινόμενο, που ἀνιχνεύεται ἤδη τὴν τρίτη καὶ δεύτερη χιλιετία.

Οἱ Αἰγινῆτες εἶναι νησιῶτες καὶ ἔτσι εἶναι ἀνοιχτοὶ στὸν κόσμο. Ἀπὸ νωρὶς ἔφτασαν στὸ χωριὸ ἀγγεῖα ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, ὅπως ἡ κανάτα που μιμεῖται μία καθιστὴ πάπια (εἰκ. 125). Τώρα ὅμως οἱ εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιώτικα ἐργαστήρια ἔχουν ἀύξηθεῖ. Παριανοὶ καὶ Μήλιοι ἀγγειοπλάστες ἔστειλαν τὰ ἀγγεῖα τοὺς στὴν Αἴγινα (εἰκ. 126-128). Εὐκόλα ἀναγνωρίζεται ἡ παριανὴ φόρμα μὲ τὶς ἄσπρες γραμμὲς καὶ τὰ τόξα, τὸν κιτρινοκόκκινο πηλὸ καὶ τὴν ἀδρότητά της. Τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Κρήτη αὐξήθηκε

Εικ. 129. Κρητικός αμφορέας. Ύψος 47 εκ., 18ος αἰ. π.Χ.

έπίσης: ἕνας αμφορέας (εἰκ. 129) μετὰ τὰ γλυκὰ πολύχρωμα μοτίβα, ἀντιπροσωπεύει τὸ στυλ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα π.Χ. Οἱ Αἰγινῆτες δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντισταθοῦν στὴ γοητεία τους καὶ τὰ μιμήθηκαν. Ἡ παρακίνηση γιὰ κάτι τέτοιο θὰ προῆλθε με βεβαιότητα ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς «Κολόνας», ποὺ θὰ εἶδαν τὰ ξένα ἀγγεῖα ὡς πολύτιμους θησαυροὺς, γιὰτὶ ἀνέβαζαν τὴν ἐκτίμηση τοῦ οἴκου τους.

Σὲ αὐτὸν τὸν δέκατο ὀγδοο αἰώνα τὸ ὀχυρωμένο χωριὸ μετὰ ἕναν βασιλιὰ ἦταν καὶ αὐτὸ μία ἰσχυρὴ δύναμη. Ἄν ὑπῆρχε «μυκηναϊκὴ αὐτοκρατορία» ὡς σύνολο, πράγμα ποὺ δὲν πι-

Εικ. 130. Βασιλικός τάφος στη νότια πόλη. Ἀπὸ ἀνατολικά. 1700 π.Χ. περ.

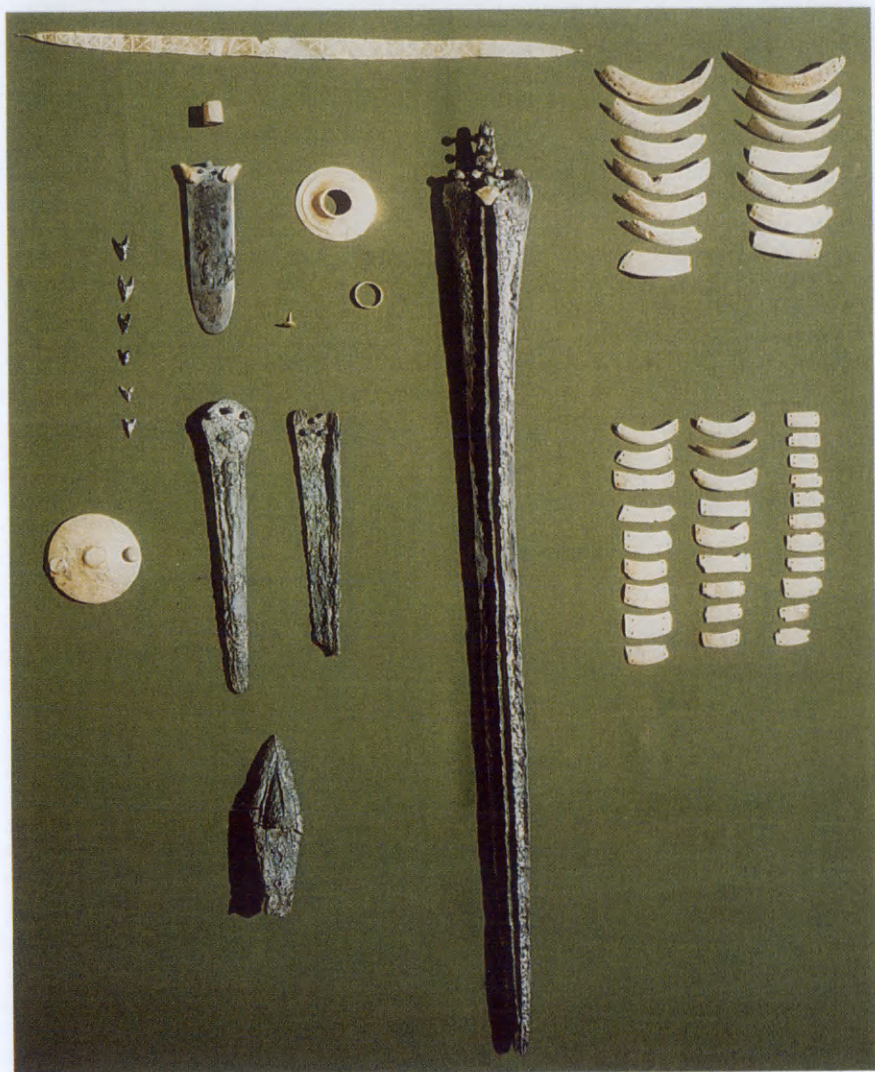
στεύω, ἡ ἀρχαία Αἴγινα ὡς χωριό-κάστρο μὲ τὸν βασιλιά της θὰ ἀποτελοῦσε μέρος της.

Θὰ ἦταν γύρω στὰ 1700 π.Χ. ὅταν τὸ χωριὸ δέχτηκε μιὰ σφοδρὴ ἐπίθεση. Κάποιος ποὺ σκοτώθηκε πρὸ τῶν πυλῶν, βρίσκεται θαμμένος σὲ ἓναν τάφο (1×2.60 μ.) (εἰκ. 130, 131), ποὺ τοῦ παραχώρησαν τιμητικὰ κοντὰ στὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ. Καθὼς οἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου ἔπεφταν πάνω στὶς πέτρες καὶ τὸ χῶμα τὴν ὥρα τῆς ἀνασκαφῆς, φάνηκε τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ χῶμα ποὺ εἶχαν σκεπάσει τὸν τάφο. Ὁ νεκρὸς ἦταν ἓνας νέος ἄνδρας, στὰ εἴκοσι τρία τοῦ χρόνια θὰ ἦταν, θὰ εἶχε ὕψος 1.72 μ. καὶ ἦταν πολὺ γεροδεμένος. Τὸ δεξί τοῦ χέρι εἶναι ἐντυπωσιακὰ δυνατὸ καὶ μυῶδες· εἶναι τὸ χέρι ποὺ καθοδηγοῦσε τὸ ξίφος, ἔριχνε στὴ μάχη τὸ ἀκόντιο καὶ τέντωνε τὴ χορδὴ τοῦ τόξου. Οἱ δικοὶ τοῦ τὸν ἀκούμπησαν μὲ τὴ ράχη πάνω στὸ λει-

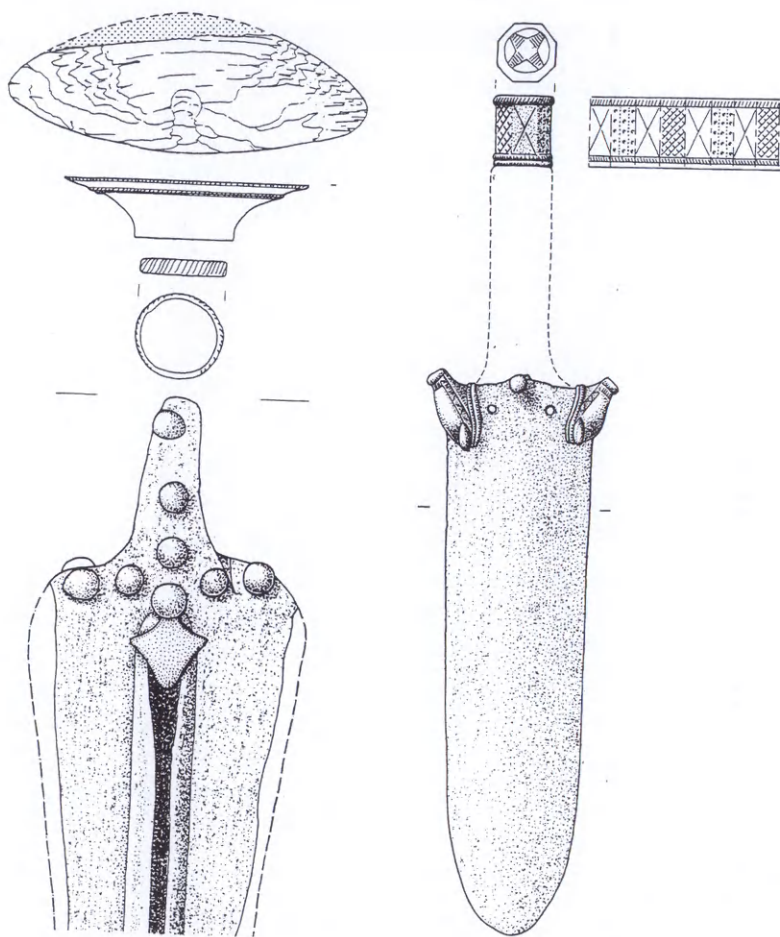

Εικ. 131. Σχέδιο άνασκαφής στη νότια πύλη με τόν βασιλικό τάφο.

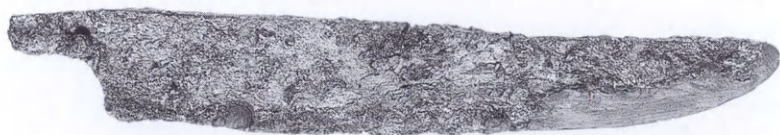
ασμένο πέτρινο δάπεδο με τούς μηρούς έλαφρά λυγισμένους πρὸς τὰ πάνω. Ένα ξύλινο κάλυμμα προφύλαγε τόν χώρο πάνω ἀπὸ τὸ κορμί του. Στὸν τάφο του ἀπόθεσαν ὅλα του τὰ ὅπλα καὶ τὰ τοποθέτησαν μπροστὰ του πάνω στὴν πέτρα. Εἶναι πολύτιμα χάλκινα ὅπλα (εἰκ. 132): Τὸ ξίφος του μετὴν ἐλεφάντινη λαβή (εἰκ. 133), ἓνα σιπλέτο, ἓνα κυνηγετικὸ μαχαίρι, ἓνα μαχαίρι μετὸν κωντὴ λεπίδα (εἰκ. 135), ἓνα ἐξαιρετικὰ πολύτιμο μαχαίρι μετὸν δύο χρυσὰ κεφάλια τοῦ πανίσχυρου καὶ ἐπιθετικοῦ κάπρου καὶ ἐπένδυση ἀπὸ χρυσάφι στὸ ἄκρο τῆς λαβῆς (εἰκ. 134)· τὸ δόρυ, ἕξι μύτες ὀψιανοῦ γιὰ τὰ βέλη καὶ περίπου ὀγδόντα δόντια κάπρου ἀπὸ τὸ κράνος του, ὅπως συνηθίζοταν νὰ φοριοῦνται ἀπὸ τοὺς πολεμιστὲς τὸν αἰῶνα ἐκεῖνο (εἰκ. 136). Τὰ ὅπλα εἶχαν ξύλινες λαβές, τὸ δόρυ ἓνα ξύλινο χερούλι ποὺ ἔλιωσε μέσα στὴν ἀνυδρὴ γῆ. Πάνω στὸ στήθος βρισκόταν ἓνα διάδημα ποὺ κάποτε θὰ φοροῦσε στὸ μέτωπο. Στὴ γωνία τοῦ

Εικ. 132. Διάδημα περ. 45 εκ., χάλκινο ξίφος, λάμα 79.2 εκ., χρυσή λαβή, δακτύλιος, καρφή· χάλκινο σπαθί με χρυσά κεφαλάκια κάπρου καὶ χρυσή επένδυση· χάλκινα σπιλέτα 24.5 καὶ 20.8 εκ., μύτες ἀπὸ δόρυ 15.2 εκ., δόντια κάπρου, κομβίον ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο γιὰ τὴν κορυφή τοῦ κράνους 7.2 εκ.

Είκ. 133. Χάλκινο ξίφος. Μήκος λάμας 79.2 εκ. Είκ. 134. Χάλκινο σπλήτο. Μήκος 14.3 εκ. με δύο κεφαλάρια κάπρου καὶ χρυσή ἐπένδυση στὴν ἄκρη τῆς λαβῆς.

Είκ. 135. Χάλκινο μαχαίρι. Μήκος 12.7 εκ.

Εικ. 136. Έλεφάντινο κεφάλι με κράνος από δόντια κάπρου. Από θολωτό τάφο τῶν Μυκηνῶν, Ἀθήνα, Ἐθν. Μουσείο. Ὑψος 8 ἐκ., 13ος αἰ. π.Χ.

τάφου, σιὰ πόδια τοῦ νεκροῦ, βρέθηκαν σπασμένα ντόπια, κυκλαδίτικα καὶ κρητικὰ κανάτια μὲ τὰ ὁποῖα γίνονταν οἱ σπονδὲς τῆς νεκρικῆς τελετῆς.

Ὁ νεκρὸς δὲν ἦταν ἓνας τυχαῖος πολεμιστῆς, ἦταν ὁ βασιλιάς τῆς «Κολόνας», πὺδ ἔπενε πρῶτος στὴ μάχη, ἓνας ἀπόγονος ἐκείνου πὺδ ἴδρυσε τὸ βασίλειο, αὐτὸς πὺδ ἔχτισε τὸ ἔνατο χωριὸ πὺδ ἦταν ὄχυρωμένο, ὁ ἴδιος πὺδ διέταξε νὰ γίνει τὸ θαλάσσιο τεῖχος. Ὁ τάφος του βρίσκεται σὲ προνομιακὴ θέση, στὸ ὄχυρωματικὸ τεῖχος στὴ νότια πύλη (εἰκ. 130, 131), ἐκεῖ ὅπου ὁ κόσμος ἔμπαινε καὶ ἔβγαινε. Γιὰ προστασία τοποθέτη-

σαν γύρω από τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἔλλειψοειδῇ ὀχύρωση καὶ συγχρόνως ἐνίσχυσαν τὴν πύλη.

Δὲν φαίνονταν τραυματισμοὶ στοῦ σῶμα τοῦ ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν στοὺν θάνατο. Ἀναγνωρίστηκαν παλιὰ ἀποθεραπευμένα τραύματα. Ἀπὸ τὸν νεκρὸ ἔλειπαν ὅμως οἱ κνήμες. Συλήθηκε ὁ τάφος καὶ τὰ μέλη ἔμειναν μετὰ τὴν ἀνοικοδόμηση ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο; Ὁφείλουμε νὰ τὸ ἀναφέρουμε ἀκόμα καὶ ἂν κάτι τέτοιο δὲν συμβαίνει μ' αὐτὸν τὸν νεκρὸ σύμφωνα μὲ μία δοξασία, ἰσχυροὶ νεκροί, ὅπως οἱ ἥρωες ποῦ ἀσκοῦσαν ὅσο ζοῦσαν κάποια ἐπίδραση, τὴν ἀσκοῦσαν καὶ ἀπὸ τὸν τάφο καὶ μπορούσαν ἀκόμα καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὴ ζωὴ. Γιὰ νὰ ἀποτρέψουν κάτι τέτοιο τοὺς ἀφαιροῦσαν τὰ μέλη. Ὁ διασημότερος νεκρὸς, ποῦ ἡ Κλυταιμνήστρα διέταξε νὰ ἀκρωτηριάσουν, ἦταν ὁ Ἀγαμέμνων, γιὰ νὰ μὴν ἐπιστρέψει πὰ ποτέ. Στὴ «νεκρικὴ θυσία» τῆς τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου ὁ χορὸς τὸ ξεστομίζει μπροστὰ στὰ δύο ἀδελφία, τὴν Ἥλέκτρα καὶ τὸν Ὀρέστη: «Ἦταν πετσοκομμένος, καὶ ἄκου καὶ τοῦτο! Ἐκείνη ποῦ τὸν σκότωσε, ἐκείνη ἦταν ἡ δράστις». Ἀλλὰ γιατί νὰ συμβαίνει κάτι ἀντίστοιχο στὴν «Κολόνα»; Ἀφοῦ ἦταν ἕνας δικὸς τους καὶ ὄχι κάποιος ξένος ἡγεμόνας. Ἡ ἐπρροή τοῦ θὰ μπορούσε μόνο ἀγαθὰ νὰ φέρει. Ἡ μήπως ἔχασε στὴ μάχη καὶ τὶς δύο κνήμες; Ὁ τάφος τοῦ στοῦ τεῖχος τοῦ χωριοῦ ἦταν τόπος λατρείας. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μείνει ἀσχολίαστο τὸ γεγονός ὅτι ὁ βασιλικὸς τάφος τῆς Αἰγίνας εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς περίφημους κιβωτιόσχημους τάφους τῶν ἡγεμόνων τῶν Μυκηνῶν.

Μὲ τὴν ἐπίθεση στοῦ προάστιο δὲν τελειώνει ἡ ἱστορία τοῦ ἔνατου χωριοῦ. Ἡ ἀρχαία Αἰγίνα ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει ὡς δέκατο χωριὸ (1650-1600 π.Χ.). Διορθώθηκαν οἱ ζημιές, ἀλλάχθηκαν μερικὰ πράγματα στὶς πύλες, ἐξισώθηκαν καὶ ἐνισχύθηκαν οἱ ἐνδιάμεσες ἀποστάσεις ἀνάμεσα στοὺς πύργους καὶ τὰ τεῖχη. Ἕνα καμπύλο, διογκωμένο τεῖχος ἀκουμπᾷ στοῦ ἤδη ὑπάρχον (εἰκ. 137). Ἡ βόρεια εἴσοδος ἀσφαλίστηκε περισσότερο. Ὅταν πέφτει πάνω στοῦ τεῖχος αὐτὸ τὸ πρῶτο φῶς τῆς μέρας καὶ οἱ πωρόλιθοι λάμπουν μὲ τὰ καστανὰ καὶ ἄσπρα τοὺς χρώματα καὶ διαγράφεται σὰν σχέδιο τὸ περίγραμμά τους

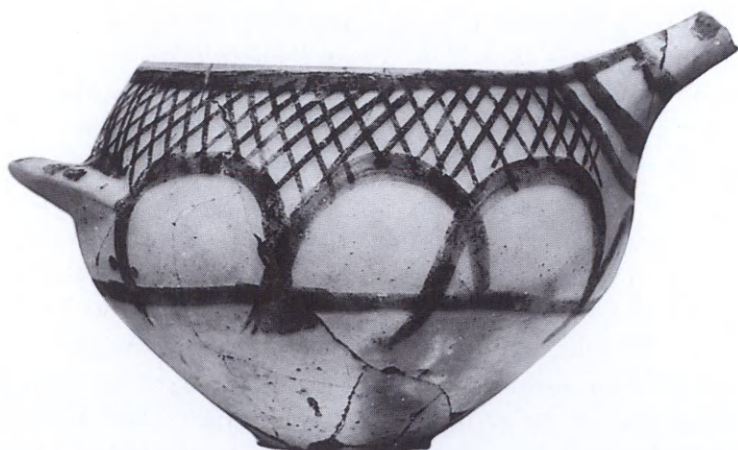
Είκ. 137. Ὀχυρωματικὸ τείχος τοῦ δέκατου χωριοῦ στὰ βόρεια. Ἀπὸ ἀνατολικά. 1650 π.Χ. περ.

πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τείχους, διακρίνονται δύο ἄρμοι σὰν «ραφές» ποὺ λοξαίνουν στενεύοντας πρὸς τὰ πάνω. Τὸ χτίσιμο τοῦ τείχους ἄρχισε μὲ τὸ πέτρινο αὐτὸ τρίγωνο σὰν ὁδηγὸ ποὺ καθόρισε τὴ λιθοδομὴ καὶ τὸ πάχος τοῦ τείχους. Ἐνα ὑπόδειγμα χτισίματος, ἀπ' ὅπου ξεκίνησαν οἱ χτίστες, πρὶν κατασκευάσουν τὴν καμπύλη πρὸς τὴν πύλη καὶ τὸ ἀψιδωτὸ μέρος στὰ δυτικά.

Τὰ ἀγγεῖα ἄλλαξαν. Τό «καλαθάκι» καὶ ὁ σκύφος μὲ προχοή (εἰκ. 138, 139) ἀνήκουν ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα ἀγγεῖα στὰ καινούργια σχήματα. Οἱ δικτυωτὲς γραμμές, τὰ ἀπλωμένα καὶ τεντωμένα τόξα εἶναι σχήματα ποὺ θὰ ἐπικρατήσουν. Τὸ στύλ, ὕστερα ἀπὸ τέσσερις αἰῶνες ἐξέπνευσε. Καὶ πάνω στὴ διάλυση προετοιμάστηκε ταυτόχρονα τὸ ἔδαφος γιὰ νέα σχέδια. Κυματιστὲς γραμμές καὶ ἀσαφὴ κυκλικά τόξα δείχνουν στὸ μέλλον.

Είκ. 138. Πήλινο «καλαθάκι». Μήκος 13 εκ. 1650 π.Χ. περ.

Είκ. 139. «Σαλτοιέρα». Ύψος 25 εκ. 1650 π.Χ. περ.

Εικ. 140. Ὀχυρωματικὸ τείχος τοῦ ἐνδέκατου χωριοῦ (πύργος) στὰ βορειοανατολικά. Ἀπὸ βόρεια. 16ος αἰ. π.Χ.

Στὰ μέσα τῆς δεύτερης χιλιετίας, γύρω στὰ 1600 π.Χ. ἐξαπλώθηκε τὸ τελευταῖο χωριό, τὸ ἐνδέκατο, πάνω στὰ τείχη καὶ σ' ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λόφου. Ἀπὸ τότε δὲν ὑπῆρχε πιά τὸ προάστιο. Ἐνα ὀχυρωματικὸ τείχος ποὺ ἐκτεινόταν σὲ μεγάλη ἔκταση πρὸς τὰ ἀνατολικά, περιέβαλλε ὁλόκληρο τὸ χωριό. Ἐπειδὴ τὰ σπιτία προεξείχαν ἀκόμα, χρειάστηκε, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ νὰ παραμεριστοῦν γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Μόνο στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου, μπροστὰ ἀπὸ τὴς πύλες τῆς παλαιότερης ὀχύρωσης τοῦ χωριοῦ, σώθηκαν οἱ πέτρινοι τοῖχοι τῶν σπιτιῶν ἐκείνων ποὺ ἦταν χτισμένα χαμηλότερα (εἰκ. 106). Στὰ νοτιοανατολικά βρίσκεται ἀκόμα ἕνα ἐντυπωσιακὸ κομμάτι τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους (εἰκ. 140). Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ βαριοὺς ὀγκόλιθους, τοποθετημένους ἐπ' ἀλλήλα ὅπως στὸ κάστρο τῆς Τίρυνθας, ὅπου «γιγάντιοι Κύκλω-

Εἰκ. 141. Κρατήρας. Ὑψος 22 ἐκ. 15ος αἰ. π.Χ.

Εἰκ. 142. Κύπελλο. Ὑψος 8 ἐκ. 1350 π.Χ. περ.

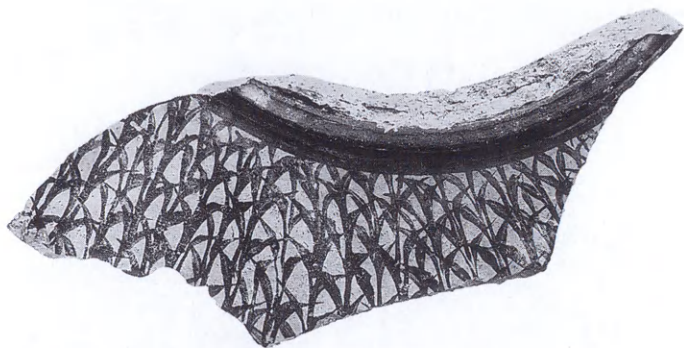
πες ἦρθαν καὶ τὸ τεῖχος χτίσαν» (*Βακχυλίδης*), εἶναι ὅμως καὶ αὐτὲς μεγάλες καὶ βαριεὲς πέτρες, ποὺ ἔπρεπε νὰ κουβαληθοῦν καὶ νὰ τοποθετηθοῦν ἀπὸ πολλὰ ἀνθρώπινα χέρια. Μικρότε-

Εικ. 143. Πρόχους. Ύψος 26 εκ. 1500-1450 π.Χ.

ρες συμπληρωματικές πέτρες παραγεμίζουν τὰ κενά. Τὸ ὄχρωματικό τεῖχος δὲν εἶναι χτισμένο μὲ μεγάλη φροντίδα, εἶναι ὅμως ἰσχυρότερο ἀπὸ τὰ παλαιότερα τεῖχη τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 87-89). Ἀπὸ τὴ μία εἶναι μικρότερα ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ἑνὸς «κυκλώπειου» τεῖχους, ἑνὸς χωριοῦ ποὺ εἶχε ὑπάρξει ὄχρωμένο σὰν κάστρο. Οἱ βασιλεῖς ποὺ ἔχτισαν τὸ τελευταῖο αὐτὸ χωριὸ καὶ ὄριζαν τὶς τύχες του, θὰ πρέπει νὰ ἦταν κραταιοί. Τρεῖς φορές ἀνακαινίστηκε τὸ χωριό, ἂν αὐτὸ ἔγινε γιὰ ὀλόκληρο τὸ χωριὸ ἢ μόνο γιὰ ὀρισμένες περιοχές, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ ἐδῶ. Τοὺς νεκροὺς τοὺς ἔθαβαν ἔξω, στὸν «λόφο μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους», ἀπέναντι ἀπὸ τὸ χωριό.

Ἀμέτρητα ἀγγεῖα, ἂν καὶ θρυμματισμένα, μαρτυροῦν τὴ ζωστήνια ἑνὸς πυκνοκατοικημένου χωριοῦ μὲ ἀνεπτυγμένο ἐμπόριο. Μία ἐποχὴ εἶχε κλείσει καὶ μαζί της οἱ παλιὲς φόρμες

Εικ. 144. Ώστρακο κρητικῆς πρόχου. Μῆκος 8 ἐκ. 1500 π.Χ. περ.

Εικ. 145. Κρητικῆ πρόχους ἀπὸ τῆ Φαιστό. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Ὑψος 23 ἐκ. 1500 π.Χ. περ.

Εικ. 146. Ψευδόστομος ἀμφορέας με σουπιά. 1500-1450 π.Χ.

καὶ τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων. Κύπελλα με χαμηλὸ καὶ ψηλὸ πόδι, ἀγγεῖα με καινοφανὴ στόμια (εἰκ. 141-143). Ἀμφορεῖς με τέσσερα χερούλια στοὺς ὤμους καθορίζουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγγείου. Τὰ νέα ἀγγεῖα ἐπιζητοῦν νέα σχέδια. Ἡ ἑλικά εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πολλά. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀπόχρωση τοῦ πηλοῦ ἔχει ἀλλάξει τώρα. Φαίνεται πὼς τὸ πρασινωπὸ χρῶμα δὲν ἄρεσε πὰ κι ἔτσι ἔψηναν τὰ ἀγγεῖα σὲ ὑψηλότερες θερμοκρασίες, καὶ ὁ πρασινωπὸς πηλὸς ποὺ ὑπάρχει παντοῦ στὸ νησί, ἔχανε τὸ χρῶμα του στὸν φούρνο καὶ γινόταν σκληρότερος καὶ ὠχροκίτρινος καὶ κοκκινωπός, καὶ παρ' ὅλ' αὐτὰ ἦταν ὁ ἴδιος, ντόπιος πηλός. Πίσω ἀπὸ τὶς νέες μορφὲς καὶ τὰ σχέδιά τους ἀνιχνεύεται ἡ βούληση τοῦ ἡγεμόνα τοῦ κάστρου.

Ἦδη πρὶν ἀπὸ μισὸ αἰῶνα ὑπῆρχαν κρητικὰ ἀγγεῖα στὸ νησί καὶ εἶχαν προκαλέσει τοὺς Αἰγινῆτες ἀγγειοπλάστες νὰ κάνουν

παρόμοια. Καὶ αὐτοὶ ἔδειχναν πράγματι μιὰ διάθεση γιὰ πρόσληψη τῆς κρητικῆς μορφῆς καὶ τῶν σχεδίων. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ὑπάρχει στὴν Κρήτη ποικιλία θεμάτων. Εἶναι εἰκόνες ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα: φυτεῖες ἀπὸ ζαφορά, κρίκοι, κρίνοι ποὺ λικνίζονται σὲ μακριοὺς μίσχους, πουλιά, σουπιές, ἀστερίες. Πρέπει νὰ φανταστοῦμε καὶ τὰ φωτεινὰ καὶ ἀπλὰ χρώματα ὅπως μπλέ, κόκκινο, ἄσπρο, ὡς μεγαλόπρεπη πολυχρωμία. Οἱ Κρήτες δὲν εἶχαν συγκινηθεῖ ἀπὸ τὴ σκληρὴ ἀδρότητα ὅπως οἱ Αἰγινῆτες καὶ πολλοὶ ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ χώρα. Ὑπάρχει ἡ ἀρχοντικὴ πρόχους (εἰκ. 145) τυλιγμένη ὀλόκληρη στὴν πρασινάδα. Μία τέτοια πρόχους εἶχε ἔλθει ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν «Κολόνα» καὶ ἔσπασε ἐκεῖ. Καὶ ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας μὲ μία πολύποδη σουπιὰ (εἰκ. 146) ἔχει τὴν καταγωγή του ἀπὸ κρητικὸ ἢ ντόπιο ἀγγειοπλάστη; Τὰ πλοκάμια τῆς ἀγκαλιάζουν τὸ δοχεῖο σὰν νὰ τὰ κινοῦν τὰ ἀπαλὰ κύματα τῆς θάλασσας. Ἐδῶ ἔχει ἀνακατευτεῖ τὸ χέρι κάποιου κρητικοῦ τεχνίτη. Ντόπιοι ἀγγειοπλάστες ἀκολούθησαν τὰ ἐρεθίσματα καὶ παρέλαβαν τὰ κρητικὰ θέματα. Ἦταν ὅμως ἡ βούληση τοῦ ἡγεμόνα ποὺ ἔδινε τὴν παραγγελία, γιὰ νὰ προσδώσει λάμψη στὴ ζωὴ τοῦ χωριοῦ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ του εἰκόνα.

Τέλος τῆς δεύτερης χιλιετίας πάνω στὴν «Κολόνα»: Ὑστερα ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια τῆς ἀρχαίας Αἰγίνας πάνω στὸν λόφο, πέρασε ἡ ἐποχὴ τῆς. Ἀκόμα καὶ τὸ χωριό-κάστρο δὲν ὑπῆρχε πιά. Οἱ τοῖχοι του γκρεμίστηκαν, ὁ κόσμος ἔφυγε.

Στὴν ἄκρη τοῦ νησιοῦ, πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὑψώνεται τὸ μικρὸ πέτρινο ἀκρωτήρι μὲ τὰ ἐρείπια τῶν χωριῶν πάνω του. Μία μακριὰ ἱστορία διαδραματίστηκε ἐκεῖ πάνω, ἀκόμα κι ἂν δὲν τραγούδησε κανεὶς ποιητὴς τὸ ἀκρωτήρι αὐτό, ὅπως ὁ Ὅμηρος τὸν λόφο τῆς Τροίας. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ κόσμου στὴν ἀρχαία Αἰγίνα νὰ παραμείνουν στὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς γῆς ὅπου εἶχαν κάποτε ἐγκατασταθεῖ παρ' ὅλες τὶς μεγάλες δυσκολίες, ὁ ἀγώνας τους νὰ δώσουν ἓνα σχῆμα στὴν ὑπαρξή τους, εἶναι ἀπὸ μόνο του ἓνα κομμάτι «ἱστορίας τῆς ζωῆς». Γιὰ κάπου δύο χιλιετίες κατοίκησαν ἄνθρωποι πάνω στὸν λόφο, ἀπὸ τὶς ἡμέρες ὅταν στὴ νεολι-

θηκή εποχή ἔφτασαν οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι στήν «Κολόνα» ὡς τὴν ἡμέρα, πρὸς τὸ τέλος τῆς δεύτερης χιλιετίας, ποὺ ἐγκατέλειψαν τὸν βράχο καὶ τράβηξαν στὴν ἐνδοχώρα καὶ στὴ νότια παραλιακὴ ζώνη, ὅπου βρίσκεται σήμερα ἡ πόλη Αἶγινα. Ἐκεῖ συνεχίστηκε ἡ ζωὴ· στὸν λόφο ἔπese ἡ σιωπὴ.

Ἡ κοινότητα τοῦ χωριοῦ δὲν ὑπῆρχε πιά. Ἡ «Κολόνα» ὁμως παρέμεινε ἓνας μικρὸς χῶρος προσκυνηματος γιὰ τὸν κόσμο ποὺ κάποτε ἔζησε πάνω στὸν λόφο. Τελευταῖο ἦταν ἓνα πηγάδι τοῦ ἔνατου χωριοῦ, ἀπ' ὅπου ἔβγαζαν τὸ νερὸ γιὰ τὶς τελετουργίες γιὰ μία θεότητα ποὺ τὸ ὄνομά της δὲν ἔγινε γνωστό. Μερικὰ μέτρα πρὸ πέρα, ἔσκαψαν τὸν δέκατο αἰῶνα ἓνα νέο πηγάδι ποὺ ἐξυπηρετοῦσε στὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα. Στὸν τόπο αὐτὸ συγκεντρωνόταν ὁ κόσμος γιὰ τὶς τελετές. Τὸ δέσιμο μὲ τὸν τόπο ἦταν ταυτόχρονα ἓνα δέσιμο τοῦ κόσμου τῆς «Κολόνας» μετὰξὺ του.

Ἄν σιὸ τέλος τῆς μελέτης μας στρέψουμε τὰ μάτια ἀπὸ τὰ σχέδια, τὶς μακέτες καὶ φωτογραφίες στὸν ἴδιο τὸν χῶρο ὅπου χτίστηκαν τὰ χωριά τῆς «Κολόνας» θὰ ἀναρωτηθοῦμε: εἶναι ἄραγε θεμιτὲς οἱ λήψεις ἐρεπιών ἀπὸ μεγάλο ὕψος; Τὸ περίγραμμα τῶν τειχῶν ἐμφανίζεται ὑπερβολικὰ καθαρό, οἱ εἰκόνες ὁμως δὲν παύουν νὰ εἶναι δυοδιάστατες. Οἱ κάτοικοι δὲν ἔβλεπαν ἔτσι τὸ χωριὸ τους. Τὸ ἔβλεπαν ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ δικοῦ τους ὀπτικοῦ πεδίου. Ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ μισὸ ὕψος μοῦ φαίνεται τὸ χωριὸ σὰν νὰ εἶναι ἓνα συγκεχυμένο συνονθύλευμα τειχῶν, στενῶν δρόμων, πλατειῶν, σπιτιῶν σὰν τυχαῖα στριμωγμένα. Ξεδιאלύνω τὴ σύγχυση μόλις ἀναγνωρίσω ἓνα ἢ δύο σπίτια, ὅπως τὸ «Ἀσπρο Σπίτι» ἢ τὸ «σιδηρουργεῖο» μὲ τὴ θολωτὴ στέγη, καὶ τότε δὲν μὲ ξενίζουν οὔτε καὶ τὰ ἄλλα σπίτια. Ἐνα πλέγμα σχέσεων ἀνάμεσα σὲ σπίτια καὶ δρομάκια λειτουργεῖ πάραυτα. Ὅποιος ἐπιθυμεῖ νὰ πλησιάσει τὸν κόσμο τῆς «Κολόνας» ὀφείλει νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ χωριοῦ, νὰ ἀκολουθήσει τὰ βήματά του στὰ στενὰ δρομάκια, νὰ πλησιάσει τὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν του, νὰ πᾶει ἀπὸ τὰ σπίτια σὺς πύλες τοῦ τείχους τοῦ χωριοῦ· τότε μόνο ἀντιλαμβάνομαι γιὰ τὴν τείχη, ἡ ρυμοτομία, καὶ

οί γωνίες είναι έτσι και όχι αλλιώς. Καὶ ὅταν μπορῶ νὰ νοικοκυρέψω τὰ σύνεργα ἐνὸς σπιτιοῦ μὲ τὴ φαντασία μου μέσα στὶς κάμαρες ἀπὸ ὅπου τὰ πῆρε ἡ ἀνασκαφή, τότε τὰ ἐρείπια γίνονται ἓνας ζωντανὸς ὀργανισμὸς καὶ μπορῶ νὰ συναντήσω τὸν κόσμον ποὺ τὰ κατοίκησε ἀκόμα κι ἂν δὲν ὑπάρχει πιά.

Τὰ χωριά δὲν χτίστηκαν ἀπὸ ἔλλειψη χώρου τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο. Μὲ κάθε χωριὸ ξαναγινόταν τὸ ἴδιο χωριὸ καὶ μάλιστα πολὺ συχνὰ εἰσχωροῦν τεῖχη στὴν τοιχοδομία παλαιότερων χωριῶν. Τόσο σφιχτοδεμένος μὲ τοὺς προγόνους ἦταν ὁ κόσμος στὴν ἀρχαία Αἴγινα μέσα στοὺς αἰῶνες.

Τὰ χωριά πάνω στὸν λόφο ἔχουν πολλὰ πρόσωπα καὶ ὁμῶς πρόκειται μόνο γιὰ τὶς ποικίλες μορφές ἐνὸς καὶ μόνο προσώπου ποὺ ἀποτύπωσε τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ τόπου –ἐνὸς τόπου ποὺ διατήρησε μέσα στοὺς αἰῶνες τὴ βασικὴ του μορφή καὶ ποὺ ἦταν τὸ χωριὸ τοῦ κόσμου στὴν ἀρχαία Αἴγινα. Εἶναι ἡ εἰκόνα ἐνὸς ἀτρόμητου ταύρου, ποὺ τὸ σῶμα του στὰ δυτικὰ συμπεριλαμβάνει τὰ σπίτια, καὶ τὸ κεφάλι του μὲ τὸ δυνατὸ μέτωπο καὶ τὰ πεταχτά, μισόκλειστα μάτια –ἔτσι πρέπει νὰ δοῦμε τὶς πύλες– ὁρμᾷ πρὸς τὰ ἀνατολικά, πρὸς τὰ ἐκεῖ ὅπου παραμονεύει καὶ ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος.

Καὶ ἄλλη μία εἰκόνα ποὺ ὀδηγεῖ στὸ ἐσωτερικόν: πυκνοχτισμένα σπίτια ἀκουμποῦν καὶ στηρίζουν τὸ ἓνα τ' ἄλλο μέσ' ἀπὸ στενὰ δρομάκια, ἓνας εἰρηνικὸς καὶ ἀπόκρυφος τόπος, κλεισμένος μέσα σ' ἓνα σφιχτὸ περιμετρικὸ τεῖχος: ἴδια ἀετοφωλιά χτισμένη πάνω σὲ ψηλὸ βράχο.

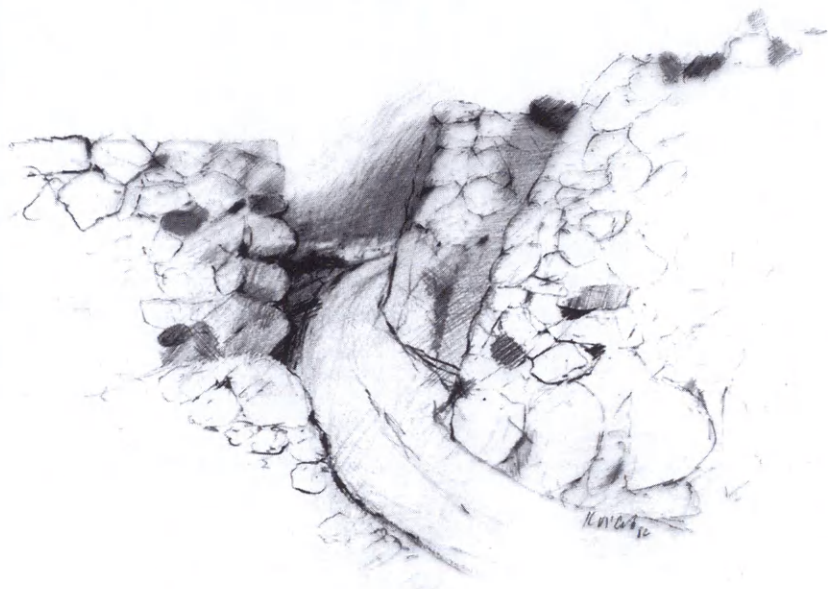
Προπαντὸς στὰ ἀγγεῖα, τὰ ἐργαλεῖα καὶ σύνεργα, στὸ εἶδος τῆς τοιχοδομίας διαισθάνεται κανεὶς ἐντονότερα τὸ ἀνθρώπινο χέρι. Τὸ ἀναγνωρίζω ἄραγε καὶ στὴν «πολεοδομία» τοῦ χωριοῦ; Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ σημεῖο παρατήρησης ἐνὸς χωριοῦ καὶ ἐνὸς ἐρειπίου. Οἱ ἀξονομετρικὲς ἀναπαραστάσεις ἀποδίδουν τὰ τεῖχη καὶ τὰ σπίτια ἀπὸ ἓνα ἐξωτερικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς. Ἐνα τέτοιο σημεῖο ὁμῶς εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τοῦ πολιορκητῆ καὶ τοῦ κατοπινοῦ παρατηρητῆ, ὃχι αὐτοῦ ποὺ ἔχτισε τὰ τεῖχη καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ κατοικοῦ. Γιατὶ μό-

νο αὐτοὶ γνώριζαν τὴν κατοικήσιμη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου καὶ τὶς ἀμυντικὲς δυνατότητες καὶ γνώριζαν ὅτι ἡ θέσις ἦταν εὐνοϊκὴ. Ὅποιος ἐπιθυμεῖ νὰ καταλάβει πραγματικὰ τὴ διαδρομὴ τῶν τειχῶν, πρέπει νὰ τὰ δεῖ καὶ νὰ τὰ φανταστεῖ ἀπὸ μέσα—ὅπως καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι—, μέσα ἀπὸ τὰ σπίτια καὶ τὰ δρομάκια, ὅταν ἔχτιζαν τὸ χωριό τους. Νὰ χτίζεις ὄντας μέσα στὸ χωριὸ σημαίνει νὰ τοποθετεῖς ἓνα προάσπισμα τείχους γύρω ἀπὸ τὰ σπίτια καὶ τὰ σώματα τῶν κατοίκων, ὅπως ὁ πολεμιστὴς ποὺ δένει τὴν πανοπλία του γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ κρατᾷ τὴν ἀσπίδα γιὰ προστασία ὅταν εἶναι μέσα στὴ μάχη.

Πολλὰ μονοπάτια ὁδηγοῦν ἀπὸ τὶς πύλες στὴ νησιωτικὴ ἐνδοχώρα, στὰ χωράφια καὶ κάτω στὴ θάλασσα. Ἐνα στενὸ καλοπατημένο μονοπάτι ἀνεβαίνει, πθανὸν κάνοντας πολλές στροφές, ἀπὸ τὴ βόρεια πλαγιά. Ὁδηγημένος ἀπὸ μία ἀπαλὴ καμπὴ τοῦ τείχους, στρίβει ὁ κάτοικος τοῦ χωριοῦ καὶ μπαίνει στὸ χωριό του (εἰκ. 147).

Χαρακτηρίζουμε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ χωριά τῆς ἐποχῆς, πρὶν ὑπάρξουν μαρτυρίες γραφῆς, ὡς προϊστορικοὺς ἀνθρώπους καὶ προϊστορικὰ χωριά. Πότε ὅμως ἀρχίζει ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου; Μὰ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος. Τὰ ἔχνη ποὺ ἄφησε πίσω του εἶναι τεκμήρια τῆς ὑπαρξῆς του.

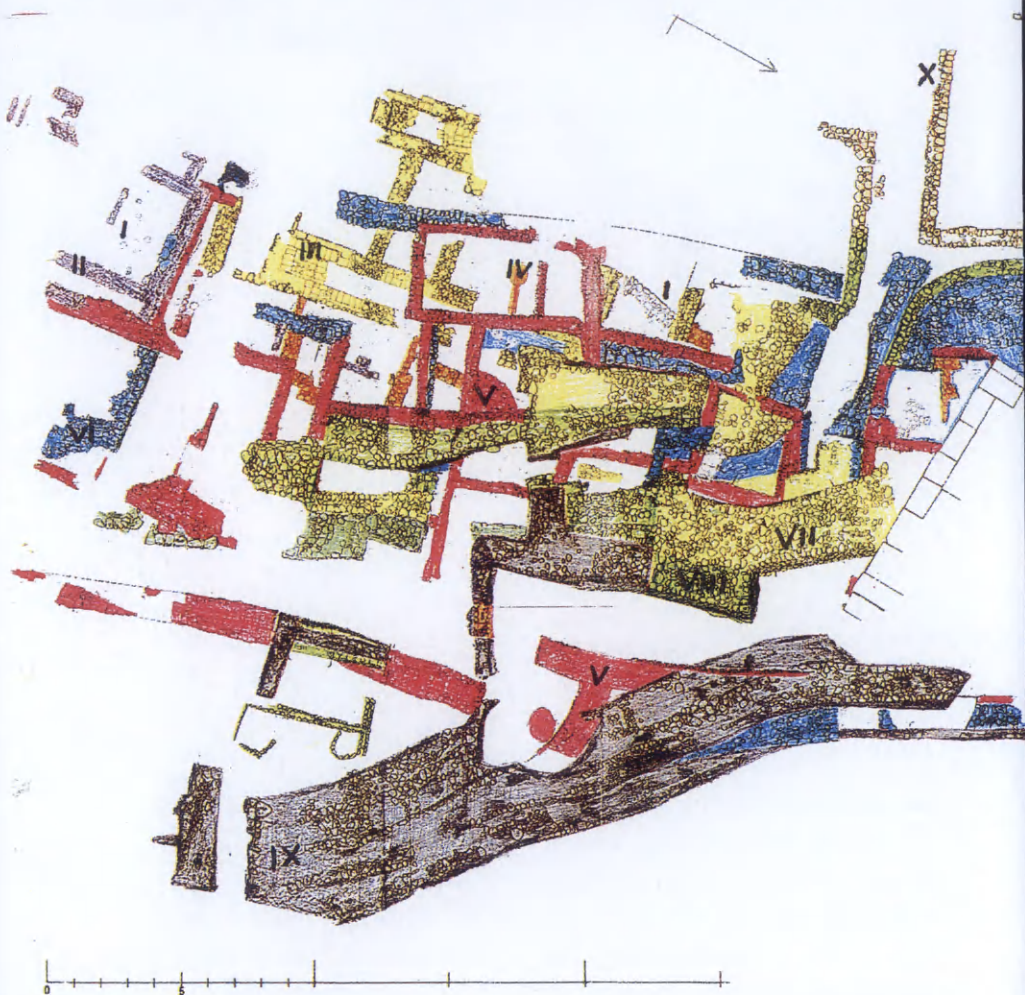
Τέσσερις χιλιάδες χρόνια μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὸν κόσμο στὴν ἀρχαία Αἴγινα. Τότε ὅλα τὰ συμβάντα τῆς ζωῆς, ὅλα τὰ γεγονότα: γέννηση, θάνατος, υἰγεία καὶ ἀρρώστια, χαρὰ καὶ πόνος βιώνονταν πολὺ ἐντονότερα· τὸ φῶς τῆς μέρας καὶ τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας, ἡ κάψα τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ ἡ ψύχρα τοῦ χειμῶνα, ἡ ἀλλαγὴ τῶν ἐποχῶν βιώνονταν μέσα στὴν ἀμεσότητα τῆς φύσης. Ὁ ἄνθρωπος ζοῦσε μὲ τὴ φύση καὶ τὰ ζῶα καὶ ὄχι ἐναντίον τους. Εἶναι μία προκατάληψη νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ ζωὴ τότε ἦταν δυσκολότερη. Κυρίως ἦταν προσανατολισμένη στὰ οὐσιώδη. Ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου ἔχει ἀλλάξει. Στὸ μεταξὺ ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σὲ κοσμικοὺς χώρους, στὸν δρόμο του γιὰ τ' ἄστρα. Ἡ νέα πραγματικότητα φαίνεται νὰ διέλυσε τὴν παλιά. Τί εἶναι ὅμως ἡ νέα πραγματικότητα; Τὰ

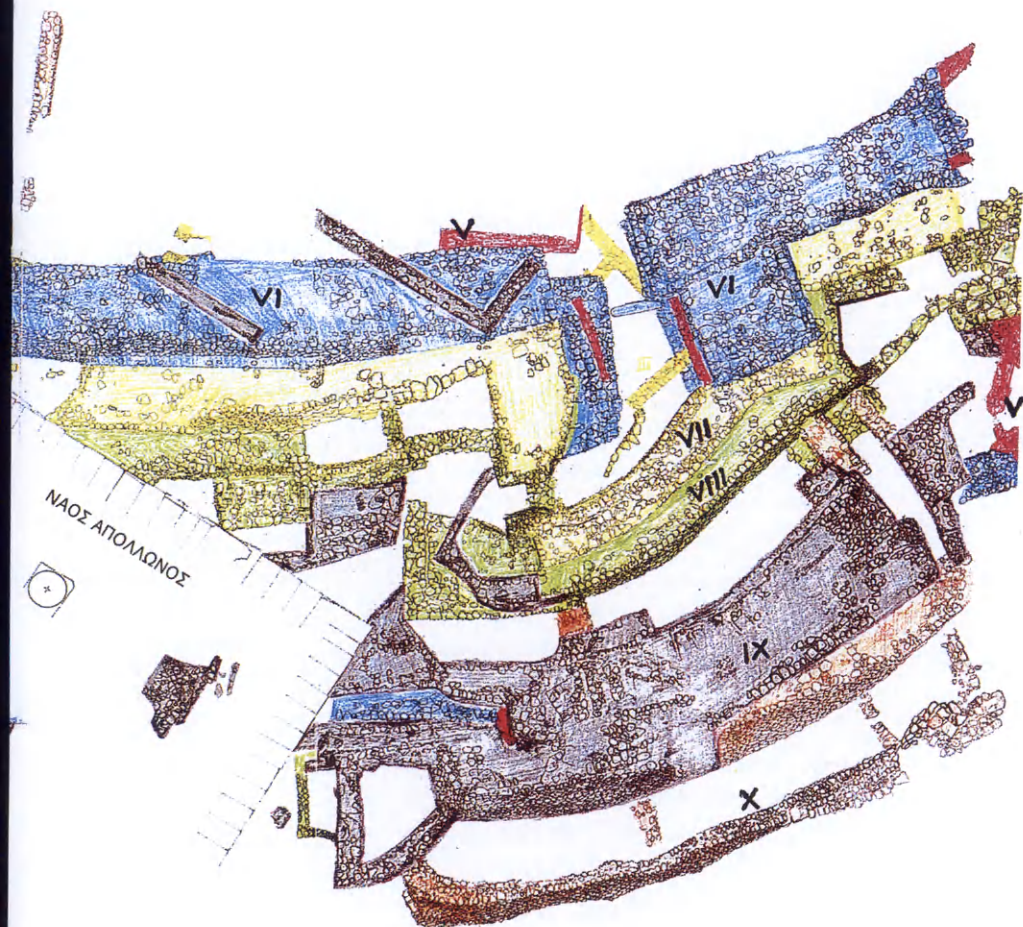
Εικ. 147. Ὁχύρωση τοῦ χωριοῦ στὰ βόρεια τοῦ δέκατου χωριοῦ μὲ τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὴν εἴσοδο. Σχέδιο τοῦ Karl Korab, Βιέννη 1982.

βασικὰ προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης εἶναι τὰ ἴδια, ἀντίθετα: ἀρρώστιες καὶ πόνος, ἄγχη καὶ καημοί, φυσικὲς καταστροφὲς δὲν ἔχουν λιγοστέψει. Τὰ ὅρια φαίνεται νὰ ἔχουν θολώσει σήμερα μὲ τὴν τεχνολογικὴ «πρόοδο» καὶ τὸν πρόσκαιρο πλουτισμό, τουλάχιστον σὲ ἓνα μικρὸ κομμάτι τοῦ κόσμου. Καὶ μαζί τους ἐπῆλθε ἡ ἀδιαφορία τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ ἐρείπια τῶν χωριῶν πάνω στὸν λόφο τῆς «Κολόνας» μᾶς ἀφήνουν μία γεύση νοσταλγίας γιὰ τὴ χαμένη ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση. Δὲν ἦταν σκοπός μου νὰ ξυπνήσω τὴ νοσταλγία γι' αὐτὸν τὸν μακρινὸ κόσμο. Ἡ ἀνάδυσή του στὸν παρόντα χρόνο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μόνο μία προτροπὴ γιὰ συμβίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση. Ὁ λόφος τῆς «Κολόνας»

Είκ. 148. Σχέδιο άνασκαφής τών τειχών τού χωριού καί τὰ σπίτια I-IX.
Κάτω τὰ δυτικά θεμέλια τού ναοῦ τού Ἀπόλλωνος.

είναι καὶ ἓνας τόπος διαλογισμοῦ γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς, τότε ποὺ ξεκίνησαν ὅλα.

Κάποτε μὲ ρώτησε ἓνας ἐποκέπτης πάνω στὸν λόφο: «Γιατί σκάβετε ἐδῶ;». Μία δύσκολη ἀπάντηση σὲ μιὰ δικαιολογημένη ἐρώτηση. Προσπάθησα νὰ δώσω μία ἀπάντηση. Τὸ βιβλίο, πιστεύω, δίνει μία πληρέστερη ἀπάντηση.

Ὅλες οἱ ἀνασκαφὲς μοιάζουν μεταξύ τους ὅταν δουλεύουν μὲ τὴν παραδοσιακὴ καὶ ἀσφαλὴ μέθοδο, δηλαδὴ μὲ προκαθορισμένες τετραγωνισμένες ἐπιφάνειες. Γιὰ τὴν ἀρχαία Αἴγινα ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν ἦταν πρόσφορη, δὲν θὰ ἔφερνε κανένα ἀποτέλεσμα, τόσο εἶναι τὰ χωριὰ κρυμμένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο. Κάθε μέθοδος εἶναι μία γέφυρα, δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, εἶναι ἓνας δρόμος, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἐρέϊπο. Πιθανὸν νὰ ἦταν τὸ ἐνστικτο ποὺ ὁδήγησε στὸ νὰ ἀνασκαφοῦν τὰ δυτικὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 148). Ἦταν ὁμως καὶ τὸ ξεκίνημα ἀπὸ τὸ δυσκολότερο σημεῖο. Ἐκεῖ βρίσκονται σπίτια ἀπὸ δέκα χωριὰ καὶ ἔξι τεῖχη χτισμένα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο καὶ τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο. Γιὰ τὴ λύση τους ἦταν ἀναγκαῖα ἡ ἐνιαῖα ἰσόπεδη ἀνασκαφὴ σὲ ἓνα βάθος περὶπου τριάντα μέτρων.

Τὸ νὰ κάνει κανεὶς ἀνασκαφὲς εἶναι μία πνευματικὴ ὅσο καὶ χειρωνακτικὴ δραστηριότητα ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν αἴσθηση τοῦ ἐδάφους ποὺ ἔχει ἓνας γεωργός. Ἐνῶ σκάβουμε ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, πρέπει πάντοτε νὰ σκεπτόμαστε ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, μὲ ἀφετηρία τὸ ἐπίπεδο τοῦ βράχου. Καὶ πρέπει νὰ συμπεριλαμβάνουμε μὲ τὴ φαντασία μας ἀπομακρυσμένα τεῖχη ποὺ δὲν ἔχουν ἔλθει ἀκόμα στὸ φῶς. Ἀλλιῶς μπορούμε νὰ ἀφήσουμε μία ἀνασκαφὴ στὰ χέρια ἐνὸς τεχνικοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ σημεῖο αὐτό (εἰκ. 148) θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ μία πράξη ἀριθμητικῆς. Λύθηκε τότε μόνο ὅταν βρέθηκε ἡ σχέση κάθε τείχους μὲ τὰ σπίτια καὶ τὶς ὀχυρώσεις, ἂν βέβαια μὲ τὴ μαθηματικὴ λογικὴ, ἔχει λυθεῖ ἡ ἐξίσωση.

Τὰ ἐρωτήματα ποὺ τίθενται σὲ μιὰ ἀνασκαφὴ μὲ χωριὰ εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐνὸς ἱεροῦ ἀφιερωμένου σὲ κάποια

θεότητα. Ἀκόμα καὶ ἡ προσέγγιση τοῦ ἀρχαιολόγου πρέπει νὰ εἶναι σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις διαφορετική. Πρέπει πάντα νὰ ἔχει στὸν νοῦ του τὸ ὅτι ἓνα χωριὸ τὸ ἔχτισαν καὶ τὸ κατοίκησαν ἄνθρωποι. Νὰ σκεφτεῖ σπίτια, σοκάκια, χώρους δουλειᾶς, τείχη τοῦ χωριοῦ, τὶς ἀνάγκες τῶν κατοίκων, νὰ σκέπτεται ὅτι ἓνα χωριὸ εἶναι σὰν ἓνας ὁργανισμός. Ἐνα τετραγωνισμένο δίκτυο τοποθετημένο φανταστικὰ ἢ πραγματικὰ πᾶν σὲ ἓνα σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς μὲ πέτρες, χωρίζει σπίτια, τείχη καὶ σοκάκια σὲ τρίγωνα, ὀρθογώνια, ρόμβους ἢ ποὶὸς ξέρει πόσα ἀκόμα γεωμετρικὰ σχήματα. Ἐνα σπίτι ὅμως πρέπει νὰ γίνεῖ ἀντληπτὸ ὡς σπίτι, ἓνα σοκάκι εἶναι ἓνας δρόμος μὲ κάποιον στόχο, ἓνα τεῖχος τοῦ χωριοῦ εἶναι μόνον στὸ σύνολό του ἓνα ὀχυρωματικὸ τεῖχος.

Τὰ χωριὰ καὶ τὰ ἀγγεῖα ἔχουν μία διάρκεια ζωῆς ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι. Χωρίζουμε τὸ παρελθὸν λογικὰ σὲ αἰῶνες καὶ μισὰ τῶν αἰώνων, γιὰτὶ σχετίζονται μὲ τὴν ἡλικία τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ ταξινομήσει κανεὶς χρονολογικὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ἔργα τους ὅπως σπίτια, ἀγγεῖα, σὲ ἄψυχους, σχηματικούς «τύπους» (ὅπως ΥΕ ΙΙΙΓα). Αὐτὲς εἶναι περιγραφὲς ἐλάχιστα φιλικὲς πρὸς τὸν ἄνθρωπο.

Κάθε ἐρεῖπιο ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς ὑποφέρει ἀπὸ τὶς καταστροφικὲς καιρικὲς συνθηκὲς, ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀφόρητὴ ζέστη, καὶ αὐτὸ εἰδικὰ στὰ χωριὰ τῆς προϊστορίας, ποὺ οἱ πέτρες τους –λαξευμένες ἢ ἀπλὰ λιθάρια τῶν ἀγρῶν– εἶναι στηριγμένες μὲ σοβὰ ἀπὸ λάσπη. Ἐνα σπίτι ρημάζει ἀπὸ μόνον του, ὅταν λείπει ἡ πνοὴ τοῦ κατοίκου του, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἓνα ἐρεῖπιο, ποὺ τοῦ πῆραν τὸ χῶμα ποὺ τὸ στηρίζει. Χωρὶς φροντίδα τὰ τεῖχη πέφτουν γρηγορότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως.

Ἐνα ἐρεῖπιο ποὺ φέραμε στὸ φῶς, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὸ συντηρήσουμε. Θὰ ἦταν ἀπλὸ νὰ τὸ παραγεμίσουμε πάλι μὲ χῶμα –ἐντελῶς ἢ τμηματικὰ– καὶ νὰ θάψουμε τὴ γνώση μας γι' αὐτὸ στὴ γραπτὴ δημοσίευση. Ἐνα χωριὸ χτισμένο μὲ λιθάρια καὶ λαξευτὲς πέτρες ἀποζητᾷ διαρκὴ φροντίδα, πρέπει ὅχι μόνον νὰ διατηρηθεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ φαίνεται. Πῶς διατηροῦνται τὰ ἐρεῖπια

στην ἀρχαία Αἴγινα; Τὸ τοιμέντο εἶναι ἓνα τεχνητὸ προϊόν, δὲν εἶναι κὰν ὕλη γιὰ τὴ φυσικὴ πέτρα, εἶναι ἓνα ξένο ὑλικό. Ἡ συντήρηση τῶν τειχῶν γίνεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τους μὲ σοβὰ ἀπὸ λάσπη, ἓνα μίγμα ἀπὸ λάσπη καὶ ἀσβέστη. Ἐνα τεῖχος ποὺ ἦλθε στὸ φῶς διαβρώνεται ἀπὸ τὴ βροχὴ καὶ γίνεται σὰν σφουγγάρι· οἱ ὁπὲς ποὺ δημιουργοῦνται εἶναι ὅμως καλοδεχούμενοι ἀγωγοί, μέσα στοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ χύσουμε ὑγρὸ σοβὰ. Τὸ τεῖχος γίνεται τότε κορεσμένο καὶ συγκρατεῖ τὶς πέτρες. Ὅταν οἱ ἐσωτερικὲς ὁπὲς τοῦ τεῖχους γεμίσουν μὲ αὐτὸ τὸ ὑλικό, τότε περιβάλλουμε τὶς ἐξωτερικὲς πέτρες ποὺ διακρίνονται μὲ λάσπη, ἀκολουθώντας τὸ περίγραμμά τους. Πάνω στὴν ὑγρὴ λάσπη ρίχνουμε καθαρὸ χῶμα. Βέβαια, κάποτε τὰ τεῖχη δὲν ἔδειχναν τὴν ἀτόφια πέτρινη ὄψη τους, ἦταν περασμένα μὲ ἄσπρο ἐπίχρισμα. Πάνω στὴν ἐπίστεψη τοῦ τεῖχους ἀρκεῖ νὰ βάλουμε ἓνα παχὺ στρώμα λάσπης, ποὺ ὅμως πρέπει νὰ ἀνανεώνεται κάθε τόσο. Ἀλλὰ πῶς συντηροῦμε τεῖχη ποὺ βρίσκονται ψηλά, πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, πάνω σὲ ἓναν σωρὸ ἀπὸ χῶματα; Χτίζουμε ἓνα τεῖχος ἀπὸ σοβὰ ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἐλαφρὰ κεκλιμένο πρὸς τὸ χῶμα καὶ φτιάχνουμε ἀπὸ πάνω, στὸ σημεῖο ὅπου τὸ παλιὸ τεῖχος σμίγει μὲ τὸ νέο, ἓνα στενὸ κιβώτιο, τὸ γεμίζουμε μὲ καθαρὸ χῶμα καὶ μέσα φυτεύουμε μία ρίζα ἀλόης. Ἡ ἀλόη φυτρώνει πρὸς τὰ κάτω καὶ κρύβει τὸ νέο τεῖχος (εἰκ. 78, 79, 105).

Ἡ ἀλόη εἶναι ἓνα γκριζοπράσινο φυτό: δὲν χρειάζεται φροντίδα, εἶναι εὐχαριστημένη μὲ λίγο χῶμα καὶ νερό· φυτρώνει ἀπὸ μόνη της ὅπως τὰ ζιζάνια. Φυτεύει κανεὶς μία ριζούλα ἀνάμεσα σὲς πέτρες, ἡ ρίζα δὲν πηγαίνει βαθιά, δὲν καταστρέφει τίποτα, ἀλλὰ μεγαλώνει πολὺ γρήγορα καὶ βγάζει νέα βλαστάρια. Βρίσκει μόνη τὸν δρόμο της καὶ σέρνεται σὰν φίδι πάνω ἀπὸ τὶς κορυφὲς τῶν τειχῶν. Ὅ,τι κι ἂν βρεθεῖ ἀπὸ κάτω της –ζιζάνια– νεκρώνεται χωρὶς ἥλιο καὶ φῶς. Φύτεψα ἀλόη ἐκεῖ ὅπου τὸ θεώρησα ἀπαραίτητο: γιὰ νὰ φανεῖ ἡ διάρθρωση τῶν πολὺπλοκων τειχῶν καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ τὰ κάνω πὸ κατανοητά, γιὰ νὰ τὰ προστατέψω, γιὰ νὰ βάλω ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια περιθώρια στοὺς χαραγμένους ἐπισκέψιμους δρόμους,

καὶ γιὰ νὰ ἀποκλείσω τὸ ἐνδεχόμενον νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ κορυφές τῶν τειχῶν ὡς δρόμοι. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἀρχαία Αἴγινα καλεῖ ἐπιτακτικὰ τὸν ἐπισκέπτη νὰ βαδίζει μόνον πάνω στοὺς καθορισμένους δρόμους.

Ὁ Ernle Bradford ἀποδίδει μ' αὐτὰ τὰ λόγια τὴν ἐντυπώσιν του ἀπὸ τὴν «Κολόνα»: «Μία καὶ μοναδικὴ ὄρθια κολόνα καὶ τὰ θεμέλια ποὺ εἶναι σκεπασμένα μὲ τὴ γκριζοπράσινη ἀλόη: πάνω τοὺς ἀναπαύονται τὰ περιτειχισμένα κατάλοιπα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τῆς Ἑλλάδας».

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ:

Alt-Ägina, Έκδ. Philipp von Zabern, Mainz

Έπιστ. επιμέλεια: Hans Walter και Έλενα Walter-Καρύδη

Τόμ. I, 1: WURSTER, WOLFGANG W. *Der Apollontempel*. 1974

Τόμ. I, 2: WURSTER, WOLFGANG W. *Die spätrömische Akropolismauer, Architektur und Spolien*. – FELTEN, FLORENS. *Die Inschriften der spätrömischen Akropolismauer. Die christliche Siedlung*. 1975

Τόμ. I, 3: HOFFELNER, KLAUS. *Das Apollon-Heiligtum. Tempel, Altäre, Temenosmauer, Thearion*. 1999

Τόμ. II, 1: WALTER-KARYDI, ELENA. *Ostgriechische Keramik*. – FELTEN, WASSILIKI. *Lakonische Keramik. Attisch schwarzfigurige und rotfigurige Keramik*. – SMETANA-SCHERER, RUDOLFINE. *Spätklassische und hellenistische Keramik*. 1982

Τόμ. II, 2: WALTER-KARYDI, ELENA. *Die äginetische Bildhauerschule. Werke und schriftliche Quellen*. 1987

Τόμ. II, 3: MARGREITER, INGRID. *Die Kleinfunde aus dem Apollon-Heiligtum*. 1988

Τόμ. II, 4: HOFFELNER, KLAUS. *Die Sphinxsäule; Votivträger, Altäre, Steingeräte*. – KERSCHNER, MICHAEL. *Perirrhanterien und Becken*. 1996

Τόμ. III, 1: WALTER, HANS und FELTEN, FLORENS. *Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen, Häuser, Funde*. 1981

Τόμ. IV, 1: HILLER, STEFAN. *Mykenische Keramik*. 1975

Τόμ. IV, 2: SIEDENTOPF, HEINRICH B. *Mattbemalte Keramik der mittleren Bronzezeit*. 1991

Τόμ. IV, 3: KILIAN-DIRLMEIER, IMMA. *Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*. 1997

H. WALTER. *Ägina. Die archäologische Geschichte einer griechischen Insel*. DKV, München 1995

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Ἡ ἀνασκαφή πάνω στὸν λόφο τῆς «Κολόνας» ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1894 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Β. Στάη. Ὁ Β. Στάης ἔσκαψε στὰ δυτικὰ καὶ στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπου ἀνακάλυψε τὸν οἰκισμὸ τῆς Μέσης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (*Αρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1895). Ὁ Α. Furtwängler, ἀνασκαφέας τῆς Ἀφαίας κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀντιβασιλέα τῆς Βαυαρίας Luitpold von Bayern καὶ τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, ἀνέλαβε μετὰξὺ 1902 καὶ 1907 ἔρευνες μικρότερης ἔκτασης πάνω στὴν «Κολόνα». Τὸ 1924 συνέχισαν τὴν ἀνασκαφὴ οἱ P. Wolters καὶ G. Welter, ὁ τελευταῖος ὡς τὸ 1941. Τὸ 1966 ὁ H. Walter ἀνέλαβε τὴν ἀνασκαφὴ κατ' ἐντολὴν τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.

Οἱ πήλινες μακέτες τῶν χωριῶν 5-9 (εἰκ. 49, 65, 74, 77, 101) καὶ τοῦ μπρούντζινου φούρνου (εἰκ. 46) ἔγιναν ἀπὸ τὸν καθηγητὴ G. Praschak. Ἡ πήλινη μακέτα τοῦ «Ἀσπρου Σπιτιοῦ» (εἰκ. 38), ἔγινε ἀπὸ τὸν διπλωματοῦχο μηχανικὸ E. Wachter.

Εἰκ. 10: *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1895, εἰκ. 2.

Τὸ παράθεμα: Ernle Bradford, *Die griechischen Inseln* [«Τὰ ἑλληνικὰ νησιά»] ἐκδ. Prestel, Μόναχο 1985.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Ο ΚΟΣΜΟΣ

ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΙΝΑΣ

3000–1000 π.Χ.

ΤΟΥ HANS WALTER

ΑΡ. 233 ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ»

ΑΡ. 28 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

«ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ»

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΠΑΝ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - ΦΡ. ΠΙΡΙΠΙΝΙΑ Ο.Ε.»

ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ

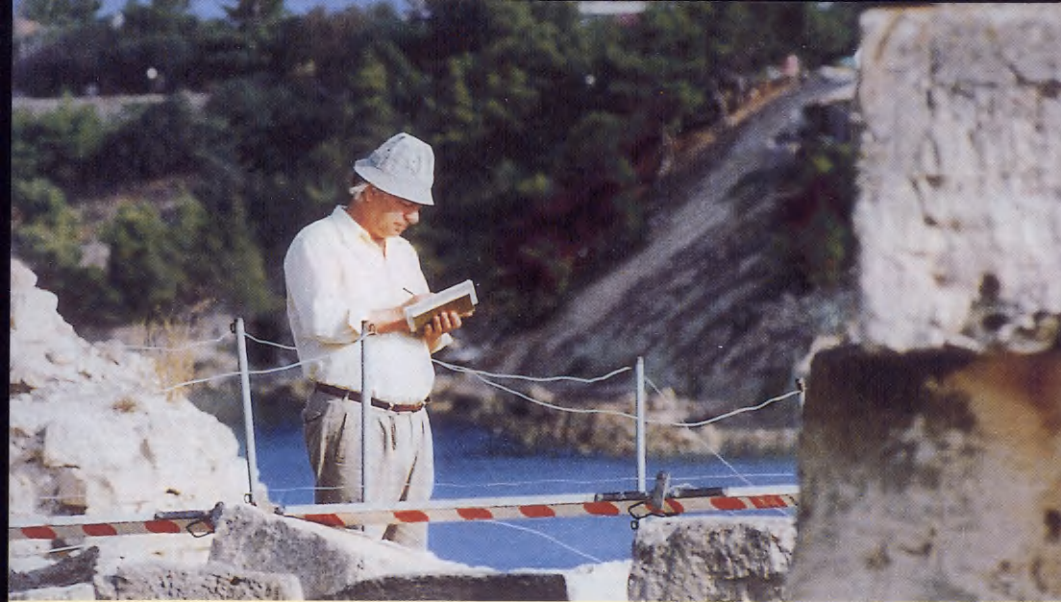
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΧΡΩΜΩΝ

ΤΟΞΟ Ο.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ

Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

Πέντε χιλιάδες χρόνια έχουν περάσει από τη στιγμή που άνθρωποι εγκαταστάθηκαν στο βραχώδες ακρωτήριο, τη σημερινή «Κολόνα» και δημιούργησαν ένα χωριό. Μέσα σε δύο χιλιάδες χρόνια έκτισαν έντεκα επάλληλους οικισμούς. Οί άνθρωποι και τα σπίτια τους προστατεύονταν από τείχη. Οί κάτοικοι ήταν ψαράδες και ικανοί ναυτικοί. Γνώριζαν, επίσης, πώς να αξιοποιήσουν την περιοχή γύρω από τον λόφο καλλιεργώντας τα χωράφια με δημητριακά. Μπορούσαν ακόμη να επεξεργαστούν το μέταλλο και από εκεί μās είναι γνωστό το πρωιμότερο καμίνι για την τήξη όρειχάλκου. Τον έαυτό τους είχαν ως μέτρο κατά την οικοδόμηση των σπιτιών, ενώ έκτιζαν με οικοδομικά υλικά που δεν έβλαπταν την υγεία τους: «Σπίτι του ανθρώπου», λοιπόν, σε μία τόσο πρώιμη εποχή. Ως τρόπος ζωής γεννήθηκε ή κοινότητα. Στα 1800 π.Χ. περίπου ένας ηγεμόνας έκτισε έναν οικισμό δίπλα στο παλιό χωριό και τοποθέτησε μέσα στη θάλασσα, μπροστά στην παραλία, πέτρες για εμπόδιο. Μόνον οί ντόπιοι μπορούσαν να διασχίσουν ακίνδυνα το θαλάσσιο αυτό τείχος με τὰ πλοία τους. Το χωριό μετατράπηκε έτσι σε φρούριο και τη φροντίδα για τη ζωή των κατοίκων του ανέλαβε ο ηγεμόνας. Κάποιος απόγονος του πρώτου ηγεμόνα σκοτώθηκε σε μάχη. Οί δικοί του τοποθέτησαν τον νεκρό με τὰ όπλα του σε τάφο έμπρός από τὰ τείχη, κοντά στη νότια πόλη.

Τὰ τείχη, τὰ σπίτια, ο οικιακός εξοπλισμός, τὰ άγγεία και τὰ εργαλεία αποτελούν τις υλικές μαρτυρίες της ζωής. Μπορούν κατά κάποιου τρόπου να θεωρηθούν ως «γραπτάς πηγές» που διαβάζονται. Τὰ σπίτια και τὰ δρομάκια θά ήταν κενά και θλιβερά εάν δεν σκεφτόμασταν ότι κάποτε μέσα σε αυτά ζούσαν άνθρωποι.

Στα τέλη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. οί κάτοικοι του χωριού εγκατέλειψαν τον λόφο, ο όποιος μετατράπηκε σε ιερό χώρο του 'Απόλλωνος. Τεκμήριο του ιερού του και της σημαντικής αυτής ακρόπολης της Αίγινας αποτελεί ο τελευταίος κίονας του ναού του, ο όποιος στέκεται ακόμα όρθιος.